

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૨૮૧ કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ ૧૨ વડુ ઝામે

વર્ગિક ૨૩૪૪:૩

વ.ર - વ.હુ અ.મે

લેખક

વિ. સ. ખાડેકર

અનુવાદકો

પ્રો. પ્રિયનુ ઝવેરી
એમ. એ.

કાન્તિ બરોડિયા
એમ. કૉમ.

ત્રણ રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ

પહેલી વાર
૧૧૦૦

સંવત્ ૨૦૦૨
ઈ. સ. ૧૯૪૬

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૨૮૧

આ પાંત્ર ના
અર્થ હેતુ
રવા થી ન

• અલ્પક •
નટવરલાલ ઈ. દેસાઈ, બી.એ.
ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સાસુન બિલ્ડિંગ, મુંબઈ

• પ્રકાશક •
પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

સ્વ. ખડેન કોકિલાને —

‘મહેને ગમગીની દમે, સ્મૃતિ બરાય વહાલાં થકી.’

—કા. ખ.

‘તમે પત્ની’ ને ‘હું પતિ’ પણ ખીજનાં

—ચુંદરમ્

પુરુષોત્તું બધું મોટપણુ ધરની બહાર હોય છે. ઘરમાં
તો તે નાના છોકરા જેવા હોય છે. તેમને શું ગમે છે, શું
ગમતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખી આપણે વર્તીએ તો તેમને
કેટલો આનંદ થાય?

—ઉષા, પૃ. ૮૧

ત્યાગ સિવાય બીરી સમાજ-સેવા શક્ય નથી.

—અરુણ, પૃ. ૧૬૨

ત્યાગ એ પ્રેમમંદિરનો પાયો છે. ભોગ એ તે
મંદિરનો કળશ છે. પાયા વગર કોઈ પણ મંદિર ઊભું રહી
શકતું નથી.

—નીલમ, પૃ. ૧૮૯

પ્રાસ્તાવિક

ચાર વર્ષ ઉપર અમે આચાર્ય પ્રદલાદ કેશવ અત્રેનું 'લક્ષ્મી
બેડી' નામનું રમૂજ નાટક ગૂજરાતને ચરણે ધર્યું હતું.
આજે મહારાષ્ટ્રના એટલા જ ગભીરતા સાહિત્યકાર શ્રી.
વિ. સ. ખાંડેકરની આ ગંભીર કૃતિ ગૂજરાત સમક્ષ મુકવાનું
સાહસ કરીએ છીએ.

શ્રી ખાંડેકરની કલમથી ગૂજરાતીઓ અજાણ નથી. 'દોન
ધ્રુવ' 'કૌંચવધ' અને 'કેવડાના કાંટા' ના આશકોને ખાંડેકરની
શક્તિની પિછાણ આપવાની ન હોય. આચાર્ય અત્રેની જેમ
શ્રી. ખાંડેકરે પણ સિનેમાક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું છે. આ દીર્ઘકથા
પણ એમણે પોતાના 'સુખાચા શોધ' (મરાઠી) અને 'મેરા હક'
(હિંદી) બોલપટ પરથી તૈયાર કરી છે, અને એ મરાઠીમાં 'સુખાચા
શોધ' ને નામે પ્રકટ થઇ છે.

કેટલાક મિત્રોની સૂચનાથી અમે પુસ્તકના નામની જેમ
મૂળ વાર્તાનાં એક-એ સિવાયનાં બધાં નામ બદલ્યાં છે, ને
મહારાષ્ટ્રનાં ગામોને બદલે ગૂજરાત-કાઠિયાવાડનાં ગામો મુક્યાં
છે. કેટલેક સ્થળે લાંબા પરિચ્છેદો—પેરેગ્રાફ—ના એત્રણ ભાગ
પાડી નાંખ્યા છે. આ નજીવા ફેરફારો કરવાનો આશય શ્રી.
ખાંડેકરની આ કૃતિને ગૂજરાતમાં બને તેટલી વધુ લોકસાગ્ય
કરવાનો છે. આ ફેરફારોથી મૂળના આત્માને અણમાત્ર આંચ
આવે એમ નથી એવી પ્રતીતિ હોવાથી જ અમે એ છૂટ લીધી છે.

આ કૃતિનું ભાષાંતર કરવાની રજા આપવા માટે અમે
સાક્ષર શ્રી. ખાંડેકરના ખૂબખૂબ ઋણી છીએ. એ જ રીતે,
ટૂંકી મુદતમાં સુંદર, સમભાવભર્યાં ને તલસ્પર્શી પ્રવેશક લખી
આપવા માટે મુરબી બ્યોતીન્દ્રભાઈના અને પુસ્તકને 'ગુજરાતી'
અઠવાડિકમાં ટુકડે ટુકડે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે એના સ્નેહાળ
માલિકોના અમે આભારી છીએ.

અખાત્રીજ : ૨૦૦૨

૩૬૪, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ મુંબઈ, ૪

અખિન ઝવેરી

કાન્તિ બરોડિયા

અ નુ ક્ર મ

પ્રાસ્તાવિક	૫
અવેશક	૭
૧ ધનસુખરામ	૧
૨ અરુણ	૬
૩ ઉષા	૨૫
૪ અરુણ	૩૬
૫ ઉષા	૫૦
૬ અરુણ	૬૦
૭ ઉષા	૭૫
૮ મંજરી	૮૮
૯ ધનસુખરામ	૧૦૧
૧૦ અરુણ	૧૦૬
૧૧ ઉષા	૧૨૪
૧૨ મંજરી	૧૩૮
૧૩ અરુણ	૧૪૭
૧૪ મંજરી	૧૬૭
૧૬ ઉષા	૧૬૯
૧૫ ધનસુખરામ	૧૭૩
૧૭ નીલમ	૧૭૮

પ્રવેશક

અ પણ એક સુપ્રસિદ્ધ વિવેચકે આપણે ત્યાં પ્રસિદ્ધ થતા અનુવાદો વિષે ફરિયાદ કરતાં કહ્યું હતું, કે આપણી ભાષામાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં અનુવાદો થતા નથી અને જોઈએ તે કરતાં વધારે પુસ્તકોના અનુવાદ થાય છે. આ વચનમાં રહેલા વિરોધાભાસનો પરિહાર કરતાં એમણે સમજવું હતું કે પરભાષાનાં ઉત્તમ પુસ્તકોના અનુવાદ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણને મળતા નથી, અને પરભાષાનાં હલકી કાટિનાં પુસ્તકોનો જોઈએ તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અનુવાદ થાય છે.

સામાન્ય રીતે લખવાનું મન થાય, લેખક તરીકે કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા થાય અને સ્વતંત્ર રીતે કંઈ લખી શકાય એમ ન હોય, અને લખી શકાય તેમ હોય તો એ તે કોઈ પ્રકાશક પ્રસિદ્ધ કરવા તૈયાર થાય એમ ન હોય ત્યારે 'લેખક-પદેચ્છુ' ની વૃત્તિ પરભાષાની કોઈક બહુતી કૃતિનું ભાષાંતર

કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ એમાં પસંદગી કરવાની વિવેકશક્તિ એની બહુ કેળવાએલી ન હોય તેા એ જે હાથ આવે તે પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી નાખે છે. અને આવા પ્રકારનાં પુસ્તકોના અનુવાદો ઉભરાય છે ત્યારે વિવેચકને ‘આપણે ત્યાં નકામા અનુવાદો ઘણા થાય છે’ એમ વાજળી રીતે ફરિયાદ કરવી પડે છે. પરંતુ એવા પણ અનુવાદો હોય છે, જેઓ માત્ર લેખક તરીકે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય એટલા ખાતર જ પારકી ભાષાનાં પુસ્તકોના અનુવાદ કરવા લલચાતા નથી. પરંતુ પરભાષાના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારોની ઉત્તમ કૃતિનો આસ્વાદ એ ભાષાથી અબાણુ એવા પોતાના પ્રાંતના લોકો પણ લાભ શકે અને પોતાને જે ગમ્યું તેનો લાભ ખીખને પણ આપવો એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને, તેઓ પરભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથની સવિવેક પસંદગી કરીને તેને પોતાની ભાષામાં ઉતારે છે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ આ ખીખ પ્રકારનો છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ મદારાષ્ટ્ર એ ખંગાળ કરતાં આપણી વધારે નિકટ છે. પણ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મદારાષ્ટ્ર કરતાં ખંગાળ આપણી વધારે નિકટ છે. ખંગાળના પ્રથમ કક્ષાના જ નહિ, પણ બીજા ને કદાચ ત્રીજા કક્ષાના પણ સાહિત્યકારોની ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ કૃતિઓનાં ભાષાંતરો—ને તે પણ એક જ કૃતિનાં એકથી વધારે ભાષાંતરો—આપણે ત્યાં થયાં છે ને હજી થાય છે. ગુજરાતે જેમ ખંગાળી નામોની આયાત કરી તેમ એણે ખંગાળી પુસ્તકોની પણ સારા પ્રમાણમાં કરી. પરંતુ આપણા પાંડોશી મદારાષ્ટ્રના સાહિત્ય વિષે પ્રમાણમાં આપણને બહુ ઓછી માહિતી છે. હમણાં હમણાં આપણી દૃષ્ટિ મદારાષ્ટ્ર તરફ પણ ગમ્મ છે અને એ પ્રાંતના સાહિત્યકારોની કૃતિઓનાં ભાષાંતર પણ વધતાઓછા પ્રમાણમાં થવા માંડ્યા છે. આ પુસ્તકના મૂળ લેખક શ્રી. ખાંડેકરનું નામ મદારાષ્ટ્રમાં ઘણું બહીતું છે.

ગુજરાતને પણ એ છેક અભણ્યા નથી. અત્યાર અગાઉ દોન મુવ, ક્રૌંચવ આદિ એમનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર આપણી ભાષામાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે ને તે સારો લોકાદર પણ પામ્યાં છે.

નિબંધ, વિવેચન, આખ્યાનકા, નીતિકથા, સિનેમાની વાર્તા, ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા ઇત્યાદિ અનેક સાહિત્યપ્રકારોમાં એમણે સફળતાપૂર્વક કલમ ચલાવી છે. પરંતુ એમને વધારેમાં વધારે યશ મળ્યો છે ટૂંકી વાર્તાના અને ખાસ કરીને નવલકથાના લેખક તરીકે. શ્રી. ફડકે ને શ્રી. ખડેકર એ આજના મરાઠી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ વાર્તાકારો તરીકે લેખાય છે. એવા મરાઠી સાહિત્યના એક પ્રથમ પંક્તિના વાર્તાકારની કૃતિને ગુજરાતીમાં ઉતારવા બદલ આ અનુવાદકો આપણા અભિનંદનના અધિકારી બન્યા છે. અનુવાદ પણ એટલો કાળજીપૂર્વક ને મૂળને જરાબર સમજી લઈ તેને આત્મસાત્કર્ષ પછી કર્યો છે કે આ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી, પણ અનુવાદ છે એમ ભાગ્યેજ લાગે છે. આપણી ભાષાને અભણ્યા એવા મરાઠી ભાષાના પ્રયોગ આમાં કવચિત્ જ દેખાય છે; તેમ જ અનુવાદની શૈલી પણ એટલી સરળ ને પ્રવાહી થઈ શકી છે કે અનુવાદકોને કોઈ પણ સ્થળે, મૂળ લખાણને સમજવામાં અથવા તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં, કાંઈ શ્રમ પડ્યો હોય એમ દેખાતું નથી.

પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે મને જ્યારે આ પુસ્તકના પ્રકાશકે એના છાપેલા 'ફર્મા' મોકલી આપ્યા ત્યારે તેના પર મૂળ લેખક કે અનુવાદકનું નામ નહોતું. આ કોઈ સ્વતંત્ર કૃતિ છે એમ ધારીને જ મેં એ પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું અને થોડાં જ પાનાં વાંચતાં આનો લેખક સાધારણ કાટિનો નથી પણ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર છે એમ મને થયું. થોડાંક પાનાં વધારે વાંચ્યાં ને મને ખડેકરનું સ્મરણ થયું. શૈલી, વિચાર, પાત્ર-વિધાન વગેરે સર્વમાં ખડેકર સાથે આટલું બધું સામ્ય કોઈ

લેખકનું હોષ શકે નહિ ને પછીથી એક સ્થળે પાદટીપમાં આ અનુવાદ છે એવી મતલબનું વાંચ્યું ત્યારે થયું કે આ ખાંડિકરની કોઈ કૃતિનો અનુવાદ હોવો જોઈએ. પાછળથી તપાસ કરતાં જાણાયું કે ખાંડિકરની સુલાચા શોધ નામની નવલકથાનો આ અનુવાદ છે. ઉપરની વાત પરથી જો વસ્તુ તરત સ્પષ્ટ થાય એમ છે. એક તો અનુવાદકો મૂળ વસ્તુને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં એટલા સફળ થયા છે કે પ્રથમ દર્શને આ કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ હશે એમ લાગતું પણ નથી. બીજી, ખાંડિકરનાં બીજાં પુસ્તકોની પેઠે આ પુસ્તક પણ ‘ખાંડિકરીય’ ખૂબી અને ખામીથી એવું ભરેલું છે, ખાંડિકરનાં વ્યક્તિત્વ ને વિશિષ્ટતાથી આ પુસ્તક પણ એટલું અંકિત થયેલું છે કે એના લેખકનું નામ ન જાણતા હોઈએ તો પણ ખાંડિકરનું કર્તૃત્વ ઠાંકણું રહેતું નથી. પોતાનાં લખાણ અને શૈલીને આવું વિશિષ્ટત્વ વિરલ લેખક જ આપી શકે છે.

પ્રત્યેક સિદ્ધહસ્ત લેખકની કોઈ પણ કૃતિ રસપ્રદ, વિચારપૂર્ણ કે વિચારપ્રેરક ને સુવાચ્ય હોય જ છે. એ રીતે શ્રી. ખાંડિકરની આ નવલકથા પણ સ-રસતા, સુરચિ ને ચિંતનાત્મકતાથી અંકિત થયેલી છે. આ એમની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ નથી, છતાં ઉત્તમ કલાકારની કૃતિ છે એમ તો લાગી જ આવે છે. એમણે પસંદ કરેલા વિષયમાં ખાસ નવીનતા નથી, પણ એની રજૂઆત એમણે નવીન રીતે કરી છે. એમની પાત્રસૃષ્ટિ:-ધરનાં બહુ પારકાની સેવા કરવાનો દંભ કરી અહંને સંતોષવા મથતા ‘દેશભક્ત’ ધનસુખરામ; કોઈ પણ પ્રકારની કીર્તિની આશા કે અપેક્ષા વિના આખા ધરનો ભાર ઉપાડતો, પ્રણયની હૂંફ શોધતો ને એ હૂંફ મળે એવા સંજોગો ઉપસ્થિત થતાં પણ કંઈક અજ્ઞાન ને કંઈક ભોળપણને લીધે એવી હૂંફનો લાભ લેવા અસમર્થ બનતો

અને હૃદયની રંગભૂમિ પર ઊર્મિનાં સંઘર્ષભૂમિ વૃદ્ધી પડતો
 ને અંતે પ્રિયજનની ઉભાથી ફરી ચેતન પ્રાપ્ત કરતો અરુણ;
 પ્રભુય ને ત્યાગની પ્રતિમા સમી, મૃદુ છતાં કઠોર, અભણ છતાં
 સમણુ એવી ઉષા; પ્રેમને ને લક્ષ્મને પણ પોતાની સત્તા જમા-
 વવાના માત્ર સાધનસમાં માનતી, પોતાનું નામ આગળ આવે
 એ ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને નામને કલંક લાગે એવાં કૃત્યો કરતાં ય ન
 અચકાતી, અભિમાન ને તોછડાઈથી ભરેલી છતાં કડવા અનુ-
 ભવને અંતે પ્રભુય, ને ત્યાગના સાચા મર્મને પ્રીછી શકનારી
 નીલમ ઇત્યાદિ સજીવ ને સુરેખ પાત્રો વડે દીપતી એમની
 પાત્રસૃષ્ટિ મોટે ભાગે પ્રતીતિકર છે. પરંતુ વ્યક્તિત્વની અપૂર્વ
 વિશિષ્ટતાથી અંકિત ને સ્મૃતિપટ પરથી ખસે નહિ એવું કાંઈ
 પાત્ર આમાં એવામાં આવતું નથી. આપણા રમણુલાલ દેસાઈનું
 સ્મરણું કરાવે એવી રીતે આમાં ચિંતનની તેજસ્વી કલ્પિકાઓ
 ડેરડેર વેરાએલી દેખાય છે, પરંતુ એ કલ્પિકાઓ કાંઈ પણ સ્થળે
 રસપ્રવાહને ખંડિત કરતી નથી, પરંતુ પાત્ર અને પ્રસંગ
 બંનેને અનુરૂપ રહી સામાન્ય રસપ્રવાહ સાથે એકરૂપ થઈ
 બળ્ય છે. સેવા, ત્યાગ, પ્રભુય, સુખ ઇત્યાદિ વિષે લેખકે જે
 અનુભવના નિયોડ જેવાં વાક્યો મૂક્યાં છે તે તરત ગળે ઊતરી
 બળ્ય તેવાં છે.

અનુવાદક પરભાષાની કૃતિને પોતાની ભાષામાં ઉતારતાં
 તેનું નામ બદલી નાખે એ સામાન્ય રીતે ઉચિત ન ગણાય;
 કોઈક વિજ્ઞાન કે ઇતિહાસ કે એવા વિષયનું પુસ્તક હોય અને
 તેના મૂળ નામથી પોતાની ભાષામાં જરાબર અર્થબોધ થતો
 નથી એમ અનુવાદકને લાગે તો એ ભલે પોતાની ભાષામાં
 ચોખ્ખું લાગે એવી રીતે નામાંતર કરે. પરંતુ નવલકથાનું નામ
 ખાસ કારણ વગર બદલી નાખવું એ ચોખ્ખું નથી. એવી એ
 અમુક ભાષાની અમુક કૃતિનું ભાષાંતર છે એ વસ્તુ છુપાઈ બંધ

છે અને મૂળ લેખકને અન્યાય થાય છે. નવલકથા એક ભાષા-
માંથી બીજી ભાષામાં ભ્રમ એ કંઈ કન્યા પરણીને સાસરે ભ્રમ
છે તેવું નથી કે તેવું નામ બદલવાનો વિચાર કરવો પડે. પરંતુ
કોઈ વાર મૂળ લેખકે આપેલું નામ અનુવાદકને ખરો અર્થઘોષ
કરતું હોય એવું ન લાગે ત્યારે એ નામ બદલીને વધારે અર્થ-
વાહી નામની પસંદગી કરે તો તે અનુચિત કહી ન શકાય.

મૂળ મરાઠી પુસ્તકનું નામ સુખાચા શોધ છે. પુસ્તકનું
નામ વાંચીને આમાં સુખ એ કેવી ભ્રામક વસ્તુ છે, માણસો
એની શોધમાં કેવા આથડે છે ને છેવટે નિરાશ થાય છે,
સાચું સુખ કેવળ વૈરાગ્યમાં જ છે એવી એવી ફિલસૂફી-
ભરી વાર્તા આવતી હશે એમ લાગે. અથવા એ કથાનાં
પાત્રો સુખની શોધમાં ભટકતાં હશે; કોઈકને ધનપ્રાપ્તિમાં
તો કોઈકને ભોગવિલાસમાં, કોઈકને ઈશ્વરચિંતનમાં તો કોઈકને
દુન્યવી પ્રતિષ્ઠામાં, કોઈકને પ્રણય ને પ્રિયતમાની ઉપાસનામાં
તો કોઈકને સત્તાના ઉપભોગમાં સુખ દેખાતું હશે અને પોતે ઇષ્ટ
માનેલી વસ્તુને મેળવવા અને તેને પ્રાપ્ત કરી સાચું સુખ
મેળવવા એઝી બ્યર્થ ફાફાં મારતાં હશે એવો ભાસ પણ
વાંચકના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ પુસ્તકનું
ફલક એટલું વિશાળ નથી, કે એમાં આવી બધી બાબતોનો
સમાવેશ થઈ શકે. એનું કથાવસ્તુ પણ સાદું ને સરળ છે ને
એનો મુખ્ય વિષય પ્રણય, ને ત્યાગભાવના છે. અલબત્ત એ
સર્વને સુખની સાથે સંબંધ છે અને પુસ્તકના અંતભાગમાં
નીલમ પોતાના પતિને જે પત્ર લખે છે તેમાં સુખની ફિલસૂફી
એણે ચર્ચી છે. પોતાના અનુભવના નિયોગરૂપે એ કહે છે:
“હું શું શું સ્વીખી, કહું? સુખ કાવ્યની રમુજ કરવામાં નથી.
પોતાના જીવનથી બીજના જીવનમાં સંખીત નિર્માણ કરવામાં
રહેલું છે. સુખ એ માણસોની દુનિયામાં હોય છે, પણ બ્યારે

તે એ માણસોનાં હૈયાં ઝીકરૂપ થાય છે ત્યારે તે પ્રગટ થાય છે. ત્યાગ એ પ્રેમ મંદિરનો પાયો છે. ભોગ એ તે મંદિરનો કળશ છે. પાયા વગર કોઇ પણ મંદિર ઊભું રહી શકતું નથી. સમાજસેવા એ પ્રેમનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. જેને પોતાના ઘર ઉપર પ્રેમ નથી, જેને પોતાનાં માણસો ઉપર પ્રેમ નથી, તેને સમાજને ચાહતાં આવડવાનું નથી.” આટલાં વાક્યોમાં આખી કથાનું હાર્દ આવી બય છે. એમાં સમાજસેવા, પ્રેમ, ત્યાગ, ભોગ ને સુખની તાત્ત્વિક મીમાંસા પણ આવી બય છે. આમ છતાં પ્રસ્તુત નવલકથા મુખ્યત્વે સુખની શોધને લગતી નથી એમ કોઇને લાગે તો તેમાં તેને દોષ દઇ શકાય એમ નથી. આપણા અનુવાદકોને આ પુસ્તકનું મૂળ નામ સુખાચ્છા શોષ ભરાબર અર્થવાહી લાગ્યું ન હોય અને તેથી એમણે એ નામ બદલીને ‘વરવહુ અમે!’ એવું નવીન નામકરણ કર્યું હોય એ બનવાબેગ છે. ‘વરવહુ અમે!’ એ શીર્ષક વાંચીને ટેનિસનના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યના શ્રી. ખ. ક. ઠાકોરે કરેલા ભાષાંતરની શરૂઆતની લીટી ‘વરવહુ અમે તો લડી પડ્યાં’ એ સહેજે યાદ આવે છે. અને આમાં પણ વરવહુની લડાઈની વાત છે. કાવ્ય-દેશનાં એ વરવહુ લડે છે, પણ પોતાના મૃત્યુ પામેલા નાના બાળકની કબર પાસે આવી પહોંચતાં બન્નેના મનનું સમાધાન થઇ બય છે, તેમ આ નવલકથાના પ્રદેશમાં વસતાં વરવહુની લડાઈનો અંત પણ મૃત્યુ પામેલા નહિ પરંતુ નવીન જન્મનારા બાળકને લીધે આવે છે. અલબત્ત, બંને સમાધાન વચ્ચે અત્યંત ફેર છે.

શ્રી. ખાંડેકરના કોઇ પણ પુસ્તકને પ્રસ્તાવનાની જરૂર હોતી નથી. અને જરૂર લાગે છે ત્યારે એ પોતે જ લખે છે. એમના પુસ્તકના અનુવાદને પણ કોઇ પારકી પ્રસ્તાવનાની જાગ્યે જ જરૂર હોય. પોતાની ગુણસમૃદ્ધિથી જ એ વાચકના

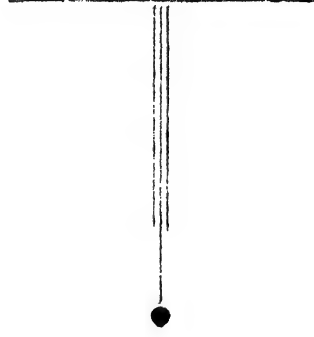
હૃદયનું આકર્ષણ કરવાને સમર્થ છે.

અંતમાં અનુવાદકોને એમની પસંદગી જદલ ને એમના આ સરળ ને સુવાચ્ય અનુવાદ જદલ અભિનંદન આપું છું અને આથી થે જિંચી કાઢેનાં પુસ્તકો આપણી ભાષામાં એઓ લઈ આવે અને ગુજરાતના વાંચકોને પરમાત્માના સમર્થ લેખકોની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓનો પરિચય કરાવતા રહે એવી આશા રાખું છું.

ન્યોતીન્દ્ર હ. દવે

વર-વહુ અમે

ધનસુખરામ

માલ પાકે છે ત્યાં વેચાતો નથી એમ કહે છે તે કાંઈ ખોટું નથી.

મારી પાછલા નવ વર્ષની તપશ્ચર્યા આ વખતે ફળવા આવી, એકલાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ ગોઠવનારાઓ તરફનાં સોળ આમંત્રણો મળામાં આવી પડ્યાં. હરિપુરા, ખારડોલી, અખામા, વેડછા, સચીન—

છટ ! બધાં ગામોનાં નામ પણ યાદ રહેતાં નથી.

આ સોળ ભાષણોની તૈયારી એ કાંઈ નાનુંસૂનું કામ છે ? સોળ વિષયો શોધી કાઢવા માટે સાંજે માથું ખંજવાળતો બેઠો. ‘જન-સેવા એ જ ધર્મ-સેવા,’ ‘ચરખો ? છટ ! સુદક્ષીન !,’ ‘સો રોગની એક દવા—કેપવાસ,’ ‘ભગવાન ત્યાં જ વસે છે’ આ ચાર મથાળાં કામળ પર દપકાબ્યાં ન દપકાબ્યાં ત્યાં તો—

૬ ધનસુખરામ ૬

મારી કિમ્મત મારા ઘરને સમજાય છે જ ક્યાં? સમાજ-સેવકને પોતાના કાપણી તૈયારી કરવા માટે શાંતિની જરૂર હોય છે, એ આ ઘરમાં કાપના જ પ્યાનમાં આવતું નથી.

દેશી કામળ અને કાળી શાહી લઈ બેસીએ, તિલક-ગાંધીનાં પુસ્તકોનાં પાનાં ચાળીએ, એકાદ ઝમકદાર વાક્ય મગજમાં રકુરે અને બરાબર એ જ પળે આ બારણામાં આવીને બૂમ મારે—

‘ધનસુખ, મારે ઉપવાસ છે આજે. જરા જમને ડેળાં લઈ આવે છે કે?’

એવો ગુસ્સો આવે છે આવે વખતે!

પણ—

જન્મ આપનારી માને ના પણ કેમ કહેવી? મૂંઝે મોઢે જમને ડેળાં લઈ આવવા પડે છે.

ફરી આવીને કામે બેસીએ, તો સૂએલું વાક્ય હવામાં ક્યાંનું ક્યાં અટોપ થઈ ગયું હોય! કલાકકલાક સુધી મોઝ સામે જોતાં બેસીએ, તો પણ તે કાંઈ ફરી સૂએ છે? મારા કામમાં અડચણ ફરી પોતે સમાજનું કેટલું નુકસાન કરે છે એની બાને ક્યાંથી ખબર હોય? એણે તો ઉપવાસ કરવા, દેવની આરતી ઉતારવી અને બહુ-બહુ તો શિશ્વીલામૃત પાંચતું!

બાનું કાંઈ કામ ન નીકળે તો મીરાં અને અનિલની કટકટ શરૂ થાય. પેટનાં હોકરાં રથાં એટલે માથા રાખવી પડે. નહીં તો એકેકનાં મોંમાં ફૂચો મારી આ કાંટાપીટિયાઓનું ‘ધાંધળું ખંધ રૂયું’ હોત!

માઝી આ વહેંતલર હોકરાઓ પર ગુસ્સે થવું એ જ મુખ્ય છે. નાનાં હોકરાં એટલે કુરકુરિયાં કે વાહરડાં ! એ આડા-તેડા ફરકા મારે ને શોડાં ધાંચામસ્તી કરે એમાં નવાઇ શેની ?

પણ આ અરુણ અને ફિરીટ કાંઈ દુધ પીતાં કીકલાં ? અરુણને આ સતાવીસમું—છટ—અઠ્ઠાવીસમું વરસ ચાલે છે. હા, થોડું કઢાવી એટલે કાંઈ જન્મોત્તરી બદલાતી નથી ! નાનો ભાઈ ! એમ તો ધાંધલિયો પણ છે ! એક બાળુ વીમાનું કામ કરે છે, બીજા બાળુ પરીક્ષા આપે છે ! આ બધું કીક છે ! પણ...

ધનમુખરામ કરીને પોતાનો એક મોટો ભાઈ છે એ કરતાં એને મારું વધારે મહત્ત્વ લાગતું નથી. વીમા માટે ઘેર આવનજાવન કરી સાથે એકએક બળ્લે કલાક હાહાડીડી કરે, વચ્ચે જ વળી જી-બી અને ત્રણ-ત્રણ માળ સુધી સંભળામ એમ હસે, મીરાં અને અનિલને પીઠ પર લઈ 'ઘેટું' લેશો કાંઈ ઘેટું'—એમ બૂમો પાડે !

એની ઉંમરને આ હોકરમત ગિલકુલ શોભતી નથી. આ અઠ્ઠાવીસ વરસના કીકાની સંતાકકડીમાં કાંઈ કાંઈને પકડી પાડે કે ધરમાં હાસ્યનું ઘોડાપૂર સર થઈ જાય છે, અને મારા બેબામાં જીજગતી સમાજસેવાની નવી-નવી કલ્પનાઓ ક્યાં ક્યાં વિલીન થઈ જાય છે.

મુંબઈ જેવા ઠેકાણે હુલ્લડ થતાં કર્ફ્યુ ઓડર નીકળે છે ને ? ધરમાં દિવસે પણ તેવો જ કાપદો હોવો જોઈએ એવું મને હાલમાં લાગવા માડ્યું છે !

સાંજની જ વાત ! ફિરીટ પોતાની એ ૧૨ડીમાં જલસો સર કર્યો ત્યારે મારું તો માથું ફરી મથું ! 'મયવાન ત્યાં જ વસે છે' એ

♦ ધનસુખરામ ♦

માથા વિષય પછીનો વિષય હું શોધતો હતો ! હજી બાર વ્યાખ્યાનોના વિષયો મારે નક્કી કરવાના હતા; પણ પોતાનાં મામા આમળ કામનો ફટલો હગસી પાડ્યો છે એની આ પાંચ વખત મેટ્રિકમાં નાપાસ થયેલા બાણેશને ક્યાંથી ખબર હોય ? કંટાળીને એની ઓરડીમાં ગયો તો—

હાથમાં એક ફોટો લઈ બાઈસાફેશ લહેરથી ગાય છે, મીરાં ને અનિલ ખૂબ રંગમાં આવી એનું ગીત સાંભળે છે—

ગાવું હોય તો એ ગાયેડાએ ‘વંદે માતરમ્’ કે ‘કંડા જિંચા રહે હમારા’ એવું કંઈ ગાવું જોઈએ કે નહીં ? પણ આ છાકોટા ફિરીટ બેચર લહેકાંથી ગાતો હતો—

જમુના બિચ એકું ખેલ, અકેલી કયા, સાજના ?

અને કહે —

દૂર કયોં રહતા ?

આ ગાયનનો કંઈ અર્થ છે ખરો ? જમુનાના પાણીમાં ખેલ કેવા ખેલવાના, માથાના ? ‘જમુના’ નીર જઈ તરીયે, ચલ આંધવા’ એવું ગાયન હોત તો વ્યાયામશાળાને પણ એ કામ લાગત ! અને પેલી જોખી કે રાધા બેઠાટ ‘દૂર કયોં રહતા ?’ એમ કૃષ્ણને પૂછે છે ! આ કાંઈ ચાર રસ્તા વચ્ચે સીએ પૂછવા જેવો પ્રશ્ન છે ? પછી ધરને જીત અને બારણાંને સાંકળની જરૂર જ થું ?

બાઈશ્રમમાંની બાઈ જો રસ્તામાં આવીને બિભી રહે—હી ! હી ! એટલા આટો તો ‘આજયારી’નો પાશ મળતો હોવા છતાં મેં એ બાલપટ જોયું નહીં ! બે-ચાર મિત્રોએ, ‘ધનસુખરામ ! તમે...

✱ પહેલું ✱

ભદ્રંભદ્ર થવા માંગ્યા કે શું ?' કહી મારી મસ્કરી કરી. પણ આપણે કાંઈ એ રસ્તે ગયા નહીં !

પણ જેની નજર ચુકાવીએ તે જ પાછળ પડે, એવો અમારા નસીબનો ખેલ છે. એ જ નફરત ગાણું કિરીટ ઉઘટાવી-ઉઘટાવીને ગાતો હતો ! આવા ગાયન આવા હોય તો તે ગણમણી જોઈએ કે નહીં ?

પણ આ મુખશિરોમણિને એટલી પણ અકલ ક્યાં છે ? રસ્તે જતાઆવતા લોકો સમાજસેવક ધનસુખરામના ઘરમાં આ ગાયન ગવાય છે એ સાંભળી જરા અટકી ધર તરફ તાકીતાકીને જુએ એટલે મોટેથી ગાતા હતા ભાઈસાહેબ ! આકી આવા આખલા સિવાય આટલા યુક્ત અવાજે બીજું ગાય પણ કોણ ?

ઔરડીમાં મારો પગ પડતાં જ કિરીટને જે મહારામણુ છૂટી— બેઠે છોકરાં તો વાધ આળ્યો હોય તેમ નાસી ગયાં ! મને મારી જાત માટે અભિમાન થયું. આવી શિસ્ત જોઈએ ! આવો કડપ જોઈએ ! આવું પવિત્રતાનું તેજ જોઈએ ! નહીં તો—

કિરીટ હાથમાં ને ફોટો સંતાડી દેવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો ! મામાએ વીસ દીવાળી વધુ જોઈ છે એ જૂલી મયો બેટમજી ! છેવટે મેં એ જૂંટવીને હાથમાં તો લીધો જ. થયું કે લાવ, તે કોઈ દેવનો કે દેશભક્તનો હોય તો મારી ઔરડીમાં લઈ જઈ ટાંચું ! પણ આ ડાકટો શું કામ એવા ફોટા લાવે ?

કોઈ નટીનો ફોટો હતો એ ! એનું નામ કહેતાં કિરીટને ભતાળીસ પેઢી સ્વર્ગમાં ગઈ હોય તેટલો આનંદ થયો. કહે—'મિસ મંજરી !' મેં મનમાં કહ્યું,

‘એ મંજરી હો કે ખંજરી હો ! આપણે શું કામ છે !’

ભાઈસાહેબની ઓરડીમાં નજર ફેરવી તો બધાં ત્યાં નટીનાં
ચિત્રો લગાડેલાં ! છી !—છી !—છી ! એ જીવલી પેમલીઓને
એકને મારાં તો રૂંવાડાં જ બિનાં થઈ ગયાં !

મેં ફિરીટને કહ્યું—‘અરે દોહડાલા ! આ ઘેરાંને બદલે આટલા
દેવના ફોટા લગાડ્યા હોત તો અત્યાર સુધીમાં તો વિમાન આબુ’
હોત તને બેવા !’

આ સાંભળી એ અઠ્ઠલનો ઓયમીર કહે—

‘મામા ! વિમાનમાં બેસવા માટે દેવના પગ શું કામ પકડવા
એકબે ? પાંચ રૂપિયામાં વિમાનમાં બેસાય છે હમણાં !’

આ જીવાનિયાઓને કશા પર પણ શ્રદ્ધા નથી ! હું ફિરીટ
જેટલો હતો ત્યારે ગાંધીજીના ફોટાની દરરોજ પ્રજા કરતો હતો.
એટલે તો ‘૩૦ ની સાલમાં ગાંધીજીની માટે અંગ્રેજ કંપનીની
નોકરીને છાત મારી બહાર પડવાની મારામાં હિંમત આવી.

એ જ દિવસે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે કોઈની ગુલામખીરી કરવી
નહોં. આખું જીવન સમાજસેવામાં વિતાવવું !... ..

મેં વર્ષ રેંટિયાનો પ્રચાર કર્યો, એક-બે વર્ષ ભરત જઈ ર
ઉમાડ્યું, ત્રણ વર્ષ ગામડા-ગ્રામીણોમાં સહભોજનો કર્યાં, ૭ મહિના
હાથ-છડના ચોખા વેચ્યા. મરઘા પાળવા એ જેટલો મોટો રાષ્ટ્રીય
ધર્મો થઈ શકે એ હું બતાવવાનો હતો ! પણ ક્યાંથી રોગ આબો
જાણુ જાણુ ! ધર્મો શરૂ થયો ત્યાં-ત્યાં દિવસમાં તો અમારી
બધી જ મરઘી મરી ગઈ.

આ મિલકુશ પાકેલું પાન થઇ એટલે હાથમાં ધેર આવી રહ્યો. પશુ સાચા સમાજ-સેવકનું લોહી કદી શાંત પડ્યું જાયું છે ? પાછલા દોઢ વર્ષમાં ઠેકઠેકાણે એકસો સડસડ બાળણો કર્યા. હવે આવતા મહિનામાં સોળ થશે. કુલ્લે એકસોત્યાશી, બસોમાં માત્ર સત્તર ઓછા ! શાબાશ !

મેં ફિરીટને તાકીદ આપી—

‘ગાતા માટે આ ઘરમાં મેં ખોલવું નહીં, અને ખોલવું તો ‘વંદેમાતરમ્’ જ ગાવું; શું સમજ્યો !’

ફિરીટને તાકીદ આપી હું મારી ઓરડી તરફ ગયો. એકદમ પ્રેરણા આવી—‘વંદેમાતરમ્’ એ જ વ્યાખ્યાન માટે સરસ વિષય થશે. માતા અને માતૃશ્રમિ—માના સદ્રેઃ વાળ અને હિમાલય પર્વત—

ફિરીટની ઓરડી બહાર નીકળ્યો ત્યાં તો હોલમાં મીરાં અને અનિલને નાચતાં જોયાં.

‘શું થયું ?’ એમ મેં અનિલને પૂછ્યું.

તે કહેવા લાગ્યો, ‘અરુણ કાકા હમણાં આવવાના છે; ચૉક-લેટ ને મોટર લાવવાના છે !’

અનિલના આ જાણદોથી હું એકદમ છેકામ્મ ગયો. આ છોકરાને ચૉકલેટ અને મોટર જેવી પરદેશી વસ્તુઓને મોહ થાય ? સરરને હીક કાન પકડ્યો અને સારી પેટે ધમકાવ્યો !

‘દેશી સાકરનાં પતાસાં ખા, જ્યેષ્ઠએ તો કાંદાનાં ભજિયાં ખા, પશુ ચૉકલેટ ખાતો નહીં અને મોટરને હાથ લગાડતો નહીં ! સુતારને કહીને એક સરસ ગાડું કરાવી આપીશ તને !’

◆ ધનસુખરામ ◆

પણ અમારા ચિરંજીવી તો રહ્યા અફલાતૂન ! એણે તો મોટા ભેંકડો જ તાણ્યો. અંદર આવી વ્યાખ્યાનના વિષયો નક્કી કરવા માટે માથાફાડ કરવા માંડી, પણ માણસનાં બેભાં કાંઈ પ્લેટફોર્મ પરનાં ટિકિટ આપનારાં યંત્રો ઓછાં છે ! બધે નાંખી આવી કે આવી ટિકિટ બહાર ! છી ! ખજવાળીખજવાળીને માથું લોહીલુહાણ કરીએ ત્યારે કદી કોઈ નવી કલ્પના સ્પષ્ટ ! અને અમારું નસીબ એવું બળવાન, કે આવે જ વખતે ધરમાં મ્યુનિસિપાલિટીનો અંબો ગડગડના મોડે ! ચોટામાં બેસીને સમાધિ લગાવવાનું પણ આના કરતાં તો સહેલું હશે.

પાછલા નવ વર્ષમાં મેં પોતાનો ધરસંસાર છોડી સમાજને સંસાર ચલાવ્યો. બીજા પિતાબેની માફક બાળકો સાથે કાગડા-સમડીની વાતો કરતાં બેસવાને બદલે ગામડે-ગોતરે જઈ ગઢન વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, માંદી સ્ત્રીએ ધેર રહેવાનો આમહ કર્યો ત્યારે ‘મારી માતૃભૂમિ તારા કરતાં વધારે માંદી છે’ એમ એને રોકડો જવાબ આપ્યો ! એ મરી એના બીજા દિવસનું વ્યાખ્યાન પણ મેં રદ ન કર્યું. આ તપસ્યાનાં ફળ મળવાનો વખત હવે આવ્યો.

જિજ્ઞાસા મુખ્ય સમાજસેવક તરીકે દરેક છાપામાં મારું નામ ઝળકવા લાગ્યું છે. સીડીના પહેલા પગથિયા પરથી હું કેટલાંય પગથિયાં ઉપર આવ્યો છું. આવી ધાંધલ કરી તો મ્યુનિસિપાલિટીમાં જ શું, કાઉન્સિલમાં સુદ્ધા નામ માળ્યા તિના રહેશે નહીં.

વિશ્વામિત્રે સાઠ હજાર વરસ તપશ્ચર્યા કરી તો પણ એને ઈંદ્રપદ મળ્યું નહીં, પણ આ ધનસુખરામ ત્રિવેદી ફક્ત નવ વર્ષમાં—

૨

અરુણ

નવ વર્ષ !

નવ વરસથી હું એકસરખો દોડતો રહ્યો છું ! આ નવ વરસમાં એક વાર પણ મેં પાછળ વળીને જોયું નથી. લડનારાને પાછળ વળી જોવાની પુરસદ મળે છે ક્યાં ?

પણ મધ કાલે એલએલ. બી.નું છેવટનું પેપર ખલાસ થયું ! મીઠા છોકરાનો તાવ બિતરતાં તેના આશીર્વાદો પાસે ઉભાગરા કરતી માની આંખ મીચાય, એવું થયું મને.

પરીક્ષામાં પાસ થઇશ કે નહીં, થાઉં, તો પહેલા વર્ગમાં આવીશ કે નહીં, પાસ થયા પછી વકીલાત ક્યાં કરવી, એમાંનો એક પણ પ્રશ્ન મારી આંખ સામે ન આવ્યો. પણ મારું મન છેલ્લા નવ વરસનાં સંભારણીઓથી એકદમ બિભરાઇ ગયું. ઘેર આવવા માટે ટ્રેનમાં બેઠો ત્યારે તે આગગાડીની જેમ ભૂતકાળમાં દોડવા લાગ્યું.

પાછલા જીવનમાંની સ્મૃતિઓ ખંડાલાના ઘાટમાંના વાંકે જેવી જ મોહક હોય છે. જમણા હાથ પરની વનશ્રી ફરી ડાબી બાજુ આવે કે તે જોતાં ઘાટમાંની નવીનતાના આનંદનો અનુભવ થાય છે. વીતી ચૂકેલા જીવનની યાદગીરીઓમાં પણ મનુષ્યને જે વિલક્ષણ મીઠાશ દેખાય છે તેનું કારણ શું આવજ હશે ?

૧૯૩૦ ની સાલનો તે દિવસ ।

x

x

x

ધન્ટરની પરીક્ષા આપી હું હજી હમણાં જ ઘેર આવ્યો હતો. પરીક્ષા પૂરી થઈ ત્યાંસુધી ગાંધીજીની મીઠાની ચળવળમાં મેં બહુ ખાન આપ્યું ન હતું. પણ પરીક્ષામાં પડેલો વર્ષ મગશે એ ખ્યાલે મને જે આનંદ થયો હતો તે ઘેર આવતાં ટક્યો નહીં !

જે જે છાત્રુ ઉધાડીએ તેમાં આપુજીની કાયદાશાસ્ત્રની ચળવળનાં વર્ણનો આવતાં હતાં. છૂટક માલની દુકાન પર, મોટર-સ્ટેંડ પર, શાકમારફીટમાં, વધુ શું—હું બૂટ લેવા ગયો ત્યાં મોચીની દુકાનમાં પણ માણસો—દાંડી-કૂચની ચર્ચા કરતાં હતાં. દરેકની આંખમાં જળજળ ચમકે દેખાતી હતી. જ્યારે કે સમાજનું બધું સ્નેહુ ચૈતન્ય જગૃત થયું હતું !

વીજળીના ચમકારાની જેમ આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી આકાશને અજવાળી નાંખનાર એ દિવ્ય શક્તિથી હું પણ અંજલિ મૂકી. મારા કરતાં ઓછું શીખેલાં માણસો દેશના સ્વાતંત્ર્ય-સંઘા-મર્મા કદી પડતાં હોય ત્યારે સ્વસ્થ બેસી રહેવા માટે મને શરમ આવવા માંડી ! જાણી પરવાનગી મળે તો ધસસહુમાં મીઠાનો જે સત્યાગ્રહ થવાનો હતો એમાં ભાગ લઉં એમ મનમાં વારંવાર લાગવા માંડ્યું.

રાતના ચારચાર કલાક તિલક, ગાંધીજી અને જવાહરલાલના ફોટાઓ સામે જોઈ હું રોજ મનમાં નિશ્ચય કરતો કે કાલે સવારે ઊઠતાં વેંત બાને કાને મારા આ નિશ્ચયની વાત નાંખવી.

ઉનાળાના દિવસ હોવાથી સવારના ઠંડા પવનથી મને માઠ નિદ્રા આવતી. સાત વાગ્યા સિવાય હું ઊઠતો ન હતો.

* બીજું *

ઊઠીને બારીમાંથી જોઈ તો વાંકી વઢેલી બા આનંદથી તુળસીને પાણી સીંચતી હોય. મને એમ થાય કે આ દૃશ્ય બાના આયુષ્યનું પ્રતિબિંબ જ નથી શું? પિતાજી અમારી નાની વયમાં મુજરી ગયા. અમે બધાં બાળકો તે વખતે તુળસીના છોડ જેવાં જ હતાં. આખા ઘર પર ઉનાળો ઘેટો, પણ બાએ પોતાનું લોહી સીંચી—

જમીનની નજીવી પેદાશ સિવાય એને કંઈ જ આધાર ન હતો. તણુ છોકરાનું ભરણપોષણ. વળી તેમાં મોટીબહેન તો મળે આરીને જ અટકેલી. કરજ કરીને બાને એનું લમ કરવું પડ્યું. પછી થોડા જ વખતમાં મોટી બહેનને ફિરીટ આવ્યો. પણ બાગકને લાડ લડાવવાને બિચારી બહુ દિવસ જીવી નહીં.

છોકરીના મરણનું દુઃખ બાએ ધીરજથી સહન કર્યું. પૈત્ર લાવકી માતી ખરાબ વનંતુંકનો ભોગ બને છે એવું લાગતાં જમાઇ જોડે લડીને એને પોતાને ઘેર લઇ આવી.

મોટાભાઈ મેદિક થતાં તેણે એમને એકાદ વરસ કાલેજમાં પણ મોકલ્યા. પછી ખર્ચે પહોંચ્યાનું નહીં ત્યારે મુંબઈની એક સારી કંપનીમાં પોતાની ઝોળબાણવાળા માણસ મારફત એણે એને નોકરીએ લગાડ્યા. તે સાથે સાથે એમનું લમ પણ પતાવી નાંખ્યું.

ધનસુખભાઈની જેમ મારો અભ્યાસ વચ્ચેથી અટકી ન ગય એ માટે નાનપણથી મને પહેલો નંબર રાખવાનું પણ બાએ જ શીખવ્યું. ‘તારા બાપુ વકીલ હતા તેમ તું વકીલ થશે એટલે હું સુખેથી આંખ મીંચીશ—’ એવું વારંવાર કહી હસતીરમતાં તેણે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગૃત કરી.

❦ ધનસુખરામ ❦

તે દિવસે પણ તુલસી સંમિતી બાને જોઈ આ બધું મારા મનમાં આવી ગયું. હું કાયદાશાંત્રની ચળવળમાં જઈ કે? એમ પ્રજ્ઞાની કેમે કરી હિંમત જ થાય નહીં.

પણ મનની વ્યાકુળતા કેમે કરી અટકી નહીં.

આ પીતાપીતા આ વાત બાને કહેવી એમ મેં નક્કી કર્યું. તેણે મારા કપમાં આ નાખી. આ રકાખીમાં કાઢવાને બદલે મને એમ ને એમજ એટલે જોઈ તેણે પ્રજ્ઞા—

‘શું થાય છે તને, અરુણ?’

હું હસ્યો. માણસ એટલે શું ફક્ત સાડા ત્રણ હાથનું શરીર જ છે? શરીરને કંઈ ઇજા થઈ હોય તો જ માણસ ઉદાસ થાય એમ? એવા કેટલાયે વિચારો મારા મનમાં આવી ગયા. નાન-પણથી બાના વહાલસોયા પ્રેમનો મને અનુભવ હતો, પણ તે પ્રેમને પણ શરીરના જેટલા જ મનના પણ દુઃખો હોય છે એ ખ્યાલ કેમ નહીં આવ્યો હોય?

મારું અંતર હું તેની પાસે ઉઘાડવાનો હતો એટલામાં તો દપાલી બારણે આવ્યો અને એક કાગળ નાખી ચાલતો થયો. તે પત્રે મારા જીવનને એક જુદે જ માર્ગે દોર્યું.

ધનસુખભાઈનો કાગળ હતો. ભાભીને બાળક અવતર્યે ચારપાંચ મહિના થયા હોવાથી બાએ તે ખીતાખીતાં ઉઘાડ્યો. મેં ચાના બે ઘૂંટકા પણ પીધા ન હતા. કાગળ વાંચતાંવાંચતાં બાનું મોં ભિતરી ગયેલું જોઈ મેં હાથમનિ બાલો એમનો એમ પાછો મૂક્યો. મનમાં ભાભી માટે જાતજાતના વિચારો આવી ગયા.

❦ બીજું ❦

બાના મેં સામું તો જોવાય એવું ન હતું! તેના ચહેરા પરનું તેજ ક્ષણભરમાં તો જાણે ઝોસરી ચાલ્યું.

‘શું છે બા?’ મેં બીતાંબીતાં પ્રશ્ન્યું.

તેણે એ કાગળ મારા હાથમાં મૂકી દીધા. ‘પોતે દેશને માટે નોકરીને બાત મારી છે’ એમ ધનસુખરામે તે કાગળમાં લખ્યું હતું.

બીજે દિવસે મોટાભાઈ ભાભીને લઈને ઘેર આગ્યા. અને ત્રીજે દિવસે તો તે બહારગામ ચાલી નીકળ્યા. ધરાસણાના સત્તામહુમાં ભામ લેવાનો તેમનો વિચાર હતો. ત્યાં મહિના સુધી તે રહ્યા પછી ખરા પછી મુંબઈ ગયા અને ત્યાંથી એમની સ્વારી અમદાવાદ સીધાવી.

પણ ધનસુખભાઈ તરફ નજર દોડાવવાનો આ વખત ન હતો. ભાભીની પ્રકૃતિ ખૂબ કથળી. દાકતરોએ તેને પાંડુરોગ થયો હોવાનું જાહેર કર્યું. અને તેમાં વળી સુવાવડ!

બાની ધીરજ ખૂટતી હતી. ધનસુખ રળતો થશે એ આનંદમાં તે દિવસો કાઢતી હતી. પણ હવે તો તે નોકરી કરી ચાર પૈસા મેળવે એવાં તેનાં એકે લક્ષ્ય દેખાતાં ન હતાં.

પ્રસૂતિ વખતે ભાભીને ખૂબ ત્રાસ થયો. હું તો છેકજ ડાહ્યા બયો. છેવટે દાકતરોએ સર્જાક્રિયા કરી છૂટકારો કર્યો. છોકરી આવી એટલે બાને સહેજ ઓછું આનંદ; પણ ભાભીની આંખમાં તો આનંદ જ નાથ્યો હતો.

બેતણ પત્રો પાડ્યા ત્યારે મોટાભાઈની સવારી ઓળીપોળીને દિવસે આવી પહોંચી. નામનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. બાએ ‘તારા’ નામ સૂચવ્યું. મારા જેવા કોલેજકુવકને આવું સાદું નામ તે કેમ ગમે?

◆ ધનસુખરામ ◆

દેશમાં જે વર્ષે રવાના થયો ત્યારે મારે તેજ વર્ષે આ ઊકરી જન્મી તે ખ્યાનમાં લઈ મેં 'કાન્તિ' નામ રજૂ કર્યું. પણ એવરે મોટાભાઈ આમળ અમારે બધાને નમતું આપતું પડ્યું. તેણે તેનું નામ 'મીરાં' રાખ્યું.

તે નામ તેમને કેમ ગમ્યું તેની સમજ મને તે દિવસે રાત્રે પડી. હું પથારીમાં પડ્યો ત્યારે ધનસુખભાઈની ઓરડીમાં કોઈ ગાતું હોય તેમ લાગ્યું.

ધનસુખભાઈને આવનો બિલકુલ શોખ કે આવડત ન હતી તેથી હું આશ્ચર્ય પામી પથારીમાંથી ઊઠ્યો. તેમની ઓરડી પાસે જઈને જોઈ છું તો તે કંઈક અવાજે ગાતા હતા. તેમની પ્રાર્થના ચાલતી હતી. તેમના ગીતમાં વારે થડીએ 'મીરાં કે પ્રભુ' એ શબ્દો આવતા હતા. આ સાંભળી 'મીરાં' શબ્દનો કામડો ઊઠ્યો.

ધનસુખભાઈ જે-તે દિવસ પછી ચાલી નીકળ્યા. હવે આમળ ધરજંઘાર કેમ ચલાવવો, મારા કાલેજનો અભાસ કેમ પૂરો કરવો, એ સંબંધી એક અક્ષર પણ તે બોલ્યા નહીં.

તેમની આવી ગાંડા જેવી વર્તણૂક જોઈ ખાતી આંખમાં આંસુ ભરવામાં. નાના ઊકરાની જેમ તે ટૂંકેટૂંકે રડવા લાગી. મેં તેને કોઈ દિ સ રડતાં જોઈ ન હતી. તેની આંખમાંનાં તે આંસુ તે પાણીનાં ન હતાં ! એ આંસુએ મારા હૃદયમાં આમ સળગાવી મૂકી.

ધર્મરાજના કે એવા કોઈના લોકીનાં ટીપાં જમીન પર પડે તો મોટા હાહાકાર થાય તેથી તેમ ન થાય તેની લોકો ખૂબ કાળજી રાખતાં એવી એક વાત નાનપણમાં વાંચી હતી. તે મને

✦ બીજું ✦

યાદ આવી. બાનાં આંસુ મારી દષ્ટિએ લોહીનાં તે ટીપાં કરતાં
પણ વધુ કિંમતી હતાં. હાથથી તે લૂછતાં હું મોઢ્યો,
‘બા! આમ શું કરતી હશે ?’

ઝંઝાવાતમાં ઉચલી પડતા કેળનાં ઝાડની જેમ તેનું ધૈર્ય સમુ-
ળનું ‘ખૂટતું’ ચાલ્યું હતું. વરસોવરસ તે સંસારની હોડી તોફાનમાંથી
હાંકતી આવી હતી, તેના હાથ થાક્યા હતા. હવે ધનસુખ સ્થાન સચવશે,
બિંદગીની ફેશ્લી ચાર ધડી સમુદ્રની ભરતીની રમત જેવાં નિરાંતે
બેસાશે, એવી આશા તેણે અંતરમાં સંધરી હતી! તે આશાના
ચૂરા થતાં તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં.

મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો—‘જાની આંખમાં કદી પણ આંસુ ન
દેખાય એમ મારે વતંવું!’ પછી મારા જીવનનું મમે તે થાય!
ધનસુખરામ માતૃભૂમિની સેવામાં લાગ્યા—ડીક છે, હું બાની સેવા
કરીશ, એને સુખ મળે તે જ મારો જઈશ.

હું કોલેજમાં જઈને અને સાથેસાથે ધરસંસાર પણ ચલતું
તે શક્ય ન હતું. ઇન્ટરમાં પહેલા વર્ગમાં આવ્યા છતાં મેં કોલેજને
રામરામ કર્યો. ધણાને અર્થી આશ્ચર્ય થયું, પણ જમત એ એક
રમતિયાળ બાળક છે એટલું જ. અશ્ચર્ય વ્યક્ત કરવા કરતાં વધુ
ઊંડા જવાની તેને ખાસ કારણ વિના ધમ્મજા થતી નથી.

મહેતાગીરી કે માસ્તરગીરી કરી ધરસંસાર પરતું પણ મેળ-
વરાની જ્યાં પંચાતી પડતી હોય ત્યાં મારા મનની આકંક્ષા સફળ
થાય તેવું તો ક્યાંથી મળે!

હું વીમા-દલાલ થયો.

❦ ધનસુખરામ ❦

મારા બધા મિત્રો તે વખતે હરવા. આઠે પ્રહર બાને આનંદમાં રાખવી એ મારું ખ્યેય ન હોત તો આ ઉપહાસનું પરિણામ મારા ઉપર જરૂર થયું હોત ! પણ ધરમાં બાની હસતી-આનંદતી મુદ્રા જોતો એટલે બહારની બધી નાની-મોટી વિટંબણાઓ હું ક્ષણવારમાં ભૂલી જતો.

નવા અનુભવમાં એક વાત મને જલદી સમજાઈ—જગતે પ્રવાહ સાથે જે ‘આણું’ બેઠ્યું ! પછી તે પ્રવાહ તેને ગમે ત્યાં ધસડી લઈ જઈ છોડે. કપડાં, શિક્ષણ, આનંદ, લાભ કેાઈપણ વિષય લે ! તે બધાખરા માણસો પ્રવાહમાં પડેલાની જેમ વર્તે છે. પ્રવાહ વિરુદ્ધ તરવું એટલે જ જીવવું તે વિચાર પણ તેમને રુચતો નથી.

ધંધામાં ધારણા કરતાં પણ હું જલદી ગમ્યો. જોતજોતામાં તો હું તેમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો. નવાનવા રથજો બેવા મળવાં લાગ્યાં. નવાનવા માણસોનો પરિચય થતો ચાલ્યો. આજસુધી જે જમતને ધરની સાંકડી બારીમાંથી અને શિક્ષકના દુઃખના દુરબીનમાંથી હું જોતો હતો, તે જગત કેટલું શાંત હતું !

વીમા-એજન્ટ તરીકે હું ગામગામ ફરવા લાગ્યો ત્યારે એક ખીજ વાત તરત મારા ધ્યાનમાં આવી. જગત દૂરથી હંમેશાં શાંત દેખાય છે. ટેકરી પરથી જોનારાને શું સાગર શાંત દેખાતો નથી ? પણ સાગરની સપાટી ઉપર કેટકેટલાં ખળભળતાં મોજાં ઊછળે છે, તેના પેટાળમાં કેવી ભયંકર હિમચાલ ચાલુ હોય છે, તેની કલ્પના સાગરમાં ફૂગડાં માર્યા સિવાય થતી નથી. સંસાર પણ સાગર જેવો જ નથી શું ?

દરેક ગામમાં અમારા ધનસુખરામ જેવા પાંચદસ માણસો હોય, જેમનાં બાપ્પાનો સાંભળવા મળે. તેમને જોતાં મારા મનમાં એક

❖ બીજું ❖

સવાલ બેઠો—સમાજસેવક કહેવરાવનારી આટલી બધી વ્યક્તિ આ ગામેનામ હોવા છતાં આપણે સમાજ આટલો દુઃખી કેમ ?

એક ગામમાં કાલેરા શરૂ થાય ને આરોગ્યના સીધાસાદા નિયમેનું જ્ઞાન ન હોવાથી સેંકડો માણસો તે રોગચાળાના ભોગ બને. બીજા ગામમાં ગરીબગુરખાંના બાળકોમાંથી એકને પણ અક્ષર-જ્ઞાન ન હોય. ત્રીજા ગામમાં દારૂના દુકાનદારોની લીલામની રકમે અને સમાજસેવકોની વ્યાખ્યાનમાળાની સંખ્યા સપ્રમાણ વધતી જાય. ચોથામાં ગરીબલોકોને દવાદાર મળે નહીં. પાંચમાં દરિજનોને સ્મશાનમાં બાળવા દેવામાં ન આવે. છઠ્ઠામાં કોષ્ટ નાતજ્ઞદાર મુકાયેલી બાઇના મૃત દેહને હાથ લગાડવા તૈયાર ન થાય. વ્યાખ્યાન આપનારા મોટા લોકો ગુરુ મરી જાય ત્યારે જે વ્યવસ્થા થાય તેવી વ્યવસ્થા તે બાઇ માટે કરવી એવી શિખામણ આપે.

તે દિવસે હું તે ગામમાં હતો. મારાથી ન રહેવાયું. તે બાઇનો મરણ પછીનો આ દુઃખદ પ્રસંગ મારાથી દેખ્યો ખમાયો નહીં. મેં પોતે મદદ માટે હાથ લાંબાવ્યો.

આવા હૈયાફાટ પ્રસંગો જોતો એટલે મારા ચાલુ ધંધા ઉપર મને અભાવો આવતો. મને થતું કે હું વીમા-એજન્ટ થઈ ચાર કુટુંબની મુઝવણી ઓછી કરું છું, મારા કુટુંબને સુખી રાખું છું, કાલેજનો આગળનો અભ્યાસ કરી પોતાના વિકાસમાર્ગે આગળ ધપું છું—

પણ—

બાળુ મનુનો સ્મૃતિ-દિન હતો. હું સભામાં ગયો હતો. સભા વખતે એનો એક ફોટો ખરીદ્યો અને સભા પછી તે ઘેર લાવી

મારા ટેબલ પર પુક્યો. મારું અંતર કેવું એક સરખી વેદના પામતું હતું! આણુ ગળુ જેવા સાદા મજૂરે રાષ્ટ્ર માટે આત્મસમર્પણ ક્યું ને મારે શકત—

મેં તે ફેટાને વંદન કર્યાં અને મારી આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં. હું થું કામ રડતો હતો તેની મને પોતાને પણ પરી સમજણ ન હતી.

પહેલાં ભેતણુ વર્ષોમાં આ અનુભવ અનેક વખત થયો. પછી હૃદયનેપાની ડોલડોલા ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી. મારી આસ-પાસનું જગત તો બદલાયું ન હતું પણ હું જ જરા રીઠો થતો જતો હતો. ફાંસી દેનારા મારાઓ પોતાનું કામ કરતાં આટલા ધાતકી કેમ થઈ શકતા હશે એની મને નાનપણમાં શંકા આવતી. પણ ટેવથી માણસ પથ્થર થઈ શકે તે અનુભવ મને વીમા-એજન્ટ થયા પછી મળ્યો.

શરૂઆતમાં જે અઘાન, ગરીબી, ગુલામીનાં દરય રોમાંચ લીલાં કરતાં હતાં તે પછીથી સ્વાભાવિક લાગવા માંડ્યાં. તે દૃશ્યો હું જોકે એટલે મારું મન દ્રવે પણ તરત જ તે કહે—‘આ આવડા મોટા ફાટેલા આલને થીમકું મારવા તારી પાસે કાંઈ પણ છે ખરું?’

મનને આ પ્રશ્ન કંઈ સદંતર ખોટો ન હતો. મીરાં પછી લાલી માંદાં જ રહેતાં. પહેલે જ મહિને મીરાને ઉપરનું દૂધ આપવું પડ્યું. દાકતરોનાં ખીસા, ટોનિકના ખર્ચા, શુશ્રૂષા માટે રાખેલા નોકર-ચાકરોના પગાર—એમ ખર્ચ એક સરખો વધે જતો હતો. મોટાભાઈ

✦ બીજું ✦

ચારચાર મહિના બહાર ફરે. મનમાં આવે ત્યારે ભાષ સાહેબ એકાદ વાર ઘેર આવી આઠદસ દિવસ રહી જાય.

આમ પહેલાં ચાર વર્ષો ગયાં. બાબીને ‘અનિલ’ આવ્યો. આ સુવાવડમાં બાબી પથારીમાં પડી તે તેમથી નાહીધોષને ન જ બેઠી !

બાબી ગયા પછી મારે ઘરમાં વધુ ધ્યાન આપવું પડ્યું. મીરાં ચારપાંચ વર્ષની, અનિલ માંડ વર્ષકનો ! બાના હાથપગ ચાકવા મડિલા ! ફિરીટ મેટ્રિકમાં હતો; પણ તેનું ધ્યાન જેમ અભ્યાસમાં ન હતું તેમ ઘરમાં પણ ન હતું.

મીરાં અને અનિલ એ બેની મદદથી હું બી. એ. થયો. એમ કહું તો કોઈને ખરું પણ ન લાગે. પણ નાણુક ધંધો સંભાળી અભ્યાસ કરવામાં મનને જે શક્તિની જરૂર હોય છે તે મને આ બંનેની જાળલીલામાંથી મળતી તે એક હકીકત છે !

હું ગઢારનું આપું જગત બૂલી ગયો. ધંધો, ઘર, પરીક્ષા સિવાયનાં મને સ્વમાં પણ આવતાં ન હતાં. હું બી.એ. થયો એટલે આ પાસે મારે માટે ધણું માર્ગ આવ્યો. પણ મારો એક જ જવાબ હતો,

‘એલએલ.બી. થયા સિવાય હું લમ નહીં કરું.’

X

X

X

આમ નવ વર્ષનો મારો પાછલાં છંપનનો આ પ્રવાસ આજે માડીની આ નવ કલાકની મુસાફરીમાં મારા મને કેટલીવાર ક્યો—
કોને ખબર ?

X

X

X

પણ બધાં ધરમાં પગ મૂક્યો ત્યાં મનમાં ધોળાતાં આ સુખ-
દુઃખનાં સંભારણો વિસરાયાં. મીરાં અને અનિલ દોડતાં બહાર
આવ્યાં. અનિલનું હર્ષભેર ખાઝી પડ્યું—મીરાંની આંખમાં નાચતો
આનંદ—અને તેમને ખાતાફદતા બેઠા ધરડી બાના ચહેરા પર ચમકતું
ચેહું સાર્વિક રિમત—એક ક્ષણમાં ગૃહ એ જ અવની પરનું સ્વર્ગ
એ એ અનુભવ અને થયો.

પરીક્ષાના પરિણામ સુધી સ્વસ્થ બેસી રહેવાનું મારા સ્વભાવને
રુચે તેવું ન હતું. પરીક્ષા પહેલાં હું બે મહિના કચ્છ-કાઠિયાવાડ
ફરવા ગયો હતો. કેટલેક ઠેકાણેથી સારાં વચનો મળ્યાં હતાં.
મેં આ કામ પતાવવા પ્રવાસે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મેં મારો ત્રિચાર બાને કહ્યો ત્યારે તે બોલી,

‘તારા પગ ઉપર તો, ભાઈ! ભમરા લાગ્યો છે !’

હું ફક્ત હસ્યો—આ ‘ભમરા’થી તો આજે અમારા ઘર પર
સુખનાં ફિરણો પડવાં લાગ્યાં છે.

બા આમળ બોલી—‘નવ વરસ એકસરખા હસરડો કરતો
આવ્યો છે, જરા આરામ તો લે બાઈલા—’

મારાથી રહેવાયું નહીં. હું હસતાહસતાં બોલ્યો,

‘મેં તો નવ જ વર્ષ કાઠ્યાં પણ તું તો બિંદગીમર અંદનની
જેમ ધસાતી આતી છે. તારા જેવી હઠ, ધીર અને મંજીર મા
ન હતો તો—’

માથુસને પ્રશ્ન સાંભળે છે એ ખરું! પણ માને આંખની સ્તુતિ
મને છે, મેઢેથી કરેલાં વખાણો તહીં. વિષય બદલી તે બોલી,

* બીજું *

‘હું’ તો ઈશ્વરના તેડાની રાહ જોતી બેઠી છું. તમે એય બાપ જોડલે મારી બે આંખો—આ એય આંખો બહારમામ જાય પછી મારાથી કેમ રહેવાય, બધું? બાલતાંબાલતાં તે હસી પડી. પણ તે હાસ્યમાં જોડલું વાત્સલ્ય હતું તેટલું જ કારણ પણ હતું.

બાપું કહેવું કંઈ ખોટું ન હતું. અમે એય બાપ બહારમામ જમ્યાં જોડલે ધરમાં ફિરીટવું રાજ્ય ચાલતું. મેટ્રિકના ધક્કા બાપ તે ચાક્યો અને હવે સિનેમાના ફેરા ખાવા લાગ્યો. હમણાં તો તેને સિનેમા સિવાય બીજું કંઈ સજવું ન હતું. તે બાને શું શું ખા ખાતી શકે ?

બાપને બાપના. હું પાછો આવું લાંસુધી તેમણે ધર રહેવું એમ સ્વચ્છ કરી. પણ તેમણે તો આવતાં વેંત તેમનાં સોજ બાપ્પાનોની યાદી વાંચવા માંડી.

આથી કંટાળી બા બોલી, ‘સારે ધર કેમ ચલાવવું મારે !’

બાપને તાબડોતોબ હાર્યો માર્યો, ‘ધર ચલાવવા વધુ લાવવી !’

વિચારું માતૃહત્ય ! બાને લાગ્યું—ચાર વર્ષ પછી હવે બાપને પરજીવાનો વિચાર આવવા લાગ્યો છે. તેણે ઉત્સુકતાથી મારા તરફ જોયું.

બાની આ રીતે જોવાની વિચિત્રતા બાપના બ્યાનમાં આવતાં જ એકદમ લાપજી કરવા લાગ્યા.

‘મારું લગ્ન તો ઝોગણીસસો મામલ લાંબા અને અહારસો અમલ પહોળા એવા હિંદ સાથે થયું છે. પણ અરજીને અરવામાંથી આજે કશામાં શું વાંધો છે ?’

૬ અરુણ ૬

બાએ પાછું મારા તરફ ઉત્સુકતાથી જોયું. હેઠાં નવ વર્ષમાં મેં તેને જરાપણ દુઃખ થવા દીધું ન હતું. તેના મનના સંતોષ માટે હું મોહ્યો,

‘તારો અને ધનસુખભાષનો શબ્દ હું ઉપાધીસ નહોં.’

બાઈ પણ આનંદમાં આવી બોલી ઊઠવા, ‘આ બ્યાખ્યાન-પ્રવાસમાં અરુણ માટે એક છોકરી પણ જોતી લાવું છું.’

એમ કહી તે ગયા. આ બાપતમાં મારે કંઈપણ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ—કાર્તિક ચોખવટકરી નાંખવી જોઈએ એમ મારા મનમાં આવ્યું. પણ બા સાચું જોતાં તે શબ્દો અંદરના અંદર જ રહી ગયા. હવે આ સ્વના અમાં વહુ આવશે એ કલ્પનાથી જ તે કેટલી હરખાઈ મંછ હતી !

હું પ્રવાસ માટે નીકળ્યો ત્યારે હાથમાં હઠોં આપી બા બોલી, ‘બહારમાં તમિલન સંભાળજો બાઈ ! બરાબર માદ રાખીને દૂધ ખીંચો. અને ફરવાફરવાનું બીજા વર્ગમાં રાખજો, જેથી ઉભમરા ન થાય—શરીર ન બગડે.’

કેટલી સાદી સીખામણો હતી આ ! પણ તેના આ વહાલસોમાં વ્યવેચી મારા મનને અત્યંત આનંદ થયો. આપણા ઉપર કોઈ પણ ઉત્કટ પ્રેમ કરે છે, આપણને જરા પણ દુઃખ ન થાય માટે કોઈ તનતોડ કાળજી રાખે છે, એ જાણવું કેટલું સુખદાયી હોય છે !

બાની પાછળ મોં જુપાવી ચીરાં ધીમકથી બોલી, ‘કાકા, પાછા આવો. હારે ચારે માટે એક રમકડું લાવજો હો !’

‘યું જોઈએ તારે, મોટી ઢીંચલી !’

* બીજું *

‘હ.’

‘કેવડી મોટી જોષએ ?’

‘માણસ જોટલી !’

‘ગાંડી નહીં તો !’

‘મારે કાઢી જોષએ !’ એમ કહેતાંકે મીરાં જો અંદર દોડી—
જા તો હસતાહસતાં જોવડ વળી ગઇ.

X

X

X

કાઠિયાવાડનો પ્રવાસ થોડા દિવસમાં પૂરો થયો. તરત જ
ઓખા પહોંચ્યો. એ નાતું અને સુંદર અંદર છે. ગઇ વખતે જો ત્રણ-
ચાર કુટુંબોને વીમાના કામકાજ માટે મળ્યો હતો તેમને ફરી મળ્યો.
અને પછી સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય નિહાળવા બહાર પડ્યો. નીકળવાના
દિવસે સંખ્યાસમયે સમુદ્રતટ પર ફેટલો સમય હતું. રૂપો ! એક
બાજુ હરિયાળાં વૃક્ષો; બીજી બાજુ સાગરનાં મોજાં ! અત્યંત
હૃદયસ્પર્શી દેખાવ હતો તે ! ને સંખ્યાકાળની શોભા તો—

કેમ કાણુ જાણુ ! એ શોભા નિહાળતાં-નિહાળતાં અણુમારેહું
અયનમંદિર મને યાદ આવ્યું.

ટહેલતાંટહેલતાં મીરાંનાં પેલા રમતિયાળ વાક્યની મને સ્મૃતિ
મવા લાગી ! સ્મૃતિ જ થું, તે વાક્ય જ મારા મનમાં પારંપાર
ધોળાવા લાગ્યું.

‘મારે કાઢી જોષએ !’

હું હસ્યો અને મારા પેલાના મનને પ્રજ્વળું—

‘—ને થું તને સહચરી નથી જોઈતી!’

રાત પડી તો પણ હાથથી રેતીને અને મનથી મીરાંના એ વાક્યને ચાળતો હું કિનારા પર બેસી રહ્યો.

વચમાં જ યાદ આવ્યું કે રાતની ખોટમાં મારે માંડવી જવાનું છે, એટલે હું જાગ્યો. નહીં તો સવાર સુધી હું કિનારા પર જ બેઠો હોત. તારકમંડળ, વાયુગ્રહરી, સાગરની ભરતી અને પ્રેમની ખીલી-ન-ખીલી કળાઓ એ વચ્ચે કંઈ પણ નિકટનો સંબંધ છે એમાં કંઈ શંકા નથી એમ મને લાગવા માંડ્યું.

વીણીમાં આવી જમવા બેઠો. હારમાં એક નવા જેવો માણસ બેઠો હતો. તે ભારે વાતોડયો લાગતો હતો. તેણે હજાર ધંધા ક્યાં લાગતા હતા. પૌરખંદરનું ઘી લાવી કરાંચી વેચતું ને કરાંચીની વસ્તુઓ લઈ જઈ કાઠિયાવાડમાં વેચતો એ એનો પહેલો ધંધો. આમાં ખોટ આવી એટલે બાપસાહેબ કાંઈ નાટક કંપનીમાં ઘૂમ્યા. ત્યાં જ મહિનાનો પગાર ખોટો થયો ત્યારે તેને દરજી થવાનું સમયું. દરજીકામનું શિક્ષણ ચાલુ હતું ત્યાં તો સાહેબ એકાદી સિનેમા કંપનીમાં સીધાવ્યા.

આમ દરેક ધંધાની રસભરી વાતો તે ખૂબ હોંશીલા અવાજે સંભળાવતો હતો.

ખાધા પછી મને વીમાના કામકાજ માટે ઉપયોગી ચક્ર પડે એવાં નામો તે કહેવા લાગ્યો. તેમાંનું છેવટનું નામ સંભળતાં હું હસ્યો. સિને-ટારિકાનું નામ હતું એ—‘મિસ મંજરી.’ તેનું કામ મેં રજત-પટ પર જોયું હતું, પણ મારા વીમાની પ્રવૃત્તિ અંગે તેની પાસે

❖ ત્રીજું ❖

જવાનો મને ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. તે સદૃશ્યે એમ પણ કહ્યું કે અમારા જ શહેરના 'ગુજરાત સિનેટોન'માં હાલમાં તે કામ કરે છે !

હું મનમાં બોલ્યો, 'કાંઈ દિવસ આ નદી પાસે જવું એ નક્કી. તેની ઓળખાણથી કાંઈ પણ ફાયદો થશે !'

રાત્રે અંધારામાં મછવામાં બેસી બોટ પાસે જતાં ખૂબ મોજ પડે છે. પાણી ઉપર વચ્ચેવચ્ચે નાયતાં દીવાનાં એ ફિરણો, તાલબદ્ધ પાણીમાં પડતાં પેલાં હલેસાં અને દૂર ઊભેલી બોટમાં ઝમઝમતી દીવાની એ હારમાળા--હું નાનો થઈ એકાદી અદ્ભુત-રમ્ય સજ્જિમાં મૂકી રહ્યો છું એવો મને લાગ્યો થયો.

મેં મછવાના છોડા પરથી વળીને દરિયામાં જોયું. મછવાને ખીજે છોડે એક છોકરી તેવી જ રીતે વાંકી વળીને જોતી હતી.

મછવો જેવો બોટને અડક્યો કે તરત જ અડસકાટ કરતી તે સીડી ચઢી ગઈ.

મને આશ્ચર્ય થયું--તેના હાથમાં કાંઈ જ સામાન ન હતો.

૩

ઉપા

હું કાંઈક ભૂલી ગઈ હોઉં એમ મને લાગવા માંડ્યું.

આપણે સાદા પ્રવાસે નીકળીએ તો પણ જોતજોતામાં આપણે સામાન વધતો જાય છે. બરાબર ભંધ આવે ને અડચણ ન પડે

૨૪

એટલા માટે બિસ્તરા જોઈએ. તરસ લાગે એટલા માટે પાણીનો મોટો જોઈએ.

સામાન્ય મુસાફરી માટે પણ માથુંસ ફટકેટલી ચીજો સાથે ભે છે ! ત્યારે હું તો મોટી મુસાફરીએ નીકળી હતી, પણ મારા હાથમાં સાઠી જોળી પણ ન હતી. કેડે માત્ર દોઢ રૂપિયો હતો.

મને મારી જાત ઉપર હસવું આવ્યું. જેમાં કંઈપણ સાથે લેવાનું નથી એવી મોટી મુસાફરીએ હું નીકળી હતી ને ? પણ—

જે કે ઝોખાના રસ્તે મારા પગ ચાલતા હતા, પણ મારું મન—તે તો ઝેરઝેરખા વેગથી પાછલા જીવનમાં દોડવું હતું.

કાષ્ટક ધર છોડવાનું થાય ત્યારે ધરની માલિક જેમ ધરનો ખુલ્લેખુલો જોતી વળે તેમ મારું મન મારા પાછલા જીવનને ખુંદવું હતું.

ચાલતાંચાલતાં હું એક ગામડાની નિશાળ પાસે આવી. થોડો વિસ્તારો ખાવા હું નિશાળ પાસેના ઝાડ નીચે બેઠી. અંદર માસ્તર છોકરાઓને કહેતા હતા,

‘ભગવાન દયાળુ છે !’

હું સટાક કરતીકને બીબી ચંદ્ર અને ચાલવા લાગી. નાનપણમાં હું પણ નિશાળમાં આવ્ય વાત શીખી હતી,

‘ભગવાન દયાળુ છે.’

આ ક્ષણે ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તો હું આટલા દિવસ અધાં દુઃખો સહેતી આવી હતી ! પણ અંધ રાતનો બનાવ—

* ત્રીજું *

ભગવાન ખરે જ જો દયાળુ હોત તો તેણે સાતમા વર્ષે ઉપાનાં માખાપને રોમચાળામાં મારી નાખ્યાં ન હોત, તેની કાઠીને આટલી નિર્દય બનાવી ન હોત, ચૌદમા વર્ષે તેનાં લમ પછીના છ મહિનામાં જ તેના કપાળ ઉપરથી ચઢેલો બૂંદરો ન હોત—

મારો ચૂડો ભાંગીને પણ તે દયાળુ ભગવાનને કંઈ સંતોષ થયો નહીં. દુનિયામાં કંઈ બધા માણસોને આંખો હોતી નથી. મુખનું પણ તેમ જ હશે એમ ધારી હું ચૂપ બેઠી.

એક કવિતા છે ને? કુંભારને ઘેર ઘણાં માટલાં તૈયાર થાય છે. એમાંનું એક સંક્રાંતિમાં પૂજા માટે વપરાય છે, બીજું રંગીને ચોરીમાં મુકાય છે, ત્રીજું ગરીબગુરખાનાં બાળબચ્ચાં માટે રાંધવાના કામમાં આવે છે, અને ચોથું—ચોથાને કપાળે નનામીની આગળ દોણી તરીકે વપરાવાનું લખાયું હોય છે.

મારું નસીબ પણ એવું જ હશે, એમ માનીને હું જીવવા તૈયાર હતી. ફેટલીયે વાર મનમાં આવ્યું—લાવ ને, કાકાને ઘેર જ્યારે હું ચાર ચોપડી અંગ્રેજી શીખી છું ત્યારે થોડુંક વધારે બહુ શિક્ષિક થયવા નસું થઈ થોડુંક જ્યારે કામ તો કરું.

પણ ઘરમાં આ વિચાર કહેતાં પણ બીક લાગતી હતી. મારા ખરાબ પગલાંથી પોતાનો છોકરો ગયો એટલે મારી સાધુ મને પોતાની આંખ આગળથી કાઢવા ઇચ્છતી હતી. હું કંઈ શીખવા જઇશ તો રસોઈનું બધું કામ પોતાના ઉપર આવશે એમ ધારી દેરાણી મારા ઉપર રાધે બેસતી, અને દિવસનું મીઠું બાલવું—

તે મીઠી વાતચીતથી જ મારે આખે શરીર લાપલાપ બેઠતી. તેમની આંખમાં રહેલું તે ઝેર—જીવ મુઠ્ઠીમાં લઈ મેં આટલાં વરસ

કાઢ્યાં। એકાદ વર્ષે ઘરમાં દેરાણીનું પારણું જૂથવા માંડ્યું ત્યારે મને લાગ્યું કે દિવસભૂતી નજર હવે કાંઈક અદલાશે, પોતાનાં છેલ્લાં ઓકરાંમાં હવે તે ઓતપ્રોત થઈ જશે, પણ—

કાલ રાતનો ભયંકર પ્રસંગ ! દેરાણીની સુવાવડ ગયાને મહિનો માસ પણ થયો ન હતો. રસોઈ કરવાની, ઓકરાઓને ખવડાવવાનું, વાસણ મંજવાનાં, દેરાણીને તેજ યોજવાનું—આ બધાં કામો કરતાં—કરતાં રાતના અગિયાર વાગી ગયા.

પથારીમાં પડી ન પડી ત્યાં તો મને ગાઢ નિદ્રા આવી. બંધમાં એક સ્વપ્ન આવ્યું. કેટલું વિચિત્ર હતું એ !

જણે કે નામપંચમીને તહેવાર; શ્રેણામાં ધણી ઓકરીઓ ભેગી થઈ હતી. અમે ધણી વાર ફેરફારી રમી કેટલાંય ગીતો ગાયાં, હાંચકા પર બેસી અમે કેટલાય હાંચકા ખાધા !

મારો હાંચકો જે ઝાડને ખાંચ્યો હતો તેની કાળ કઠાક કરતી હતી. મેં મહારાષ્ટ્રને આંખો ખંધ કરી, મારું જ્ઞાન ગયું.

આંખો ઉઘાડીને જોયું ત્યાં એક યુવાને મને કીલી લીધી હતી. કેટલી આકર્ષક રીતે હસતો હતો એ !

ને તેની આંખો—આંખમાંથી તો જણે અમૃત જ નીતરતું હતું. તે મને નીચે ઉતારવા લાગ્યો. મારા મનમાં આવ્યું—થોડી વધારે વાર તેણે મને આમ જ કીલી રાખવી જોઈએ—

હું બિલાડળી બીડી, આંખો ચોળી જોઉં છું તો મારા દિવસે મને તેમના બાહુપાશમાં જકડી રાખી હતી.

મારી આંખો બંધડેલી જોઈ તે કોઈથી ખોલ્યા, ‘થપ !’

* ત્રીજું *

સંતાપથી હું બાન બૂલી. આંચકા મારી હું ઊભી થઈ. મારા ધક્કાથી તે ઝેરી સાપ ગળડયો અને એક બાબુએ બધ પડયો. તે ઊઠે તે પહેલાં તો હું દોડતી ઝોરડીની બહાર ગઈ, ઝોરડીને બહારથી બંધ કરી અને મોટા અવાજે બૂમો પાડવા લાગી,

‘સાપ, સાપ’

દેરાણીએ અને સાસુએ સાપને મારી નાંખવા આડોશીપાડોશીને બેગાં કર્યાં. ધણી માણસો બેગાં થયા ત્યારે ઝોરડી ઉધાડી મેં કહ્યું.

‘માણસનું રૂપ લઈ આ સાપ મારી ઝોરડીમાં ધૂસ્યો છે. હિંમત હોય તો એને પૂરો કરો.’

આડોશીપાડોશી હસતા-હસતા ધેર ગયા. દિવર તો મારી ઉપર જ ધસી આવ્યા અને ધરની આખર મેં બોળી માટે સાસુએ અને મધરાતે પહેરેલે કપડે ધર બહાર કાઢી.

તે બોલ્યા, ‘તે’ ધરની આખર બોળી !’

પણ તેનો કુલાંગાર છોકરો મારી આખર લેવા તૈયાર થયો હતો. સાસુએ તેને ધરની બહાર કેમ ન કાઢ્યો ?

જ્યાં ભગવાન પાસે દયા નથી, માણસ પાસે ન્યાય નથી, તે દુનિયામાં જીવીને કરવું છે પણ શું ?

x

x

x

અંધારામાં જ્યાં રસ્તો દેખાય ત્યાં હું જતી હતી. પુરાણમાંની એકએક કથા અને વાદ આવવા લાગી—પારમતી, સીતા, હમયંતી, સૈરંધ્રી—ઓનો જન્મ દુઃખ માટે જ છે એમ આ કથાઓ પોકારતી હતી.

શ્રી ઉત્કટ સ્નેહ ઉપર જીવે છે. પણ આવો સ્નેહ જગતમાં છે ક્યાં ? અને જે કમનસીબ સ્ત્રીને પોતાના ઘરમાં પ્રેમ નથી મળતો તેને ઘરની બહાર તો તે ક્યાંથી મળવાનો ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી સસધું સુરક્ષિત હોય છે. એકવાર તે ઘરમાંથી બહાર પડે એટલે કાં તો કૂતરા ફાડે અથવા શિકારી મારે !

હું પવનવેગે દોડતી હતી. મારા મનમાં ખેતરનો પવન ગાજતો હતો અને મારું મન તો એ મુક્ત પવન કરતાં પણ વધુ વેગથી કલ્પનાવિહાર કરતું હતું.

વચ્ચે ખેતરની પાસે એક ફૂલો દેખાયા. તેના ચાળા ઉપર જમીને ઊભી રહી. મારા પગ બિલકુલ ફૂલતા ન હતા. મને મારે પોતાને માટે જ આશ્ચર્ય લાગવા માંડ્યું.

પહેલાં મને અંધારામાં કેટલી બીક લાગતી હતી ? પણ આ વખતે તો લાગ્યું—માણસનું મૃત્યુ નજીક આવે છે ત્યારે કેટલીક જગ્યાએ તેને કાંબળી પર નાંખે છે. મારી આશ્વપાસ કુદરતે આ અંધકારથી કાંબળી પાથરી હતી તે કાંઈ અમરતી નહોતી ! હું પણ આપધાત કરવા નીકળી હતી ને ?

મૃત્યુ પાસે આવે ત્યારે માણસ ગાંડા થતાં હોવાં જોઈએ ! ફૂલાને થાળે મારા મનમાં કેટકેટલા ચિત્રવિચિત્ર પિચારો આવ્યા—

—શ્રી પ્રેમ વિના જીવી શકતી નથી પણ તેના પર ખરો પ્રેમ ફક્ત મૃત્યુ જ કરી શકે છે.

—કાસે નહીં તો પરમ દિવસે મારું શબ ફૂલીને પાણી ઉપર આવશે; પોલીસ તેને ગામમાં લઇ જશે; તે ઝાળખવા માટે મારા

* ત્રીજું *

દિયરને બોલાવવામાં આવશે. તે નાચ સામે દેખાતાં જ મારા કબજે
જો વાચા ફૂટે તો કેવી મજા આવે ? હું આનંદથી કહું,

‘દિયરજી ! ઓ દિયરજી ! તમારે ઉધા જોઈતી હતીને ? હો,
લો ન હવે એને પાસે !’

—આ ક્વાના પાણીથી જેતરનાં શાકભાજી જીવે છે અને તે જ
પાણી આજે મારો જીવ પણ લેશે !

—જગત એટલે પ્રાણ લેનારું એક મોટું કારખાનું જ છે.
ઉંદરને બિલાડી મારે અને માણસને માણસ જીવવા ન દે—આ
કારખાનું ઈશ્વરે શા માટે કાઢ્યું હશે ભલા ?

આવા વિચારોથી મારું મન ઉદાસ થઈ ગયું.

મારું મન વધુ વિચાર ન કરે તેટલા સારું મેં આનુષાણુ જોયું.

પાસેના વડના ઝાડમાંથી ચાંદની ગળાઈને આવતી હતી. તે
જોતાં જ મારે જીવનું જોઈએ એમ લાગવા માંડ્યું. ચાંદની બરાબર
જોવા હું તે ઝાડની નીચે જઈ ગિભી. તે ખૂબ જીવું ઝાડ હતું. તેની
લટકતી વડવાઈએ જોઈ મને લાગ્યું કે આ ધરકું ઝાડ પણ હજી
જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મન કહેતું હતું કે આ વડવાઈએ નથી
પણ ધરતીમાતાને મજબૂત રીતે પકડવા માટે વૃક્ષ પોતાના અધા
હાથ નીચે ફેલાવ્યા હોય એમ લાગે છે !

તે વડના ઝાડને જો બોલતાં આવડતું હોત તો હું તેને પ્રજ્ઞત,
‘ભાઈ ! દુનિયામાં એવું જીવવા જેવું શું છે કે જેને માટે તું આ
અધી ધાંધલમથક કરે છે ?’

હું પાછી તે કૂવા પાસે મઠ. પણ હવે તો મારા પગ ધૂજવાં લાગ્યા. અત્યાર સુધી જે ખ્યાલ મનમાં આવ્યો ન હતો તે મનમાં ઘેરાવા લાગ્યો.

કૂવો એકદમ સાંકડો હતો. તેમાં જે પાણી વધારે નહીં હોય તો હું ડૂબી તો નહીં મરું પણ આડીતેડી પડી હાથપગ ભાંગી—તોડીને પણ જીવતી રહીશ. કાલે સવારે મને મને તે કાષ્ઠ બહાર કાઢશે ? અને પછી—

યું મૃત્યુના મોંમાં આંખો નાખીને હું કાવરીબાવરી બની પાછી આવું ? તેના કરતાં—

મારા મનમાં એક ખીજો વિચાર આવ્યો. એાખા કાંઈ દૂર ન હતું. કાલે સવારે રસ્તે જતી-આવતી મોટર મળશે, તેમાં બેસી બેટ જવું, કોઈ મંદિરમાં દિવસ કાઢવો અને રાત્રે માંડવી જતી બોટ પકડવી, અને...બોટ શરૂ થાય એટલે રાતના ઘેર અંધકારમાં—દરિયો કાંઈ કૂવાની માફક મને ફસાવશે નહીં.

આ વિચારથી મારા મનમાં શાંતિ થઈ. પેલા વડના ઝાકને ટેકાવીને મેં શરીર છૂટું કર્યું. મારી આંખ ક્યારે મળી તેની મને ખબર ન પડી.

x

x

x

હું પંખીઓના કિલકિલાટથી જાગી.

મારી પાસેથી બે પક્ષીઓ બરૂર કરતાંક ને ઊડ્યાં, જાણે તે માતાં હતાં, ‘જીવવામાં આનંદ છે, જીવવામાં આનંદ છે.’

મને પણ ક્ષણવાર લાગ્યું કે જીવવામાં આનંદ છે !

❖ ત્રીજું ❖

હાડ ઉપર કાંકડ હળવો અવાજ થયો એટલે મેં ઉપર જોયું. એક ખિસકોલી મરડાતી-મચકાતી નીચે ઊતરતી હતી. તે મારી સામું જોઈ હતી, એમ મને લાગ્યું. તેની આનંદી આંખો—

આંખ મીચી હું આવી ચમકદાર આંખો ઉપર ચિંતન કરવા લાગી—પ્રભુએ મને પંખી કાં ન બનાવી ? પ્રભુએ મને ખિસકોલીને જન્મ કેમ ન આપ્યો ?

આમ કેટલી વાર હું બેઠી. રસ્તા ઉપરથી જતા હાડપિંજર જેવા ઢોરના ટોળાનાં પગલાંનો અવાજ મારા કાન ઉપર પડ્યો. સારે મેં મારી આંખો ઉઘાડી. કસાઈને ત્યાં જતી ગયોનું એક નાનું એવું ટોળું નજરે પડ્યું.

હું આગળ જઈ તેના ગોવાળને પૂછવા લાગી,

‘ક્યાં લઈ ચાલ્યા આ બધી ગાયો ?’

‘ખાટકીવાડે.’

‘ખાટકીવાડે ?’

‘હા.’

‘શું કામ ?’

તે ચીડાઈને બોલ્યો : ‘મરવા !’

મને યાદ આવ્યું કે મુંબઈ-કરાંચી જતીઆવતી આગખોટોના મસાહારી લોકો માટે આસપાસના ગામડામાંથી દર અડવાડિયે આમ ઢોરોને કસાઈખાને લઈ જતા હતા.

મેં મનમાં કહ્યું—આ ગાયોને જીવવાનો ક્યાં અધિકાર છે ? ‘જે કામ આજે કરી શકાય તેમ હોય તે કાલ ઉપર ન ધકેલવું’ એવું

કાંઈ હું નિશાળમાં શીખી હતી. મરવા જેવું સારું કામ દુનિયામાં એકેય નથી એમ મને થવા લાગ્યું. હું ઓખાને પગરસ્તે ચાલવા લાગી.

X

X

X

હું દ્વારકા અગિયાર વાગે પહોંચી. અર્ધે રસ્તે મને મોટર મળી. મોટરમાં મને જગ્યા મળી—એક હલકી કોમના દેખાતા એવા જુવાનિયા પાસે. ખૂબ સંકાયથી હું તેની પાસે બેઠી. સામેના વૃદ્ધ કાકા પાસે બેસવા મળ્યું હોત તો સારું થાત એવો વિચાર મારા મનમાં આવી ગયો.

પણ થોડી જ વારમાં મને મારા મનની ગાંડાઈ ઉપર હસવું આવ્યું. મને શરમ ન લાગે એટલા માટે મારી પાસે બેઠેલો પેલો જુવાન પોતાનું શરીર સંકાયથી બેઠો હતો પણ પેલો સામેનો બુદ્ધિયો—તે તો બેશરમપણે મારી સામું તાકીને ટગર-ટગર બેઠો હતો.

રેન્ડ પર બિતરતાં મને લાગ્યું કે તે યુવાન સાથે મારે ઓળખાણ હોત તો કેવું સારું થાત. પણ—

પોતાનાં બે-ત્રણ ગાંસડાં પોટલાં લઈ તે તો ક્યાંનો ક્યાં નીકળી ગયો, અને હું પણ ગામમાં બટકવા લાગી.

ઘેર ઘેર બિખારીઓ બીખ માગતા હતા, ધરના માણસો તેમના શરીર ઉપર ધસી આવતા હતા, બિખારીઓના છોકરાં રડતાં અને ખૂબો પાડતાં હતાં. દરેક છોકરાના રડવામાંથી ‘મરવામાં આનંદ છે,’ ‘મરવામાં આનંદ છે’ એવા શબ્દો બહાર પડતા હતા.

મોટર નીચે પગ તૂટેલું એક કૂતરું લંગડાતું લંગડાતું જતું બેયું. વળી, દમથી ત્રાસેલી એક બુઢી બજારમાંથી ઘેર જતી દેખાઈ.

૬ ત્રીજું ૬

મારા મનમાં આવ્યું, હરિયો આટલો પાસે હોવા છતાં આ બાધ અમસ્તી શું કામ આટલું દુઃખ બોમવી રહી હશે ?

થોડા વખત પછી મારા આ વિચાર માટે મને શરમ આવવા લાગી. મરવા તૈયાર થયેલું માણસ આટલું બધું નિદંય થઈ શકે છે !

આજે કાંઈ ખાતું નહીં એવી મેં મનમાં ગઠિ વાજી હતી. પણ એક વાગવા આવ્યો અને પેટમાં ફૂરફૂરિયાં બોલવાં લાગ્યાં. તરત જ વિચાર આવ્યો કે આજે રાત્રે મરવું છે તો ભલે પણ અત્યારે પેટ ભરીને ખાવામાં શું હરકત છે ? કાલ સંજનો ધરખયનો દોઢ રૂપિયો પાસે હતો એમાંથી આઠેક આના મોટરવાળાને આપ્યા હતા અને હજી બીજા ચાર-આઠ આના ખરચવામાં કાંઈ હરકત ન હતી.

કહેવાય છે કે અગાઉ ફાંસી દેતા પહેલાં ગુનેગારને મેવા-મીઠાઈ આપતા હતા. આજે મરતાં પહેલાં મેં પણ મિજબાની ઝાપટવાનું નક્કી કર્યું. થોડી અરશી લીધી, થોડો ચેવડો લીધો. નાનપણમાં મને કેળાં ખૂબ ભાવતાં હતાં તે પણ થોડાં લીધાં !

એક મંદિરના સહા-મંડપની પાસે બેસી હું ખાવા લાગી. કેળાં છેવટે ખાવા માટે બાજુએ મૂક્યાં. અરશી અને ચેવડો ખાધો એટલામાં એક ભિખારણુ તેનાં બે છોકરાંને લઈને આવી. તે કાલાવાલા કરી માગવા લાગી. તેના છોકરાએ તો કેળાં માટે જ હઠ લીધી. બધાં કેળાં મેં તેને આપી દીધાં.

રાત્રે બોટ ઊપડવાના વખત સુધી હું અમે ત્યાં ફરવા લાગી. જોમ ખૂબ તાવમાં બેચેન બનેલા માણસ જરામાં આંખ ઊધાડે, જરામાં આંખ બંધ કરીને અસ્વસ્થ પડી રહે તેવી મારી દશા હતી.

‘હું બોટ પરથી દરિયામાં ફેલી પડવાની છું,’ એવું કાંઈને ધાંટી પાડીને કહી સંભળાવવાની મને અસાધારણ ઇચ્છા થઈ હતી, પણ મારા મોઢામાંથી આ શબ્દો બહાર પડતા ન હતા. હું દરિયા કિનારે મંઈ ત્યારે મનમાં આવ્યું કે ખૂબ પવન છૂટે અને કિનારા પરનું ઝાડ મારા પર તૂટી પડે તો કેવી મજ આવે ? સાંજે કિનારા ઉપર માછલી વેચાવા આવી ત્યારે દરેક ટોપલામાંના તે માછલાંના સુંદર પણ નિરતેજ ડાળા ભેંધ મને ગજબનો આનંદ થયો. હું મનમાં બોલી ઉઠી—

‘આજે આ તીથ’ધામોના પરધર્મી માણસોને માછલાંની મિજબાની છે. કાલે માછલાંઓને પણ માણસની મિજબાની મળશે !’

માંડવી બંદરની ટિકિટ કઢાવી હું મછવામાં ચડી ત્યારે મારું ધૈર્ય ખૂટવા માંડ્યું. બોટ પરથી ફરકો મારતા મારી હિમ્મત ચાલશે કે નહીં તેની મને શંકા થવા લાગી. દીવાના કિરણોમાં સાગર હળર ફેલો નચાવતા નાગ જેવો ભયંકર લાગતો હતો. હલેસાં શરૂ થતાં પાણીમાં જે અવાજ થયો તે સાંભળી યમદેવ મારી જીભ ચાટે છે કે શું એવું મને લાગ્યું, મારાં રૂંવે રૂંવાં ઊભાં થઈ ગયાં.

મનની ખીંક ઓછી થાય એટલા માટે હું મછવાના કઠોડા પરથી વંકાઈને ભેવા લાગી. તે જ વખતે મછવાને ખીજે છેડે એક પુરુષ પણ મારી મફત સમુદ્રનાં જળ તરફ ભેગો દેખાયો.

વળી ત્રિચાર આવ્યો, એ પણ આપવાત કરવા આવ્યો હશે કે શું ? એમ હોય તો કેટલું સારું ? એક-ખીજના હાથ ઝાલી અમે બેય પરસોડામાં સાથે પહોંચ્યું !

મનુષ્યના મનને પ્રેમની, રનેહની, મૈત્રીની કેવી અબળ બૂખ હોય છે ? મરતી વખતે પણ ‘કાંઈ મારી સાથે આવે’ એવું તેને લાગે છે.

✦ ત્રીજું ✦

હોડી બોટ પાસે આવી, હવે વિત્તંબ કરવાને કાંઈ અર્થ ન હતો. હું ઝડપભેર આગળ થઈ ને સડસડાટ સીડી ચઢી બોટમાં આવી.

X

X

X

બોટ ઊપડે ત્યાંસુધી હું કડેડાને ટેકવીને ઊભી હતી.

બધી બાજુ માણસો અસ્તવ્યસ્ત ઊંધતા હતા. પણ મને નીચે બેસવાનું પણ ગમતું ન હતું.

હોડી દૂર ગઈ, બોટ સીડી વગાડી. લંગર સળવળ્યું. બોટ પાસેનાં મોજાં હાલી જાયાં. તેમની સામે મેં જોયું—થોડા વખત પછી એમાંના એક ઓશીકા ઉપર માથું ટેકવી હું કાચમની જાંઘી જવાની છું એ વિચારે મેં આનંદ અનુભવ્યો.

પાંચદસ મિનિટ થઈ અને હું હળવેકથી સીડી ચઢી ડેક પર આવી. ત્યાં ચાર પાંચ માણસો હતા. એમાંના એક યુવાન દરિયા સામું જોતો જોમો હતો, બાકીના બધા જાંધતા હતા. ખીજી બાજુ જવું, અંધારામાં મેડા ઉપર ચઢવું, અને—

હું આગળ જઈ એટલામાં તો તે યુવાને વળીને પાછળ જોયું. તે હસતો હતો—મારી સામું જોઈ તે હસતો હતો.

છી!! તેનું મોં હસતું જ હોવું જોઈએ; મેં તેને આગળ કયાં જોયો ન હતો.

આગળ જવું કે પાછળ તે વિચારમાં હું પડી. પેલો માણસ પાછો દરિયા સામે જોવા લાગ્યો.

મને યાદ આવ્યું: કડે બેત્રણ પૈસા છે, તેને શું કામ સમુદ્રમાં કુબાડવા?

હું નીચે આવી ચારે તરફ જોવા લાગી. એક ફાટીતૂટી યુથ ઉપર એક છોકરું સ્વપ્ન હતું. પાસે તેની મા જિંધતી હતી. તે છોકરા પાસે મેં બાકી રહેલા બધા પૈસા મૂક્યા. તેને એક ચૂમી લેવી એવું મનમાં ખૂબ થઈ આવ્યું. પણ તે જાગીને રડવા માંડે તો ? તેની મા જાગે. હું કાણુ છું તેની તપાસ કરે—

છટ છટ !! મૃત્યુ-ધરના બારણાંમાંથી વારે ધડીચ પાછું વળી દુનિયાને જોતાં એસવાનો શો અર્થ ?

હું ડેક પર જવા નીકળી. સીડી પાસે આવી ને પાછું વળી જોયું તો પેલો યુવાન દૂર જિભોજિભો મને જતો હતો. તે મારી ચોકી તો નહીં કરતો હોય ?

તેને છેતરવા હું ત્યાં જ બેઠી ને ઢીંચણ પર માથું મૂકી એકાં ખાવાનો ઢોંગ કરવા લાગી. થોડા વખત પછી મેં ઉપર જોયું તો તે કમીય દેખાયો નહીં. કંટાળીને બિચારો જિંઘી ગયો હોવો જોઈએ !

ચોરની જેમ હું ઉપર ચડી, તેની પથારી સામું જોયું. આશીકા સુધી તેનું ઓઢવાનું દેખાતું હતું. તેનું માથું પણ ઓઢવાનામાં વીંટાળીને તે સ્વતો હોય એમ લાગતું હતું.

અંધારામાં આવેલા બીજા છેડા તરફ હું ગઈ.

મારા જીવનનો છેવટનો આધાર હતો તે કઠોડો ઝાલ્યો અને—

જીવવાની ઇચ્છા મનમાં ડોકાવીને દેખાવા લાગી. તેવો ભાસ થતાં જ ગઈ રાતનો પેલો બનાવ, જન્મથી માંડીને આજ સુધી મારી પૂઠે લાગેલાં દુઃખો, અત્યાર સુધીનું એશિયાળું જીવન—આ બધી બાબતો યાદ કરી મેં મનને પ્રજ્વલ્યું—‘ઉપાએ કોના માટે જીવવું ?’

✱ ચોથું ✱

છેવટ મારામાં કઠેડા ઉપર ચઢવા જેટલી હિંમત આવા. હવે હાય છોડી, આંખ મીંચી—

આંખ આગળ અંધારું દેખાવા લાગ્યું. એટલામાં કામચે મારો હાય જાલી મને એકદમ પાછી ખેંચી. મેં પાછું જોયું.

પેલો જ યુવાન હતો એ !

આખી બોટ ગોળગોળ ફરતી હોય એમ મને લાગ્યું. પોતાના બે હાથથી પકડી તેણે મને પોતાની પથારી તરફ ખેંચી.

વિચારોથી થાકેલું માથું આંધીકા ઉપર મૂકતાં મારી નજર આકાશ તરફ પડી. ચંદ્ર હમણાં જ ઊગ્યો હતો.

×

×

×

૪

અ રુણ

રૂણ-પક્ષમાં મધ્યરાત્રિ પછી થતો ચંદ્રોદય કેટલો સુંદર હોય છે ! નિરાશાથી ઘેરાયેલા માણસના મનમાં આશા ચમકાવતી એ ચંદ્ર-કલા કેવી આકર્ષક દેખાય છે ! સાગર ઉપર વિહાર કરતાં આ દૃશ્ય હંમેશા કરતાં વધુ મોહક લાગે છે.

કામ જાદુગર જેમ કાળા પાપાણનું આરસમાં રૂપાંતર કરે તેમ ચંદ્રમાં સમુદ્રના મોલંઓને તેના અજવાળાથી ઉગાડતો હતો; પણ—

❖ અરુણ ❖

મારી પથારીમાં અસ્વસ્થ પડેલી પેલી છોકરીના ચહેરા પર છવાએલા કરુણ વાદળને જોઈ મારું મન જહારના સૃષ્ટિ-સૌંદર્યમાં મુંઘાતું ન હતું.

ક્યારે તે આંખો ઉઘાડે એવું મને થતું હતું. તે કાણ?—
ક્યાંની?—આપઘાત કરવા કેમ આવી?—

થોડીવારમાં તેણે આંખો ખોલી. મારી તરફ વિચિત્ર દૃષ્ટિ
જોતાં તેણે પ્રશ્ન—

‘ક્યાં લઈ ચાલ્યા મને?’

‘ઘેર.’

‘ઘેર? કોના?’

‘તાતા,—મારા.’

‘તમારું’ નામ?’

‘અરુણ.’

‘મારું’ નામ સાંભળી તેની મુખમુદ્રા ઉપર સ્મિત ચમક્યું,
તે જોલી ઉઠી—

‘મારું’ નામ કાંઈ એટલું સારું નથી!’

‘નામ જાણ્યા વગર સારું-ખોટું હું કંઈ જાણીતે નક્કી કરું?’

તે મૃદુ હાસ્ય કરી જોલી—

‘મારું’ નામ ઉપા.’

‘વાહ વાહ! આવું સુંદર નામ તો દુનિયામાં ખીજું એકેય
નથી. આ નામ તો આપણને ખૂબ ગમ્યું.’

તે મારી સામે જોઈ રહી. તેને હસાવ્યા વિના તેના મનનો
ભાર ઓછો થાય તેમ ન હતું. એટલે હું ખાસ બોલ્યો—

❦ ચાથું ❦

‘પ્રાચીન કાળમાં મોટામોટા ઝાપિઓએ ઉપા ઉપર સ્તોત્રો રચ્યાં છે અને હમણાં પણ ઉપાનું દર્શન ન થાય તો આગમાંની કળાએ ખીલતી નથી.’

તે હસીને બોલી—

‘તમારા શબ્દો કાંઈ સાંભળશે તો તે શું કહેશે તે ખબર છે?’

‘શું?’

‘તે કહેશે, અરુણ તો મોટા કવિ છે.’

‘હું પાકાટમાંથી વીમાના કાગળ કાઢીશ એટલે તેમને સરસ કાવ્ય નજરે પડશે.’

આ સાંભળી ઉપાએ મુક્ત હાસ્ય કયું.

કહેડા તરફ જોઈ તે બોલી—

‘થોડી વાર પહેલાં કાંઈ આ કહેડાપરથી ફટી પડવા તૈયાર થયું હતું.’

‘કાણ?’

‘હું.’

‘તું? હટ! માણસે ગમે તેમ શું બોલતું?’

તે મારી સામે આશ્ચર્યથી જોવા લાગી. ગરાબર તેની સામે જોઈ અને બિય હાથથી તેને હલાવી મેં કહ્યું—

‘ઉપા! જામ, જામ.’

તેને મારા શબ્દોનો અર્થ ન સમજાયો.

હું હસીને બોલ્યો—

‘તું હજી સ્વપ્નામાં છે! આ સ્વપ્નામાં તું દરિયામાં બૂસકો મારવા તૈયાર થઈ હતી. ઉપા! આ ભયંકર સ્વપ્નામાંથી પહેલાં જામ જોઈ?’

તેની આંખમાં મૂર્તિમંત કૃતચતા ખડી હતી.

અમે બંને બોટના કહેડા પાસે જઈ ગયા. વચ્ચે-વચ્ચે અમારી આંખો માત્ર બોલતી હતી. આંખોથી માણસોનાં હૃદયો ફેટલા જલદી એકમેકને ઝોળખાય છે !

માંડવી અંદર દેખાય ત્યાંસુધી અમે ગયા હતાં.

‘આપણે અહીંયાં ગિતરવાનું’ એમ મેં કહ્યું ત્યારે તે મારા હોદ્દા-ઑલા પાસે ગઈ. બોટવાની સરસ ધરી ઠરી અંદર મૂકી તે મારી પથારી વીંટવા લાગી. કલાક દોઢ કલાક પહેલાં આ છોકરી આપવાત કરવા નીકળી હશે એ દાઢને સાચું પણ લાગે ?

બોટમાંથી ગિતરતાં મેં રમુજમાં કહ્યું—

‘ઉપા ! સંભાળીને ગિતર, હા !’

‘કેમ ?’

‘તને સાગર સાથે જરા વધારે પડતો રહે છે એટલે—’

‘હું પડું તો પણ કાંઈ દુખવાની નથી.’

‘તરવાનું જાણતી લાગે છે ?’

‘મારે હવે શું કામ જાણવું જોઈએ ?’ આમ બોલી મારા સામું જોઈ એણે ફેટલું ઉઘાસમયું હાસ્ય કર્યું !

X

X

X

બાકીનો પ્રવાસ રદ કરી ઉપાને લઈ હું માંડવીથી સીધો ઘેર આંચો. પાછા આવતાં વારંવાર મને બોટ પરનો એ પ્રસંગ યાદ આવ્યા કરતો હતો—

* ચોથું *

જેની પાસે કંઈ પણ સામાન ન હતો તેવી એક છોકરીને મેં
ઘોટ પર ચડતાં જોયું. ઉપર ગયા પછી કંઠેડાને ટેકવી તે એકલી જ
ઊભેલી દેખાઈ.

તેની સાથે બીજું કોઈ માણસ ન હતું. મારું મન કાંઈક
અંકાશીલ થયું. દુનિયામાં ગુપ્ત દુઃખો ધણાં હોય છે એ વિચાર મારા
મનમાં વારે ધડીએ આવવા લાગ્યો.

ઘોટ ઊપડી ત્યારે તે ઉપર આવી અને મારી શંકા આમ દહ
થઈ. તેના ઉપર મેં નજર રાખવા માંડી. મને જોઈ તેને પણ કંઈ
અશય આવ્યો હોય એમ લાગ્યું.

તેને ન દેખાય એ ધરાદારથી હું તેની પાછળ રહ્યો; મારી
પથારીમાં કોઈ માણસ સૂતું છે તેવો ઢોંગ રચ્યો—ત્યારે તો તે મારા
હાથમાં આવી. હું તેને અચાવવામાં સફળ થયો. નહોં તો
અત્યારે તો દરિયાના માછલાંઓને ભક્ષ્ય બની તેનું શરીર—

હોંશિયાર, ચતુર, વાચાળ, ઉઘમી અને હળવા મનની આ
છોકરી શું માછલાંને એક દિવસ મિજબાની મળે તેટલા જ માટે
જન્મી હતી? આ વિચારથી મને કમકમાં આવ્યાં. જો મારું ધ્યાન
તેના તરફ ન ગયું હોત તો—

સ્નેહ કરનારી એક પણ વ્યક્તિ આ અભાગી છોકરીને ન મળી કે
કાકા, કાકી, સાસુ, દિયર, દેરાણી એ બધાં એક ગુલામ તરીકે આંખી
સાથે વર્તે એમ? પાળેલા ફરાર, બિલાડા સાથે માણસો સ્નેહ
કરે છે ત્યારે—

મૃંગા પ્રાણી પરની માણસની માયા એ ઉપભોગનો એક પ્રકાર
જ છે. પણ માણસ ઉપર પ્રેમ કરવા માટે આવશ્યક એવી ત્યાગ—

✦ અરુણ ✦

શ્રુતિ કેળવવા માનાસિક તૈયારીની જરૂર છે. સંમંધને લીધે કે પૈસાને અંગે દુનિયામાં ઘણી વાર પ્રેમનું પ્રદર્શન કરાય છે. પણ આ અનાથ વિધવા છોકરીની ખાખતમાં તેમ કાણ કરે ?

ખરેખર, પ્રેમ એ અમિ-દિવ્ય છે. ત્યાગ સિવાય, અહંકાર ભૂલતા શીખ્યા સિવાય, હૃદયે હૃદયને ઓળખ્યા સિવાય ખરો પ્રેમ કરી શકાતો નથી.

ઘેર પહોંચતાં સુધી ઉપા તરફ જોટલી વાર મેં જોયું તેટલી વાર દરેક વખત એક જ વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કર્યો—

‘માણસના પેટમાં જેમ આગ લાગે છે તેમ હૃદયમાં પણ તે લિપ્ત થાય છે. પ્રીતિની જ્વળ પણ પેટની જ્વળ જોટલી જ મહત્ત્વની છે.’

x

x

x

ઉપાને લગ્નને મેં ઘરમાં પગ મૂક્યો. હોડતો આવતો અનિલ જ્વળ પાડી બીડ્યો—

‘દાદી ! દાદી ! અરુણ કાકા આવ્યા, વહૂને લગ્નને અરુણ કાકા આવ્યા !’

આ છોકરાને ચૂપ કેમ કરવો એ મને સમજાયું નહીં. મારા મયા પછી આ જાને છોકરા મારા લગ્નની જ વાતો કર્યા કરતાં હતો કે શું ?

અનિલની જ્વળ સુધારવા માટે મીરાં આગળ આવી. તે બોલી, ‘આ કાંઈ કાકી નથી ! એના કપાળે ચાંલ્લો ક્યાં છે ?’

મીરાં આમ બોલી તેથી ઉપાને ખોટું લાગ્યું હશે એમ મને લાગ્યું. મેં તેના સામું જોયું—તે હસતી હતી.

❀ થોથું ❀

‘રમતાં-રમતાં, જેલમાં અને તાનમાં આવી નાના છોકરાં કરડે એટલે મોટા માણસો કાંઈ રડતા નથી’ એમ જાણે તેની આંખો કહેતી હતી.

બાએ ઉપાને પાસે લઈ તેની પીઠ પર હાથ ફેરવ્યો ત્યારે તે કેવી નાની છોકરીની માફક બાને વળગી પડી !

બાએ મીરાંને કહ્યું, ‘મીરાં, આ તમારી ફાઇ હ’ !’

તેણે શું જવાબ આપ્યો ? ‘ના, બા, ના, ફાઇ કહેવા જેટલાં આ કાંઈ મોટાં નથી. હું તો તેમને ઉપાબહેન કહીને બોલાવવાની.’

×

×

×

ઉપા મોટી નથી એમ મીરાં સહજ બોલી ગઈ, પણ પછીના ચાર દિવસોમાં આ વાક્ય મને રહી-રહીને યાદ આવવા માડ્યું. મીરાં અને બાનો પ્રેમ મારા ઉપર કાંઈ ઓછો ન હતો. પણ ઉપા ધરમાં આવી પછી હું અવનવો ઉદ્ધાસ અનુભવવા લાગ્યો.

એમ તો ધરમાં ઠાકારજી પાસેના દીવાથી માંડીને તે વીજળીના દીવા સુધીના દીવાઓ હોય છે. પણ બારીમાંથી હળવેકથી લપાતી-છૂપાતી અંદર આવતી ચાંદનીનો આનંદ એ દીવાઓમાં હોતો નથી.

ઉપાના સહવાસમાં મને તેવો આનંદ થયો. મારું માથું દુખે ત્યારે તે બામ ધસવા લાગે અને તેના સ્પર્શ માત્રથી જ મારું અડધું દુઃખ હું ભૂલી જાઉં.

ઉપા ભક્તિભાવથી મારી સેવા કરવા લાગી. સવારે જાગીને જોવો હું મારી ઓરડી બહાર આવું કે ગરમ પાણીનો લોટો ત્યાં અચૂક દેખાય.

પાંચમા દિવસે મેં ઉપાને કહ્યું,

‘તને શું એમ લાગે છે કે હું માદો પડ્યો છું?’

‘ના રે, બા!’

‘ત્યારે મોં ધોવા ગરમ પાણી કેમ લાવે છે?’

‘હું તો ઠંડું જ પાણી મૂકી ગયું હતી.’

તેના હાથ ઉપર લોટામાંથી થોડું પાણી રેડી મેં કહ્યું,

‘આ પાણી ઠંડું જ છે, હં!’

‘ઝોરડીના દરવાજામાં તે ગરમ થયું હશે.’

‘મારી ઝોરડી એટલે કાંઈ બાથરૂમમાંનો બંબો નથી, સમજી!’

‘પણ બંબો કરતાં વધુ ગરમી છે અહીં!’

‘એ શેની?’

‘એક જણના કોષની!’

કાલ અપેાર પછી હું તેની સાથે બોલ્યો ન હતો એ મને યાદ આવ્યું. કોષને લીધે મેં અચોક્કસ લીધા હશે એમ એણે માન્યું હોય તો તે સ્વાભાવિક છે. હું કોષે ભરાયો હતો. પણ તે તેની ઉપર નહોતો મારા પોતાના ઉપર જ મને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો હતો.

વર્ષાના આગમન પછી ચરકેર લીલુંજમ દેખાય, તેમ ઉષા ધરમાં આવી તે મારા મનમાંથી રનેહની અસ્પૃશ્ય કલ્પનાઓ ડોકાવી-ડોકાવી બહાર જોવા લાગી.

ઓ, ઓસુખ, ઓપ્રેમ એ બધાં તરફ નવ વર્ષે સુધી મેં દુર્લક્ષ કર્યું હતું. વચ્ચે-વચ્ચે મારું મન અસ્વસ્થ બરૂં થતું. કોઈ કોઈ વાર વિચિત્ર છતાં મધુર એકજાપણું પણ લાગતું.

✦ ચોથું ✦

ચિત્રપટ જોતાં કે નવલકથા વાંચતાં પ્રણય-પ્રસંગ આવે ત્યારે ક્ષણભર નાયક સાથે હું એકરૂપ થઈ જતો. પણ ત્રિવેણી-સંગમની જગ્યાએ સરસ્વતીનો પ્રવાહ છૂપી રીતે વહે છે એમ કહેવાય છે ને? મારા મનનું સ્નેહનું ઝરણું પણ નવ વર્ષ એમ જ વહેતું રહ્યું.

ઉપા મારા જીવનમાં પ્રવેશી અને આ ઝરણાંની ઝરમર લઈ આવતી વાયુવદ્ધરી મારી આસપાસ સ્વચ્છંદપણે નાયવા લાગી.

પણ—

કમે કયું મન પહેલાં જેટલું સ્થિર ન રહે. તે બાપડાનો વાંક પણ શો? આ સારુ અને કુટુંબ માટે નવ વર્ષ સુધી મેં તેને જેલમાં પ્રયુક્ત હતું.

કામ—ફક્ત કામ—એક સરખું કામ—લાગલાગટ કામ! બીજી વસ્તુઓનો વિચાર જ ન કરવાનો એવું કડક નિયમન મેં મારા મન માટે નક્કી કયું હતું.

કોલેજમાં હતો ત્યારે મને સંગીત ખૂબ ગમે, ટૂનિંગનો પણ તેવો જ શોખ. કોઈક વાર કાવ્ય કરવાની પણ પ્રેરણા આવે! પણ જે દિવસથી વીમા-એજન્ટ થયો તે દિવસથી જગતનાં કાવ્યોને અને જીવનની રમતોને મેં રામરામ કર્યાં.

કેટલીક વ્યક્તિઓ દેશ માટે જેલમાં જાય છે ને? મેં પણ કુટુંબ માટે જેલનું જીવન ગાળવાનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

કામનો ઢસરડો અને પરીક્ષા અંગે વાંચવાનો ત્રાસ, આથી ધણીયે વાર મન કંટાળે અને શરીર થાકે. આવા વખતે સિમારેટ પીવાથી ડીક લાગે છે, એવો અનુભવ એકમે વાર બહારગામ

યથો હતો. પણ જાને તો તંબાકુની વાસ જ મમતી ન હોવાથી ધૂમ્રપાનની ટેવ મેં ન પાડી તે ન જ પાડી.

આવા નવ વર્ષના જેલ-નિવાસથી મેં જાને સુખી કરી, કુટુંબને પણ સુખી કર્યું—પણ મને પોતાને ?

મારા પોતાના કારીરિક, માનસિક, કોષ્ટ પણ સુખનો મેં ક્યારેય વિચાર કર્યો ન હતો. પણ ઉપા મારી આસપાસ ધૂમવા લાગી. મને મારી ભૂલ સમજાઈ—નવ વર્ષ મેં મારા મનને પૂરી રાખ્યું હતું, મેં તેને જૂખ્યું રાખ્યું હતું.

એકબીજા મન તક મળતાં બંડખોર અને એમાં નવાઈ શેની ? ટાયફોઇડમાંથી જીવેલા રોગીના પેટમાં જેમ ભૂખની જ્વાળાઓ પ્રગટે તેમ નવ વર્ષ સુધી વ્યવહારના તાપથી સુકાઈ ગયેલું મારું મન કાબ્ય માટે તરફડતું હતું. તે જાની મમતાથી કે મીરાં અને અનિલની લીલાથી શાંત થાય તેમ ન હતું.

પણ મારા મનની ભૂખ અને ઉપાની ભક્તિ એ બેનો તે કેમ મેળ ખાય ? ચાર દિવસ મેં વિચાર કર્યો. એક વાર વાતવાતમાં મેં ઉપાને પૂછ્યું,

‘જગતનો તારો અનુભવ આવો કડવો છતાં તે’ મારા ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ કેવા રીતે મૂક્યો ?’

તે બોલી—

‘મેં માણસ ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો જ ન હોત. પણ—’

‘પણ શું ?’

‘મારા દેવ મને મળ્યા હતા !’

✽ ચોથું ✽

અરુણ ઉઠાના 'દવ' હતા. ત ઉવ માણસના જન્મ વર્તવા લાગે તો ?

છી !

આ વિચાર જ મને અસહ્ય થઇ પડ્યો. મારા માટેની ઉઠાની ભક્તિની કલ્પનામાં કાંઈ પણ ફેર ન પડવો જોઈએ, એ ચોખ્ખું હતું. પ્રેમ કરવો ન કરવો એ કોઈના હાથની વાત ન હોય તો પણ પોતાનો પ્રેમ છોડો ન કરવો એ દરેક માણસના હાથની જ વાત છે !

ભક્તિ અને પ્રીતિ ! ઉઠાની ભક્તિનો બદલો ભક્તિમાં જ મળવો જોઈએ. પણ મારા મનની હમણાંની લુપ્ત ભક્તિથી શાંત થાય તે સંભવિત ન હતું. મારાં મનને પ્રીતિ જોઈતી હતી.

છવટે અડધી દિવસ ઉઠા સાથે બોલ્યા વિના વિતાવવો એમ મેં નક્કી કર્યું. આ નિશ્ચય પાર પાડતાં મને કેટલો ત્રાસ થયો ! એક વાર તો મનમાં ને મનમાં 'ઉઠા' એમ મોટથી બોલી તેની સાથે બોલવાની હાશ મેં પૂરી કરી !

આ અબોલાથી હું તેના ઉપર ચીડાયો છું એમ એને લાગ્યું, પણ મને ધીરજનો આશરો મળતો જતો હતો. સહવાસથી ઉઠાની ભક્તિનું રૂપાંતર પ્રીતિમાં થવાનો સંભવ હતો.

અને તેમ ન થાય તો પણ અરુણ વિષેની તેની ભક્તિ-ભાવનાને આંચકો લાગે એવો એક પણ દરફ મારા મોંમાંથી નીકળે એ ઠીક નહોતું, એ વાત તો સ્પષ્ટ હતી.

'ઘેર આવેલી બહેન' એ દૃષ્ટિએ હું એના પશ્ચાત્-જીવનનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

✦ અરુણ ✦

ફટલાંક વર્ષોથી તેણે અભ્યાસનાં પુસ્તકોને હાથ લગાડ્યો ન હતો. અંગ્રેજી, ગણિત વગેરે વિષયો દોઢ-એ મહિનામાં તૈયાર કરાવી તેને નક્કી મનો અભ્યાસ કરવા મોકલવી એમ મેં નક્કી કર્યું.

હું બહારગામ જઈ તો પણ તેને મદદ કરવા ધરમાં ફિરીટ તો હતો જ.

ત્રણ-ચાર દિવસ મેં તેને શીખવ્યું. શીખવવામાં આટલો આનંદ હોય છે એનો મને ખ્યાલ ન હતો.

ચોથા કે પાંચમા દિવસે વીમાના એક કામને અંગે મારે મુંબઈ જવાનું થયું.

રાત્રે ગાડીમાં નરથી દસ વાગ્યા સુધી મને ઉપા વારંવાર યાદ આવવા લાગી. પુસ્તક ઉઘાડીને સામા બેઠેલી ઉપાની આકૃતિ ક્રમે કરી મારી નજર સામેથી ખસે જ નહીં ને !

નિયમિત રીતે ટેબલ પરના મારા ફોટો પાસે અને મારા એશીકા ઉપર તે ફૂલો મૂકતી. તે ફૂલોની સુવાસ આગગાડીના આ ડબ્બામાં પણ ફેલાઈ છે કે શું એવો મને ભાસ થયો.

x

x

x

૫

ઉપા

અરુણ ત્રિવેદી મુંબઈ ગયા છે.

દસમાર દિવસ પહેલાં કોઈએ મને આ વાત કહી હોત તો હું મનમાં બોલત.

✽ પાંચમું ✽

‘દરરોજ ધણીય માણસો મુંઝાઈ જાય છે! તે વિના શું આગગાડીનો ધધો ચાલે છે?’

‘પણ, આજે?’

આજે લાગે છે—મારા અરુણ મુંઝાઈ ગયા છે. જેવી ચોપડીઓ લઈ જાયવા એક મનમાં આવે—આ વખતે અરુણ મુંઝાઈ શું કરતા હશે? તેમને ઉપા યાદ આવતી હશે? તેમને કાંદા-કાકડીનું રાયતું ખૂબ આવે છે, તે જ્યાં બિતર્યા હશે તે ઘરનાં જૈરાં-ઓના ધ્યાનમાં શું આ આવ્યું હશે? તેમને ફૂલો પણ ધણાં ગમે છે. પણ બાગમાં ગમે તેટલાં ફૂલો ખીલ્યાં હોય તો પણ તે એક પણ પોતાના હાથથી તોડીને લેવાના નહીં! આજ રાતના ઓશીકા ઉપર ફૂલો નહીં દેખાય એટલે તેમને ઉપા યાદ આવશે અને પછી—

પંખીની જેમ જો ફૂલોને ઊડતાં આવડતું હોત તો હું બાગનાં બધાં ફૂલોને મુંઝાઈ જવાનો હુકમ કરત.

અને પંખેરની જેમ મને પણ પાંખ હોત તો—

તો—

તો રાતના બધા માણસો ઊંઘી ગયા હોત ત્યારે જિંચાજિંચા આકાશે ઊડી હું મુંઝાઈ જાત, અરુણના દરવાજા ઉપર ચાંચથી ‘ટક-ટક અવાજ કરત અને દરવાજો ઉઘાડવા ઊઠવાના તેમનાં પમલાંના અવાજ સંભળતાં હું ભર્રર્ર ઊડીને પાછી આવતી રહેત!

હું કેટલી ગાંડી છું!

પોતાના ભક્તને ગાંડા કરવામાં જ દેવને આનંદ આવતો હોય છે, ખરુંને?

✦ ઉપા ✦

દસબાર દિવસ પહેલાં હું મૃત્યુને જલદી આવવા વિનવતી હતી; હવે ચમરાળ બારણામાં આવી અને બોલાવવા લાગે તોપણ હું તેમને “ઓ” કહેવાની નહીં.

તે જે વધુ ઘાંટાઘાંટ કરવા લાગે તો તેમને કહીશ,
‘જવ પાછા, મને હમણાં વખત નથી. અરુણની પૂજા કરું છું હું. પૂજા પૂરી થયા પછી—’

પખવાડિયા પહેલાં જીવવું એટલે સ્મશાનમાં રહેવું એમ અને લાગતું હતું. પણ અરુણના ઘરમાં આવ્યા પછી જગત એક મંદિર છે એ કલ્પના મારા મનમાં સ્થિર થવા લાગી.

આ મંદિરમાં મારા દેવ—મરી ગયેલા મનને જીવંત કરનાર વ્યક્તિને દેવ નહીં તો બીજું શું કહેવું?

માંડતીથી અહીંયાં આવતાં રસ્તે અરુણ બોલ્યા,

‘ઉપા! તને લાગતું હશે કે આપઘાત કરવાની હિંમત દુનિયામાં ઉપા નામની એક છોકરીમાં જ હશે. પણ ઘેર ગયા પછી તારું આ અભિમાન કેટલું પોકળ છે એ તને દેખાશે. અમારે ઘેર પણ જન આપનારી પુષ્કળ વ્યક્તિઓ છે!’

અરુણના આ વાક્યનો વિચાર હું આજે રસ્તે કરતી હતી. અરુણના ઘરમાં શું કાંઈએ આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કયો હશે? છટ! એમના જેવા માણસના સહવાસમાં રહેનારા કાંઈપણ માણસને મૃત્યુની ઇચ્છા થાય ખરી?

અરુણના આ શબ્દોનો અર્થ શું હોઈ શકે? ઘેર આવતાં સુધી આ પ્રશ્નના જતજતના ઉત્તરો મેં ગોઠવ્યા પણ એક પછે આધારભૂત હોય એમ મને લાગ્યું નહીં.

❀ પાંચમું ❀

તેમણે મને પોતાના રૂમમાં લઈ જઈ તિલક, ગાંધીજી જવાહરલાલના ફોટાઓ તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું,

‘આ જોયા કે જન આપનારા માણસો?’

આ બધા ફોટા મેં પહેલાં જોયા હતા. પણ—

આ ફોટાની પાસે એકદમ સાદો એવો એક ફોટો હતો. મેં ઉત્તરેથી પૂછ્યું—

‘આ—આ કોણ?’

તે હસીને જોડ્યા, ‘બાપુ ગનુ. એક સાદો મનુષ્ય. પણ કેટલો મહાન—’

આમ કહી દેશને માટે બાપુ ગનુએ મોટર નીચે પોતાનું કેવી રીતે બલિદાન આપ્યું એ વાત તેમણે કહી સંભળાવી. મારી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

આ બધા ફોટા સામે એક અરુણ જોડ્યા,

‘હિંમત! આ બધા મહાન નેતાઓ તને કહે છે—બીચ માટે જન આપવાનો હોય છે, જન માટે જન આપવાનો હોય છે; માટી માટે નહીં!’

ગાંધીજી, તિલક, જવાહર અને બાપુ ગનુ: આ બધા ફોટા-માંથી અરુણના આ કુખરો વારંવાર બહાર પડતા અને સંભળાવા લાગ્યા. તે બધી બંકિતઓને વંદન કરી મેં મનમાં ગાંઠ બાંધી,

‘જન માટે જન આપીશ; માટી માટે નહીં.’

મારે નક્કી થવું એમ અરુણે નક્કી કર્યું.

પહેલાં શીખેલાં અંગ્રેજ અને ગણિત ફરીથી પાકાં કરવા જ્યારે હું તેમની આમળ બેઠી ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થયો ! મારાથી પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું.

મેં પૂછ્યું, ‘આટલો બધો આનંદ શેના ?’

તે બોલ્યા, ‘આજે મને કેટલું મોટું ટ્યુશન મળ્યું છે ! હવે આપણે પેટ માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી !’

આ મરકરીના એવો જ પ્રત્યુત્તર આપતી હું બોલી, ‘મને તો કંઈ ફક્કડ રસોઈ કરતાં આવડતી નથી !’

તેમની પાસે ગણિત શીખનાં મારું ધ્યાન બરાબર ચોંટે; પણ તે કવિતા શીખવવા લાગે કે—

‘બિખારણુ’ એવું તે અંગ્રેજ કવિતાનું નામ હતું. તે કવિતાની ‘બિખારણુ’ રાજદરબારમાં આવે છે ત્યારે રાજા બધાને કહે છે—

‘The beggar maid shall be my queen.’

આ લીટીનો અર્થ તો મને બરાબર સમજાયો; પણ કોણ બધે કેમે કરી હું તે બોલી ન શકી.

અરુણને લાગ્યું કે મને અર્થ નથી સમજાયો.

તે બોલ્યા, ‘આનો અર્થ બતાવ ને ? એકદમ સહેલો છે— આ બિખારણુ મારી રાણી થશે.’

‘આમ શું જુએ છે ?’ એમ જ્યારે તેમણે પૂછ્યું ત્યારે હું વિચિત્ર દૃષ્ટિથી તેમની સામે જોતી હોષ્ટક એવો મને ખ્યાલ આવ્યો.

બિચારી આંખોનો શો વાંક ? બધો અપરાધ મારા હૃદયનો જ હતો. તેને તે બિખારણુની જગ્યાએ ઉપા દેખાવા લાગી, રાજાના સિંહાસન ઉપર અરુણ બેઠા છે એવો ભાસ થયો—

❦ પાંચમું ❦

મનનું આ ધમસાણુ અરુણના ખ્યાનમાં ન આવે એટલા માટે મેં પૂછ્યું,

‘જિખારણુ તે વળી રાખતી રાણી થતી હશે ખરી?’

મેં ધાડું કે તે કહેશે, ‘કવિની કલ્પનામાં આમ બનતું હશે, પણ વ્યવહારમાં નહીં!’

પણ તેમનો જવાબ સાંભળી હું ચકિત થઈ.

તે ખોલ્યા, ‘જિખારણુ રાખતી રાણી બને તેમાં શું હરકત છે? બહુ બહુ તો રાખ તેને માટે જિખારી થાય!’

રાખ જિખારણુ માટે જિખારી થશે?

અરુણ ઉપા માટે—

છટ!

મારી ભકિતને ન શોભે તેવા આ વિચારો મનમાંથી કાઢી નાંખતાં મને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો! મારે મારા મન સાથે કેટલું લડતું પડ્યું!

×

×

×

અરુણ મુંબઈથી બે દિવસમાં પાછા આવવાના હતા. પણ ત્યાંનું કામ પત્યું નહીં એટલે તેમનું આવવાનું બીજા બે દિવસ લંબાયું.

‘કાંઈ અડચણ પડે તો ફિરીટને પૂછજે’ એમ એમણે મને કહ્યું હતું. એક દાખલો અધરો હતો, તે પૂછવા માટે તેની ઓરડીમાં મેં પગ મૂક્યો. ભાઈસાહેબ કહે—

‘આવો, ઉપાદેવી, પધારો.’

મનમાં એવો તો ગુસ્સો ચડ્યો એના હિપર! પણ શાંતિથી હું બોલી,

‘હું ઉપાદેવી નથી; ફક્ત ઉપાખહેન છું!’

‘ખહેન’ શબ્દ સંભળતાં જ જાણે વીંછી કરડ્યો હોય તેમ ફફડે મારી તે બોલ્યો,

‘અરરર! ‘ખહેન’ એ શબ્દ સિનેમાને મંજૂર નથી. ‘દેવી’, ‘રાણી’, ‘સામ્રાજી’, ‘બાલ’, ‘કુમારી’, ‘કાઠિલા’, ‘હરિણી’—’

(વળસહસનામની જેમ આવા હજાર નામની યાદી એ વાંચશે કે શું એમ ધારી હું બોલી—

‘ડાઝિની જલિણી—બીજું જે જે બાકી હોય તે બોલી નાંખોને !’

ડાઝા માણસોને શબ્દોનો માર બસ છે. પણ ગાંડાને—અને કિરીટનું ગાંડપણ કાંઈ સીધું સાદું થોડું હતું? તે તો સિને-તારિકા પછવાડે મડો બન્યો હતો.

મારું કામ થાય તો જોઈ એમ ધારી મેં ગણિતની ચોપડી ઉધાડી; પણ ‘ગણિત’ શબ્દ કાન ઉપર પડતાં જ ‘અરે, બાપરે’ કહી કિરીટ બીવાનો જે દેખાવ કર્યો તે જોઈ હસીહસીને મારું તો પેટ દુખવા લાગ્યું! સાપ ઉપર પગ પડે તો પણ કોઈ આટલું ન ગભરાય.

મારા હાથમાંની ચોપડી લઈ, દાખલો વાંચી તે ગંભીર-તાથી બોલ્યો—

‘અમુક ફૂટ લાંબી અને અમુક ફૂટ પહોળી ચોરડી માટે કેટલા પથ્થર જોઈશે? જવાબ એકદમ સહેલો જ છે. આવા દાખલાઓ કાઢનાર માણસ જેવો એકાદ પથ્થર પણ બસ છે. કોઈ સંન્યાસીએ આ ચોપડી લખી હશે. આવી ચોરડીમાં બે જુવાન માણસો પાસે-પાસે બિમા-હોય ત્યારે એકબીજા તરફ કેમ જુએ એ પૂછવાનું છોડી આવું—’

કોષથી હું જ્ઞાન જીવી. એ મૂરખાના માથામાં હાથમાંની ફૂટપટ્ટી
જેરથી ફૂટકાવી હું મારી ઓરડીમાં પાછી ગઈ.

કિરીટના આવા ઉચ્છુપલ વર્તનથી તો અરુણ પ્રત્યેની મારી
અકિતભાવનામાં વધારો થયો.

કુંગર જેટલા મારા ઉપર તેમના ઉપકાર છતાં દષ્ટિ માનથી
પણ મારા અસહાયપણાને તેમણે લાભ લીધો ન હતો. ટેબલ ઉપર
અને ઓશીકા ઉપર હું ફૂલો મૂકતી તે અરુણ ઉલ્લાસથી લેતા પણ
એકેવાર તેમણે મારા હાથમાંથી ફૂલો ઝૂંટવ્યાં ન હતાં.

શબ્દથી, દષ્ટિથી, સ્પર્શથી કાંઈપણ રીતે અરુણે ઉપાના
જીવનું અપમાન ક્યું ન હતું.

તેમણે મારા હાથમાંથી ફૂલો લીધાં હોત તો—તો મને ખરાબ
લાગત. અરુણ ખીજ માણસ જેવા છે એવો વિચાર આવી મારી
અકિત-પૂજને થોડો આંચકો લાગત. પણ મને જેટલું ખરાબ લાગત
તેટલું સારું પણ લાગત. નહીં તો અરુણ આવું કાંઈ કરે એવી
અરપણ્ટ છત્તા મારા મનમાં એકાદ-બેવાર શું કામ આવી હોત?

પણ અરુણ આવું કાંઈ કરે એટલે—અરુણ પોતાની કિંમતી
કાશ્મીરી શાન્ત ઉપર માદરપાટનું થીંગડું લગાવે?

હા! ઉપાથી આવું કાંઈ જોવાશે નહીં.

મારા મનનું મેં સમાધાન ક્યું—કુખ્જ માટે કૃષ્ણે રાધાને
છોડી નહીં, શંખરી માટે રામે સીતાને છોડી નહીં, તો ઉપા
માટે અરુણે—

દરરોજ સંજે બાગમાંની કાંઈ કળી દેખાય એટલે હું તેને
કહું—‘મારો પ્રેમ તારા જેવો જ છે હો!’

ખીજે દિવસે તે કળી ખીલેલી લાગે અને અંદરથી મને કાષ્ઠ હસતું હોય તેમ લાગે.

અરુણ મુખધથી પાછા આવે તે પહેલાં ધનસુખરામને એક કાગળ આવ્યો. બાએ તે મને વાંચવા કહ્યું. તે પત્રનો પહેલો ભાગ વાંચતાં મનમાં ને મનમાં હું ખૂબ હસી—

‘સ્વસ્તિ શ્રી મહાશુભસ્થાને પ્રજ્ઞયારાધે, અનેક શુભોપમા-
લાયક, તીર્થાર્પ, પૂજ્ય માતૃશ્રીની સેવામાં, બાળક ધનસુખના
બે હાથ બેડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર સ્વીકારશે.

મારો બ્યાખ્યાન-પ્રવાસ ખૂબ યશસ્વી નીવડ્યો. બારડો-
લીમાં સાતસો લોકો ભાષણ સાંભળવા આવ્યા હતા. છાપામાં
ત્રણ હજાર લોકો હતા એમ છપાયું છે. બે કે બીડ તો
તેટલી જ હતી એમ કહેવું બેધએ. દરેક ઠેકાણે એટલા બધા
હાર મારા ગળામાં આવી પડ્યા કે તે બધા બે ઘેર લાવું
તો તારા ઠાકોરજીને એક વરસ સુધી ચાલે !’

ઠાકોરજી માણસને જોટલું હસાવે છે તેટલું જ રડાવે છે.
ધનસુખરામે બાળક લખ્યું હતું—

‘હવે એક આનંદની વાત ! આનંદની વાત શેની ?
અરુણ માટે વહુ જ લઈ આવું છું હું ! છોકરીનું નામ નીલમ !
દેખાવડી હોવા ઉપરાંત બી. એ. છે. સાત વર્ષ શિક્ષિકા હતી.
સભામાં શું છટાદાર ભાષણ આપે છે ! સમાજસેવાની પણ
ખૂબ હોશીલી છે હો !’

વાંચતાં-વાંચતાં હું વચ્ચે અટકી. આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા થી
અક્ષરો અરપટ દેખાતા હતા. બાએ ઉત્સુકતાથી કહ્યું,

❦ પાંચમું ❦

‘આમ આખો શું ચોળે છે? આગળ ચલાવને—’

‘કેવો સખત પવન વાય છે, બા !’ હું બોલી.

પવન, નાનાં છોકરાં, અનાજનાં શેતરાં આ બધી વસ્તુઓ નિર્માણ કરનારા ભગવાન ખરેખર દયાળુ હોવા જોઈએ એમ આ વખતે મને લાગ્યું. મેં આગળ ચલાવી આખરે પત્ર પૂરો કર્યો—

‘નીલમ હમણાં પોતાની મોટી બહેન સાથે તેને ઘેર રહે છે. પણ તેની અને મારી ઓળખાણ ઘણું વરસોની જૂની છે. આપણો અરુણ મહા ભાગ્યશાળી છે, નહીં? તે કાંઈ તારી અને મારી ઉપરવટ નહીં જાય. માટે વડી-પાપડની તૈયારી કરજે—

લી.

આપના આગ્રહિત છોર
ધનસુખના દંડવત પ્રણામ.’

‘બાએ તે કાગળ ફેટલીયે વાર મારી પાસે વંચાવ્યો. મને તો લગભગ તે મોઢે જ ચઢ ગયો. છેવટે બા હસતી-હસતી બોલી,

‘નીલમ, ફક્કડ નામ છે નહીં, ઉષા?’

‘ફેટલું સુંદર નામ છે!’ કહી હું બિડી. મીરાંને બોલાવી મેં કહ્યું, ‘મીરાં! હવે તો તારે કાકી આવવાની!’

મારા આ શબ્દો સંભળતાં મીરાં અને અનિલ તાળી પાડી નાચવા લાગ્યા.

મેં રૂમમાં જઈ બારણું બંધ કર્યું ત્યારે મારું મન કેમે કરી નાચે નહીં. મેં અરીસામાં જોયું. મારી આંખમાં આંસુ હતાં. મેં મનને મનાવ્યું—

ક ઉપા ક

‘અરુણું સુખ એ જ તારું સુખ ! નહીં ? તેમને સુશિક્ષિત સુંદર સહચરી મળે તેથી ઉપાને તો આનંદ જ થવો જોઈએ. કેવું મોં ભરાઈ જાય એવું મધુર નામ છે એનું—નીલમ.’

મધરાતે એક સ્વપ્નામાંથી હું ગભરાઈને જાગી બિડી. સ્વપ્નામાં અરુણું મને ઢંઢોળીને કહેતા હતા,

‘ઉપા ! તે’ મને ફસાવ્યો. આ નીલમ રત્ન નથી; આ તો પથ્થર છે પથ્થર !’

ક્યારેક ક્યારેક માણસોને કેવાં ભડકાવનારાં સ્વપ્નાં આવે છે !

કેમે કરી મને જાંઘ આવે જ નહીં. ધડિયાળતો ટકટક અવાજ માથામાં ધણુની જેમ વાગવા લાગ્યો. તે સંભળાય નહીં એટલા માટે મનમાં હું મોટેથી બોલવા લાગી કે ‘નીલમ, નીલમ !’

x

x

x

૬

અરુણું

નીલમ !

આખું જગત નીલમમય છે એમ મને માંભરામાં લાગ્યું. ભસ્મ-વિધિ પૂરા થતાં જોર બોલ્યો,

‘હવે નક્ષત્ર-દર્શન કરવા બહાર જવાનું !’

નીલમ તરફ જોઈ હસતાં-હસતાં હું બબડ્યો, 'નક્ષત્ર એવા બહાર થું કામ જવું જોઈએ! હાથમાંનું છોડી દોડતાંની પાછળ આપણે કાંઈ જવાના નહીં!'

નીલમે ડોકું હલાવ્યું. જાણે તેણે મારી આ રમુજનો નિષેધ કર્યો.

મને લાગ્યું—યુવતીનું મન જગતમાં કદી ન ઉકેલાય એવો એક કોયડો છે. નીલમ સભા ગળવનારી છે, પદવીધર છે, પણ સુંગારિક મરકરી તેને ગમતી નથી એ સ્વયંવવા માટે તેણે બનતું કર્યું. જાણે તે પંદરસોળ વર્ષની અલ્લડ છોકરી જ ન હોય?

યુવતીનું મન એ તો જાણે એક લગ્નમણીનો છોડ! લગ્ન-મણીના પાનને હળવેકથી સ્પર્શ કરીએ તો પણ તે એકદમ સંક્રાંચાઈ જાય છે. પતિની હળવી રમુજથી પત્નીઓના મનની પણ એવી સ્થિતિ થતી લાગે છે. સ્ત્રી હોય તેના કરતાં વધારે સુંદર દેખાય તે માટે કુદરતે તેને આ લગ્નની થાપણ સોંપી હશે. પાંદડા પાછળથી ડોહાતી કળા કેટલી મોહક લાગે છે? આછા પાતળા વાદળામાં છુપાયેલો ચંદ્ર કેવો સુંદર લાગે છે? લગ્નજથી યુવતી પણ આ જ રીતે આકર્ષક દેખાતી હશે. છતાં ચાર જણ વચ્ચે આવી લાજ-મર્યાદા શોભી બેઠે, પણ એકાંતમાં તેનો શો ઉપયોગ?

મુંબઈથી પાછો આવ્યો અને બાએ જ્યારે ધનસુખરામનો કાગળ મારા તરફ ફેંક્યો ત્યારે તેમાંનાં 'નીલમ' શબ્દ ઉપર મને ક્ષણવાર ક્રોધ ચડ્યો. ઉપાના હકની જગ્યા છીનવી લેનારી આ કોણ છે એવો સવાલ મેં મારા 'મનને પૂછ્યો. પણ બીજી પછે મારી જીભ મને જણાઈ. મારી દૃષ્ટિએ ઉષા એ તો દેવને ધરેલું એક ફૂલ હતું. જેને હાથ ન લગાડી શકાય, જેની વાસ ન લઈ શકાય, એવા ફૂલના દર્શન માત્રથી કોણ સુખી થઈ શકે?

જેને હકયા પાસે લઈ શકાય, જેની સૌરભથી મન પ્રકુલિત થાય, જેની દરેક પાંખડીની કામળતા ફોફથી કળાય એવું ફૂલ માટે જોઈતું હતું—એવા ફૂલની મારે જરૂર હતી. મારું મન—મારું શરીર—આવા ફૂલના સ્પર્શ માટે તલસતું હતું.

આથી ધનસુખરામે લગ્ન માટે જે હિતાવળ કરી તેથી મને કાંઈ ખરાબ લાગ્યું નહોતું. બાળકને કાઢી પછી સાથે રમવા મળે કે તે જેમ આનંદથી નાચવા લાગે તેમ મારું મન નીલમના આગમનના ખ્યાલથી પ્રલિપ્ત થયું.

પ્રેમ એ યૌવનની એક અદ્ભુતરમ્ય રમત છે. નાના કુમારને ખળખળ વહેતા ઝરા પાસે મૂકીએ અથવા સમુદ્રના તટે લઈ જઈ છુટ્ટો મૂકી દઈએ ત્યારે મોજાં સાથે અથવા રેતી સાથે રમતાં તે જેમ પોતાનું જ્ઞાન ભૂલે તેવી સ્થિતિ નીલમના સહવાસમાં મારી પછી થવા લાગી.

સૂર્ય આશમે અને આકાશમાં જ્યારે જામ-જામના ફૂલો જેવા તારાઓ ચમકે ત્યારે તેને તે દેખાડવા ખારી પાસે ખેંચી લાવવી એમ મને થતું.

પ્રાતઃકાળે પૂર્વ દિશામાં ગુલાબના ઢગલા જેવા રંગો દેખાય એટલે અમારે માલેમાલ અડાડી આ દૃશ્ય જોવા કરવું જોઈએ એમ પણ મનમાં ધ્રુજા થતી.

બંને હાથમાં તેનું મુખમંડળ ધરીને અમારી આંખોએ આંખો સાથે વાત કરવી જોઈએ એવું મધુર સ્વપ્ન પણ આવતું.

તેના ફેશકલાપ ઉપર હાથ ફેરવતા દિલ્લરખાના તાર છેડાતા ફોફ એવો આનંદ મને થતો.

તેના વાળમાંની મંદ મધુર સુગંધ પાસે દુનિયાના બધા ખુશ-
બોદાર પ્રાણી તુચ્છ છે, એવો પણ મને લાગ્યો હતો.

નીલમના હોઠના સ્પર્શથી મનને થાય—યુવતીને “મદિરાક્ષી”
કહેનારા કવિએ તેને દૂરથી જ જોયેલી હોવી જોઈએ. એની આંખો
કરતાં એના હોઠમાં જ મદિરાના જામ વધુ લગ્યા હોય છે—

પ્રણયોન્માદની આવી ક્ષણે દેહનું બંધન પણ પ્રણયીને જોઈતું હોતું
નથી. એ જીવો જુદા છે એ વાત જુલો જવાનું મને વારંવાર થાય છે.

નીલમને બાહુપાશમાં લેતાં મને બાણની કાદંબરીની વાત
યાદ આવતી. કાદંબરીના ચુંબનથી મૃત ચંદ્રાપીડ સજીવ થાય છે
એવો એમાં એક પ્રસંગ છે. હું ઇન્દરમાં હતો ત્યારે આ પ્રસંગને
કવિનું એક ઉત્કૃષ્ટ સમજી હતી કાદંબરી. પણ બાણના આ વર્ણનમાં
દ્રુત સ્વેરચિહ્ન નથી એ અનુભવ લાગ્યો થયો પછી મને દરરોજ
થરા લાગ્યો.

‘પ્રેમ એ મલ છે’ એ વાક્ય લાગે પહેલાં મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું
પણ તેનું તથ્ય મને લાગ્યું થયો પછી ક્ષણેક્ષણે જણાવા લાગ્યું. પહે-
લાંની જેમ હું ઉપાને શીખવતો હતો પણ તે સામે જેસી શીખતી
હોય ત્યારે પણ મારા મનમાં નીલમના વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા.

મનગમતું રમકડું મળે એટલે તે ક્યાં મૂકવું અને ક્યાં નહીં એ
નાના બાળકને સ્મર્યું નથી. મારી સ્થિતિ પણ તેવી હતી. મારી
જેમ નીલમે પણ આ પ્રણયલીલામાં રંગાઈ જઈ નવીનતાના નજામાં
બેસાન થવું જોઈએ એવું મને વારંવાર લાગે, પણ—

પણ—પ્રણયનો ઉત્કટ ઉન્માદ તો દૂર રહ્યો, પણ તેનો ઉપર-
છદ્ધો ઉત્સાહ પણ નીલમના ચહેરા ઉપર સહસા દેખાતો ન હતો.

* અરણ્ય *

તે આખો દિવસ ધનસુખરામ સાથે સમાજ-સેતાના તગડા મારે, વખતકવખત સભામાં જાય, અને ઘરના કોઇ કામમાં તેનું ધ્યાન ન ચોટે. મને આનું કાંઈ ખાસ લાગ્યું નહોં. પણ રાત્રે શયનખંડમાં આવ્યા પછી પણ જ્યારે તેના હાથ પુસ્તકોનાં પાનાં ચાળવા લાગે ત્યારે—

એક દિવસ રાતના તે આમ વાંચતી બેઠી હતી. હું ચોર-પમલે તેની પાછળ આવી બિંબો અને તેના ખભા ઉપર મેં હાથ મૂક્યો. તે ફટલી આબી બની !

‘છી ! ખભા ઉપર શું હાથ મૂકા છો?’ તે છંછેડાઇને બોલી.
મેં કહ્યું,

‘અરે હું ભૂલ્યો. ગળામાં હાથ નાંખવાને બદલે ખભા ઉપર મેં હાથ મૂક્યો !’

અને તરત જ હાથ જોડી હું બોલ્યો,

‘દયાળુ થઇ દાસનો આ ગુનો માફ કરો એ જ વિનંતિ.’

આ સાંભળી તે ખડખડાટ હસશે એમ મને લાગ્યું. પણ તેણે ચૂપચાપ ટેબલ પરની ચોપડીમાં પોતાનું મોં નાખ્યું.

મારાથી ન રહેવાયું. હું ધીમેથી વંકાઇને તેના વાળની સુગંધ લેવા લાગ્યો.

તરત જ તે પાછી ફરી બોલી,

‘મને તમારા આ નાટકવેડા નથી ખમતા હં, સાંભળ્યું?’

હું ગંભીરતાથી બોલ્યો—

‘આ નાટકવેડા નથી, હું એક ગંભીર વિચાર કરતો હતો ! કાલે જીંદને જો વડાશ્રાવ આવી તો તું વાળમાં જે તેલ નાખે છે તેની એજન્સી લેવાની પેરની કરવાનો હું વિચાર કરતો હતો.’

✱ છડું ✱

આ શબ્દોથી તો બરફ પીગળશે એવી મને આશા હતી. પણ નીલમે ફરી પોતાનું વાંચવાનું શરૂ કર્યું. મેં પણ એક પુસ્તક વાંચવામાં તસ્લીન થઈ ગયાનો ઢોંગ કર્યો.

એક-મે મિનિટ પછી હું વચ્ચે બોલી બેઠો,

‘વાહ વાહ! સુંદર! Beautiful! Marvellous! માઈર્સ, ફ્રેમ્સ, ગાંધી બધા આની પાસે તો પાણી ભરે છે. આ ફિલસૂફીને દરેક જણ સમજે તો એક ક્ષણમાં પૃથ્વી સ્વર્ગમાં પલટાઈ જાય.’

નીલમ ચોપડીમાંથી મોં ઊંચું કરી મારી તરફ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગી. હું વાંચવામાં તસ્લીન થઈ ગયો હતો એમ મેં જણાવવા દીધું.

પાસે આવી તેણે પૂછ્યું, ‘કયું પુસ્તક છે એ?’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘મોટો મહત્ત્વ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે.’

જ્યારે તેણે હક કી ત્યારે મારી આંગળો હતી તે પાનું મેં તેને બતાવ્યું.

‘ગુલાબી કાયડો’ કાવ્ય જોતાં તે એવી તો છંછેડાઈ--

આથી તો તે ઓર સુંદર દેખાતી હતી. મારા મનમાં આવ્યું-- તરુણી એ ખરે જ એક ગુલાબી કાયડો છે. હવે ત્યારે પણ ગુલાબી, અને રીસાય ત્યારે પણ ગુલાબી.

x

x

x

પણ મારી સાથે બોલતાં નીલમ ભાગ્યે જ હસતી. તે કાઈ કિશોરીની જેમ મારી સાથે રમે ન મને ખૂમખૂમ પજવે એવી મારી ઇચ્છા. ઉલટું, તે તો કાઈ પુખ્ત ઉંમરની ફર્યાદા હોવાનો આભાસ કરાવતી.

✦ અરુણ ✦

એક દિવસ રાતના દસ વાગી ગયા તોપણ તેનું લખવાનું ચાલુ હતું.

મેં મશ્કરીમાં કહ્યું,

‘એકાદ શબ્દકોષ-અબ્દકોષ તો તો તૈયાર કરતી નથી ને?’

કોઈ પ્રશ્નતિગૃહના વાર્ષિકાત્સવનું અધ્યક્ષસ્થાન તેણે સ્વીકાયું હતું. પણ શું બોલવું તે સંજોગ ન હતું.

મેં કહ્યું, ‘કહેજે ને કે ‘આવતે વર્ષે’ અ. સૌ. નીલમબહેન ત્રિવેદી અહીં આવવાના છે.’ એટલે તાળીઓનો ગડગડાટ થશે.’

ખરું પુછાવો તો આ મશ્કરીથી તો તેને ગલીચથી થવી જોઈતી હતી. પણ તે ચીડાઈને મારી તરફ ધૂરકવા લાગી. જાણે મેં તેને ચીમટાં બર્યાં ન હોય !

હું બારી પાસે જઈને બિભો. રસ્તા ઉપરથી એક બિંખારીનું જોડું ગાતુંગાતું જતું હતું. પત્નીએ કેટલા પ્રેમથી પોતાના આંધળા પતિને ટેકા આપ્યો હતો ! આ દૃશ્ય જોવા મેં નીલમને બોલાવી. બારી પાસે આવી બિભી રહી અને આ જોતાં તે એવી તો બિછળા પડી—

‘આ બિખારડામાં શું જોવા જેવું છે ?’

મેં જવાબ આપ્યો—

‘તેમનો પ્રેમ.’

નીલમે ટાણે માર્યો,

‘કહેવું પડશે કે વીમા કંપનીમાં પણ કવિઓ હોય છે ખરા !’

તેની આવી હૃદયશૂન્યતા તરફ મને તિરસ્કાર આવ્યો.

હું બોલ્યો, ‘મનમાં ને મનમાં દરેક જણ કવિ હોય છે. દરેક માત્ર એટલો જ કે કોઈ કવિતા રચે છે, કોઈ રચતા નથી.’

મારા આ ઉદ્દેશારથી તેના કુમળા હાવો જગૃત થશે એવી આશા મેં રાખી હતી પણ તેણે આપેલો જવાબ કેવો નિષ્ફર હતો!

‘આ બિખારીઓ જેવી હું કાંઈ રખડતી-ભટકતી નથી. મારે ધ્યેય છે, સામાજિક કર્તવ્ય છે—’

મારા મનમાં આવ્યું—સુશિક્ષિત સ્ત્રીને એક જ કર્તવ્ય યાદ રહેતું નથી—અને તે પતિ તરફનું!

નીલમના પ્રૌઢ મનની કળી ધરની ચાર દિવાલો વચ્ચે ન ખીલે એ સ્વાભાવિક છે એમ મને લાગ્યું. એક ચાંદની રાત્રે ‘નાટક જેવા જઈએ’ એમ કહી હું તેને નદી કિનારે લઈ ગયો. ત્યાંના સૃષ્ટિસૌંદર્યથી તે મોહ પામશે એવો મારો ખ્યાલ હતો.

જીવનમાં પ્રેમથી જે અદ્ભુતરમ્યતા આવે છે તેનું પ્રતિબિંબ નદી કિનારે પ્રસરેલી ચાંદનીમાં દેખાતું હતું. ચાંદની રાતે નદીનું તે દૃષ્ય એટલે પ્રભુ-મુગ્ધ સૃષ્ટિને આવેલું એક મધુર સ્વપ્ન છે, એવો મને લાસ થયો.

પણ આ પ્રેમ-સંગીત તરફ નીલમનું ધ્યાન ન હતું. અહીં હું તેને ફસાવીને લાવ્યો એટલે તે મારા ઉપર ખૂબ ખીઝી હતી.

તેને શાંત કરવા હું બોલ્યો,

‘નીલમ! નાનપણમાં હું ચંદ્ર માટે રહ કરતો ત્યારે બા કહે—
‘અરુણ! ચંદ્ર કદી માણસના હાથમાં આવતો નથી—’ તે વખતે
આ મને ખરું લાગતું, પણ આજે—હમણાં—’

મેં તેની તરફ ભાવપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું, પણ તેણે તત્કાલીને જવાબ આપ્યો,

‘હવે તો તમે ચંદ્રલોકમાં જવાની તૈયારી કરતા હો એમ લાગે છે!’

✽ અરુણ ✽

મનમાં મને નીલમ ઉપર ખૂબ ગુસ્સો આવ્યો, પણ તે ન બતાવતાં હું હસતાહસતાં બોલ્યો,

‘મારે ચંદ્રલોકમાં શા માટે જવું જોઈએ ? ચંદ્ર જ મારી પાસે આવ્યો છે.’

તેના મુખમંડળને હાથમાં લેવા હું આગળ વધ્યો.

પણ મારા હાથ તેના ગાલને ઓડે તે પહેલાં તે આવેગથી પાછળ હટી, મારા હાથ ખાલી જ રહ્યા.

x

x

x

હાથની જ વાત શું કામ ? નીલમના આ વિચિત્ર સ્વભાવથી મારું હૃદય પણ એક પ્રકારની શૂન્યતા અનુભવવા લાગ્યું. ભૂખ્યું પંખી દાડમના દાણા જોઈ ઝડપથી ચાંચ મારે અને તે દાડમના દાણા ચિત્રમાં ચીતરેલા નીકળે એવી મારી સ્થિતિ હતી.

મયદાનવની સભામાં પાણી દેખાતું હોય ત્યાં પથ્થર નીકળતા. કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આવી જ હશે કે શું એવી મને શંકા આવવા લાગી.

ઘરમાં પણ તેને કાષ્ટની સાથે કાંઈ ખાસ બનતું ન હતું. બા, મીરાં, ઉષા, આ બધા સાથે કામ સિવાય તે એક શબ્દ વધારે બોલતી ન હતી.

એક દિવસ મને રાત્રે ઘેર આવતાં મોકું થયું. હું ઘેર આવ્યો ત્યારે નીલમ પોતાની રૂમમાં વાંચતી બેઠી હતી.

હું ખાઈ રહેવા આવ્યો—ઉષા જલદી-જલદી પોતાની થાળી પીરસવા લાગી. મેં મસ્કરી કરી,

‘કેમ ? બહુ ભૂખ લાગી લાગે છે ?’

તેણે કહ્યું 'હ' કહ્યું.

નીલમની એંડી થાળી તરફ જોઈ હું બોલ્યો,

'પહેલાં કેમ ન જમી લીધું?'

'જીવ ન હતી.'

'અને હમણાં જ લાગી, એમ?'

'હં.'

'મારી પાસે તો, લાઇ ! કાંઈ જીવનું જોસડ નથી.'

'પોતાની પાસે કરતૂરી છે એની હરણને ક્યાં ખબર પડે છે?'

ઉપાનું આ વાક્ય સાંભળી મારું મન પ્રવૃક્ષિત થયું. હસતા-હસતાં હું હાથ ધોવા લાગ્યો ત્યાં બારણામાં નીલમ ઊભેલી દેખાઇ. ઉપા તરફ કરડી નજરથી જોતી તે ચાલી ગઇ.

x

x

x

નીલમ અને ઉપા !

રહી રહીને આ બન્ને મૃતિઓ મારી બાંખ સામે રમવા લાગી.

એટલામાં બાને એકદમ મરડો થયો. અને પધારીમાં પડ્યા પછી ચાર દિવસમાં તો અમને છોડીને તે ચાલી ગઇ. પણ આ ચાર દિવસમાં મારું મન ક્ષણ-ક્ષણ ઉપા અને નીલમની તુલના કરતું રહ્યું.

નીલમને આ પાસે જઇને બેસવા કહ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો,
'બીમાર માણસ પાસે બેસતાં મને બીક લાગે છે.'

ઉપા રાત-દિવસ બાના બોશીકા પાસે અથવા તો તેના પગ પાસે બેસી રહેતી. તે અને હું વારાફરતી જગતા રહેતા. ત્રીજા દિવસે સવારે હું જાગ્યો ત્યારે બાના પગ પાસે એકાદ બિલાડીના બચ્ચાંની

❖ અરુણ ❖

માફક તે દુઃખ વાળી પડી હતી. તે કેટલી થાકેલી ભાગતી હતી ! તેને જોઇ મારું હૃદય ભરાઇ આવ્યું.

આ ચાર દિવસ ધનસુખરામ ઘરમાં નહોતા જ. દાદીનું દુઃખ જોઇ છોકરાઓનાં મોં પડી ગયાં હતાં. કિરીટ થોડો ધણો કામમાં આવતો પણ મને ખરી ધીરજ આપનાર તો હિષા એકલી જ હતી.

ચોથા દિવસે જ્યારે ઠાકારજીનો દીવો ઓલવાઇ ગયો ત્યારે હિષા તેને ફરી સળગાવવા બિડી. પણ એટલામાં બાએ દુઃખાત અવાજે હિષાને બોલાવી,

‘હિષા—’

અમે બંને તેની પાસે ગયાં. હિષા તરફ જોઇ તે આટલા જ શબ્દો બોલી—

‘હિષા ! મારા અરુણને સંભાળજે હો.’

અને—

x

x

x

જગતની દૃષ્ટિએ બા સારી ગતે ગઇ. પણ મને ઘરમાં ફક્ત અધિકાર છવાયેલો લાગ્યો. આ ઘોર અધિકારમાં એક જ તારિકા દેખાતી, અને તે હિષા. પણ તેના ઉપર મારો શો અધિકાર ?

અને જેના ઉપર મારો અધિકાર હતો તે નીલમને મારા હૃદય પર કેટલા જખમ થયા હતા તેના ખ્યાલ ન હતો. આજે પદવીધર સ્ત્રીઓનું સંમેલન છે, કાલે ભગિનીસમાજમાં ચર્ચા છે, પરમ દિવસે શિશુસંમેલનમાં બાખ્યાન છે, એમ કહી તે એકસરખી ધરતી બહાર રહેતી. મારા ભાંગતા હૃદયને તેના તરફથી શબ્દનો પણ વિચારો ન મળ્યો. હું મારી જોરડીમાં બાંધા મારતો અને મને તેમ વખત કાઢતો.

કવિતા ગાતાં-ગાતાં મીરાં જ્યારે 'સ્વામી ત્રણ જગતનો બા
વિના છે બિખારી' એ લીટી ગાતી ત્યારે કાઠ નાનાં બાળકની
જેમ મારી બાંખમાં પાણી આવી જતાં.

મૃત્યુ આગળ માણસ નાનો બની જાય છે એ જ સાચું છે.

નાના અનિલે જ્યારે મને વળગી પડીને પૂછ્યું, 'કાકા! દાદી
ક્યાં ગઈ?' ત્યારે મને પણ તેને તેમ જ વળગીને તે જ પ્રશ્ન સામે
પૂછવાનું લાગુવાર મન થયું. પણ પછી બાળક-મન મનાવવા મેં કહ્યું.

'બા ભગવાનને ઘેર ગઈ છે, અનિલ!'

ત્યારે તે ફરી બોલ્યો,

'કાકા! ત્યાં તેના પગ ફાણ દાખતું હશે?'

તેના આ સવાલ સાંભળ્યો અને ઉપાતી મુંગી સેવા નજર
સમીપ આવી. નીલમની વર્તણૂકનો મને સંતાપ થયો—ત્રાસ છૂટ્યો.
બાનું મૃત્યુ એ તેની દૃષ્ટિએ જગતના બળરની એક સીધી-સાદી
વાત હતી.

નીલમનું મન ભગવાને શેનાથી ધડ્યું છે તેજ મને ન સમજાયું.
જે વ્યક્તિ પોતાના મનનું સુખનું ચાંદરણું ચમકાવતી નથી, દુઃખનો
અધિકાર ઉભળતી નથી એવી વ્યક્તિને મં મારા જીવનની ભાગીદાર
બનાવી હતી.

આવે વખતે લાગે—નીલમે મારી સાથે લમ જ શું કામ કયું
હશે? મોટી બહેનને ઘેર તેના ઉપર અચલબીને જિંદગી વિનાયક
કરતાં પોતાના અધિકારનું ધર થાય એ જ શું લમ કરવાનો તેનો
એક માત્ર હેતુ હોઈ શકે?

+ અરુણ +

સ્નાતક થયા પછી નીલમે ત્રણ-ચાર વર્ષ શિક્ષિકનું કામ કર્યું, સમાજસેવામાં પણ ભાગ લીધો. આથી તો તેની આ ધન-સુખરામની ઓળખાણ થઈ. તો પછી આ બધા ઉચ્ચ આદર્શો છોડી તેણે લક્ષ્ય મોડાં કર્યાં તે શા કારણે? તેની મારા તરફની ઉદાસીનતા એ શેનું પરિણામ છે? શું તેનો પ્રેમભંગ થયો? હશે? અને તે દુઃખ ભુલાવ એટલા માટે તો તેણે મારી સાથે લક્ષ્ય નહીં કર્યું હોય?

પહેલી વીશીમાં કાર્પનિક ખેત્ર પાછળ દોડી બીજી વીશીમાં જે મળે તે પુરુષના ગળામાં વરમાળા નાંખનારી અને કાંઈ ગરીબ પુરુષની પત્ની થવામાં પણ આનંદ માનનારી ત્રણ-ચાર સુપ્રસિદ્ધ સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનાં નામો મને યાદ આવ્યાં.

x

x

x

બાના મૃત્યુથી મારા મને સમતોષપણું શુભાવ્યું હતું; નીલમે અંગેના આવા વિચારોથી તે હવે વધારે નહીં પડતું થું કાંઈ કાંઈ બેઠાંએ એમ મનને લાગતું જ ન હતું.

જીવનના છેલ્લા નવ વર્ષથી હું લડનો-ઝગડો આવ્યો હતો. તે બળ મને બાળે આવ્યું હતું. કુટુંબનું સુખ તે બાનું સુખ અને બાનું સુખ તે મારું સુખ હતું. પણ બાના ગયા પછી—

મારું છંછેડાયેલું, ધવાયેલું, ભ્રષ્ટ્રયું, વ્યાકુળ થયેલું મન—તેની કાળજી આ ધરમાં ઉપા સિવાય બીજા કોને હતી?

બાના મૃત્યુથી શૂન્ય થઈ ગયેલું મારું મન મોટાભાઈ ક્યા શબ્દોથી શાંત કરતા?

‘આપણી માદી, વડદાદી, પરદાદી વગેરે જે રસ્તે ગયાં તે રસ્તે જા ગઈ. તેજ રસ્તે આપણે પણ એક દિવસ જવાનું છે.’

આવી વખતે હસવું કે રડવું તેનો હું નિશ્ચય ન કરી શકતો. શું લુખા-સૂકા તત્ત્વજ્ઞાનથી માણસના મનનું સમાધાન થાય ખરું? જખમમાંથી વહેતું લોહી સહાનુભૂતિના શબ્દ માત્રથી અટકે ખરું?

દુઃખ લુલાય એટલા માટે અને અતિશય વિચારથી મનની નિર્બળતા વધે નહીં તેટલા માટે હું ઉપાને ત્રણત્રણ ચારચાર કલાક શીખવવા લાગ્યો. તેને અને છોકરાંઓને લઈ ત્રણચાર વાર સિનેમા જોવા પણ ગયો—

પણ—

પણ નીલમથી આ પણ સહન થઈ શકવું નહીં.

X

X

X

હું ઉપાને શીખવતો હતો.

એકાદ વિનોદી વાક્યથી મને હસવું આવ્યું. ઉપા પણ મોટેથી ખૂબ હસી. નીલમ અમારી ચોકી કરતી હતી કે શું તે કાણ જાણે પણ એકદમ ધસી આવી ગુસ્સાથી ખોલી,

‘કેમ ઉપાજહેન! આ હસવાનું બહુતર ચાતવું લાગે છે, ખરું? નહીં થવાનાં કે નટી થવાનાં તે તો કહો?’

ઉપા બેઠીને જતી રહી. પણ જતાંજતાં તેણે મારી તરફ ફરી દરુણ દષ્ટિથી જોયું. જાણે તે દષ્ટિ કહેતી હતી,

‘તમારા ઉપર શું મારો કાંઈ અધિકાર નથી?’

પ્રેમની ત્રિરાશી વ્યસ્ત પ્રમાણમાં ગોઠવવામાં જ વિધિને આનંદ થાય છે.

હવેથી નીલમનું સાંભળવું નહીં એમ નક્કી કરી હું ઓરડીમાં ગયો. નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ઉપાએ મારાં મનમમતાં ફૂલો ટેબલ ઉપર

✦ અરુણ ✦

મુકયા હતાં. તે હાથમાં લઈ નીલમ ચોળરા લાગી ત્યારે તેના હાથ પકડી હું ક્રોધથી બોલ્યો,

‘નીલમ ! કૂત્રો વાસ લેવા માટે છે, ચોળાયુંથી, ફેંકી દેવા માટે નહીં.’

તે બોલી, ‘ઉપા પણ તમારું એક કૂત્ર જ હશે, નહીં ?’

કાંઈ માણસ ગમે તેટલું શીખે તો પણ તેના લોહીમાં જંગલી-કાળના અવશેષ હોય છે એમ કહેવાય છે તે બોલું નથી; નહીં તો ઉપાનો દ્રેષ કરવાનું નીલમને શું કામ હતું ?

હું શાંતિથી બોલ્યો,

‘નીલમ ! જગતમાં શુદ્ધ પ્રેમ પણ હોઈ શકે છે.’

‘પુરુષનો પ્રેમ, અને તે પણ શુદ્ધ ?’ તેના અવાજમાં ક્રોધના કંપ સાથે ક્ષિપ્તવાસનું ઝેર લયું હતું.

ક્રોધ દબાવી હું બોલ્યો,

‘ઓનો પ્રેમ તો શુદ્ધ હોય છે ને ? તો ઉપા એક સ્ત્રી જ છે હો, તે ના ભૂલતી.’

નીલમને શબ્દોમાં પકડવાના આનંદમાં મેં બારણા તરફ જોયું. અર્ધ-ઉધાડા બારણા પાછળ ઉપાની અસ્પષ્ટ આકૃતિ દેખાતી હતી.

નીલમ ઉપર આની કાંઈ અસર થઈ નહીં. તે કઠોર સ્વરે બોલી, ‘ધરની સ્ત્રીને ન ગમે તેવા માણસોએ જલદીથી ધર છોડી જવું જોઈએ.’

તેને કાંઈ આવો જ કઠોર જવાબ આપું એવો મને વિચાર થયો પણ એટલામાં મારી નજર બારણા તરફ ગઈ. ઉપાની આકૃતિ અદૃશ્ય થઈ હતી.

કે સાતમું કે

મને થયું, આ શબ્દ સાંભળ્યા પછી રવમાની ઉપા આ ઘરમાં પાણી પીવા પણ ભી રહેશે નહીં.

પણ ઘરની બહાર જઈ તે ક્યાં જશે ? પહેલાંની જેમ એકલી અટૂલી અનાથ—

બાટ ઉપરનો પેલો પ્રસંગ મને યાદ આવ્યો. મેં તેને સમુદ્રમાં ફેંકવા ન દીધી અને આજે આ ઘરના તોફાનમાં—

હું ઉતાવળે બહાર આવ્યો. લગભગ દોડતો ઉપાની ઝોરડીમાં મયો. ઉપા ત્યાં ન હતી—

x

x

x

૭

ઉપા

નીલમના એ શબ્દ મારા કાન ઉપર પડ્યા । તરત જ ઘર છોડી જવું એમ મેં મનમાં ગાંઠ બાંધી. તેમની આંખમાં હું કણાની જેમ ખૂંચતી હતી. આમ અરુણને ત્રાસ આપવા કરતાં—

એક ઝોળીમાં એકાદ સાડી ને બેત્રણ પોલકાં નાંખી હું બહાર આવી. ઘણું પહેલું પગથિયું ભિતરી ન ભિતરી ને મનમાં આવ્યું—એક વાત બૂલી. અરુણને ફોટો જે મારી પાસે હોય તો જમતમાં ક્યારે એકલું નહીં લાગે ।

૭૫

✦ ઉપા ✦

પણુ આખા ધરમાં અરુણનો એક જ ફોટો હતો. ને તે પણ તેમની ઓરડીમાં, તેમના ટબલ ઉપર. આ વખતે તો તે મને ક્યાંથી મળે ?

હું ભારે પજે વળી. ચાર-પાંચ પગથિયાં ઊતરી ત્યાં પાછળથી ફાઇ દોડતું આવ્યું.

મારો હાથ જોરથી પકડી તેણે મને પ્રશ્ન,

‘ક્યાં ચાલી ?’

તે અરુણ જ હતા.

હું શાંતિથી બોલી,

‘ગમે ત્યાં, આ ધરની બહાર ફાવે ત્યાં.’

‘આ ધરમાં તારું ફાઇ નથી ?’

હું હસીને બોલી,

‘હો ને ! તે ‘ફાઇ’ સુખી થાય તેટલા માટે તો હું ધર છોડીને બહાર છું.’

‘તારા સિવાય તે માણસ સુખી થશે ?’

મારું મન કહેવા લાગ્યું—

‘અરુણ ! અરુણ ! શું કામ આ પ્રશ્ન છે ?’

મારી જાણે જવાબ આપ્યો,

‘સુખ માત્ર બે માણસના જગતમાં હોય છે. આ ધરમાં મારું જે ફાઇ છે તેને પોતાનું માણસ મળ્યું છે. તે બેની વચ્ચે આવી તેમને દુઃખી કરવા કરતા—’

હું જે બોલતી હતી તેના અર્થ મારાથી પણ સમજતો ન હતો. પણુ આમ એકધારે મારે કાંઈક બોલ્યા કરવું એમ મને થતું

❖ સાતમું ❖

હવું. મારો આ બડબડાટ ચાલુ જ રહ્યો હોત, પણ અરુણની મુખમુદ્રા જોઈ હું થંભી. તેમના ચહેરા ઉપર ચિંતા સ્પષ્ટ નજરે પડતી હતી. હું આપઘાત કરવા નીકળી હઠશ એમ એમને લાગ્યું હોવું જોઈએ.

હાથમાંની ઝોળા રમાડતાં હું બોલી,

‘આમ બીઓ નહીં! ગમે તે થાય તો પણ હું આપઘાત તો નથી જ કરવાની. જીવ સાટે જીવ આપવાનો હોય છે, ખાત્રી માટે નહીં.’

તેમનું વાક્ય હું તેમને સમજાવતી બેઠી! આ પોપટવાણી સાંભળી તેમણે મુકત હાસ્ય કયું.

‘ગાંડી નહીં તો’ કહીને તે મારો હાથ પકડી મને મારી ઓરડીમાં ખેંચી ગયા.

હું દેખાઈ કે નીલમના કપાળમાં કેવી રેખાઓ દેખાય છે એ મેં તેમને કહ્યું. તેમનો ઉત્તર હતો,

‘એક મલાજ છે—કાં તો તું પડદો વાળ નહીં તો નીલમને ખૂંચી બોલવા કહે!’

આવી રમૂજનો શું ઉત્તર આપું?

દૂધ અને મીઠું એય સારાં હોય તો પણ તે એક જગ્યાએ રહી શકતાં નથી એ તેમના ખ્યાલમાં તો આવ્યું જ હોવું જોઈએ.

થોડીવાર વિચાર કરી ગંભીરપણે તે બોલ્યા,

‘મને એકાદી બોર્ડિંગમાં મૂકા એમ કહેવાનું કે આમ ઝોળા લઈ ભાગી જવાનું?’

x

x

x

ખીજે દિવસે સવારે ગામની બોર્ડિંગમાં રહેવાની મારી સર્વ વ્યવસ્થા થઈ. બહાર ટાંગો પણ આવીને ઊભો.

✦ ઉધા ✦

હું તેમની ઝોરડીમાં ગઇ. મારી પાછળ આવતા-આવતા તેમને રાતની જેમ મારી મશ્કરી કરવાની થૂન આવી. તે હસતા બોલ્યા:

‘ઉધા! હજી વિચાર કરજો હં. બોડિંગમાંથી ફક્ત રવિવારે ઘેર આવવા મળે છે. કોઇ દા’ડો રાત મધરાતે જીડીને અહીં નાસી આવીશ તે ત્યાં આવશે નહીં સમજી? હા, આ તો તને નાસી જવાની એ પડી છે એટલે કહી રાખું છું.’

આટલું સાંભળીને પણ હું ન હસી એટલે કે કાણ જાણે પણ તે આગળ બોલ્યા,

‘નાસી જવાથી પ્રકૃતિ સુધરે છે—પણ તે પુરુષોની, સ્ત્રી-સ્ત્રીની નહીં.’

ટાલ ઉપરનો ફોટો જિંચકી હું બોલી,

‘આ હું કહું ને?’

તે હસીને ફરી બોલ્યા,

‘જરૂર. કહેતી હો તો નીચે ઓટોગ્રાફ પણ લખી આપું, મારો ફોટો મંગાવા માંડ્યો એટલે મોટા માણસમાં અપમાની હવે કાંઇ વાર નહીં લાગે!’

હું આમ જતી હોવાથી તેમને દુઃખ થતું હતું. તે મને ન દેખાય એટલા માટે દરેક વાત તે મશ્કરીમાં ઉડાવે છે એ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. મને તે માન-અપમાન સહીને પણ તેમના સુખ માટે આ ધરમાં રહેવું એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો.

હું કાંઇ બોલતી નથી એ જોઇ તેમણે પૂછ્યું,

‘જીભું શું જોઈએ?’

❖ સાતમું ❖

હું ‘હ’ બોલી.

પણ મને જે જોઇતું હતું તે કયા અપ્પેથી માંગવું એ જ સમજણ ન પડી.

ટેબલ પરની સિગારેટની ડબ્બી મારી આગળ ધરી તે બોલ્યા,
‘બીજું શું જોઇએ—આ ?’

દુઃખ ભૂલવા માણસ ખૂબ દારૂ પીએ છે એમ હું સાંભળતી આવી હતી. તેમની આ અધટિત મસ્કરી પણ મને દારૂના જેવી જ લાગી. તે એકદમ કંટાળેલા—ત્રાસેલા હતા તે નક્કી હતું. નહીં તો તેમણે આમ મારી ભગતી જ મસ્કરી ન કરી હોત.

સિગારેટ ગમતી હોવા છતાં બાને ખાતર તે કદી ન પીતા તે મને યાદ હતું. તેથી તેમના હાથમાંની સિગારેટની ડબ્બી તરફ જોઇ મેં પ્રછયું,

‘આ કયાંથી કાઢી ?’

‘કાલ રાત્રે કુમે કરી બિંધ ન આવી ત્યારે—’

મેં ટેબલ તરફ જોયું. ત્યાં ઠેકઠેકાણે રાખના ઢગલા નબરે પડ્યા. મને લાગ્યું—તેમના અંદરઅંદર બળીને ભરમ થતા મનની જ આ રાખ છે.

મારી વાત ઉપરથી આખી રાત પતિપત્ની વચ્ચે ખૂબ તકરાર થઈ હશે અને તે દુઃખ ભૂલવા અરુણ આખી રાત સિગારેટ ઉપર સિગારેટ ફૂંકતા બેઠા હશે.

આ મારા બ્યાનમાં ન આવે માટે તે વચ્ચે બોલ્યા,

‘શું જોઇએ ? તારે શું જોઇએ, બોલને ?’

તેમની સાથે હમણાં જ જોયેલું એક ચિત્ર યાદ આવ્યું. તેમાં નામક યુદ્ધમાં જય છે. એક નિશ્ચિત પળે તે અને તેની પત્ની એક-પ્રીતને યાદ કરે છે. હજારો ગાક દૂર છતાં તે એક ક્ષણમાં એક-પ્રીતને મળવા જોઈએ આનંદ તે બંનેને થાય છે.

મારા મોંમાંથી શબ્દો નીકળ્યા—

‘એક ક્ષણ જોઈએ છે મને.’

તેમણે હેબતાઈ જઈ પૂછ્યું—

‘એક ક્ષણ—’

‘હા. દરરોજ રાતના દસના ટોકારા પડે કે હું તમારા આ ફોટા સામે જોતી બેસીશ. દરરોજ એક ક્ષણ તમે મને યાદ કરશો તો બોર્ડિંગમાં તો શું પણ જેલમાં પણ સુખેથી રહેતા હું તૈયાર છું.’

x

x

x

હજી ઉનાળાની રમ પૂરી થઈ નહોતી તેથી બોર્ડિંગમાં ચાર-પાંચ છોકરીઓ પણ ન હતી.

આ બોર્ડિંગમાં નાનાં-નાનાં છોકરા-છોકરીઓને પણ રાખે છે તે મેં જાણ્યું ત્યારે મીરા અને અનિલ બેચને અરુણ અહીં રાખે તો કેવું સારું એવો વિચાર મને આવ્યો. પણ તરત મને મારી જીલ સમજાઈ—હું કેવી એકલપેટી છું! બેચ છોકરાંઓ બોર્ડિંગમાં આવે તો ઘેર અરુણને વખત કેમ જાય ?

બોર્ડિંગમાં પુસ્તકો પુષ્કળ હતાં. આજુબાજુનો બાગ પણ સરસ હતો. પણ મારું મન કશામાં ચેંટતું નહીં. મેં એક આધુનિક કાવ્યસંગ્રહ કાઢ્યો અને ‘ફૂલરાણી’ વાંચતા માંડી. તે કવિતાની ‘તેણે એવું જાદુ શું કર્યું’, ફૂલરાણીને એન ના પડ્યું’ એ લીટી વાંચતા આ મારા

❦ સાતમું ❦

મનનું તો વણું નહીં હોય તેવો મને આભાસ થયો. પુસ્તક બંધ કરી હું બાગમાં ગયો. ત્યાં ખીંચેલાં ફૂલો જોયાં. મને લાગ્યું, આ ફૂલો આજે શું કામ ખીંચ્યાં હશે? હવે તો અરુણનાં દર્શન ઉપાને રવિવારે જ થશે. ફક્ત તે જ દિવસે તેમણે ખીલવું જોઈએ એ સાદી વાત પણ ફૂલો કેમ નહીં સમજતાં હોય?

નીલમ યાદ આવી અને મનમાં વિચાર આવ્યો કે ક્યારે ખીલવું એ ફૂલોને ખબર નથી માટે મેં તેમને દોષ દીધો પણ નીલમને પણ ક્યાં ક્યાં ગમ પડે છે? અરુણ જેવા સ્વજન મેળવવા માટે સારું નસીબ જોઈએ છે તેની અને ખબર નથી.

લમ થયાં પછી અરુણના સુખ માટે આજ સુધી નીલમે શું કયું? પુરુષોત્તમ બધું મોટપણુ ધરની બહાર હોય છે. ધરમાં તો તે નાના છોકરા જેવા જ હોય છે. તેમને શું ગમે છે, શું ગમતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખી આપણે વર્તીએ તો તેમને કેટલો આનંદ થાય? પોતાના સુખ માટે કોઈ પણ સતત કાળજી રાખે છે એ વિચારથી જ તેને સુખ મળે છે.

પણ નીલમ આ બધું સમજતી નથી. ફક્ત ચૂલાની અને છોકરાંની ફાવે તેમ મશ્કરી કરતાં તેને આવડે છે. પણ આટલી બહેલી હોવા છતાં ચૂલા વગર કેમની બપોર ભાંગતી નથી, અને છોકરાં વગર કોઈનું ઘર શોભતું નથી એ તે કેમ સમજતી નહીં હોય?

x

x

x

બોડિંગમાં ધણીવાર બાના શબ્દો યાદ આવતા.

‘ઉલા ! મારા અરુણને સંભાળજો હો !’

❦ ઉધા ❦

રહી રહીને મને વિચાર આવતો—‘જાએ મને આવું તે કેમ કહ્યું હશે? આનો શો અર્થ હોઈ શકે?’

નીલમ અરુણનો સંસાર સુખી નહીં કરે; અરુણ દુઃખી થશે; દુઃખથી માણસના મનનું સમતોલપણું જાય છે; અરુણનું સમતોલપણું જાય તો ઉધાએ તેને સંભાળવો એવો બાના શબ્દોનો અર્થ શું ન હોઈ શકે?

મારા વિચાર પર મને પોતાને જ હસવું આવ્યું. હું! મારા પોતાના કાટલાથી અરુણનું વજન કરતી હતી.

મને લાગ્યું, હું કેવી ગાંડી છું! એક ગામડામાં ઊછરેલી અને દુઃખમાં આળોટેલી બાળ-વિધવા આપઘાત કરવા દરિયે જાય તેવી રીતે શું અરુણ પણ જાય?

છટ! છટ! અરુણ પુરુષ જેવા પુરુષ છે. કુટુંબ માટે, બીજા માણસના સુખ માટે તે નાનપણથી લડતા આવ્યા છે. તે વીર છે. શું એમણે જ મારા જેવી નમાલીને પણ ‘જીવ સાટે જીવ આપવાનો’ હોય છે, માટી માટે નહીં? એ નથી શીખવ્યું? મારા જેવી બદલડ છોકરી જેમની પાસેથી આ મંત્ર શીખી તે ગુરુ શું કદી તે જાણી જઈ શકે ખરા?

પણ—

બાના તે શબ્દો વારંવાર યાદ આવવા લાગ્યા ત્યારે હું બાના આત્માને શાંતિ થાય માટે બોલી,

‘બા! તમે અરુણની કાંઈ કાળજી ના કરતાં. ઉધા તેમને માટે જીવ આપતાં પણ આધુપાછું જોશે નહીં.’

❦ સાતમું ❦

જીવ સારે જીવ આપવો એમાં એટલું બધું અધરું શું છે? એમ જીવ આપવામાં કેટલો આનંદ છે, કેટલી શક્તિ છે। છોકરાને બચાવવા માટે મા કદી પોતાના પ્રાણની પરવા કરે છે?

મનુષ્યનું બધું સામર્થ્ય પ્રેમની આપલે કરવામાં છે. અરુણને મળ્યા પહેલાં ઉષા દુર્બળ હતી. પણ હવે તેને પ્રેમની શક્તિ મળી છે.

પણ અરુણ ઉપરનો ઉપાનો પ્રેમ પાપ નથી?

તે પાપ હોય કે પુણ્ય—અરુણને સાચા વિના મારે માટે જીવવું અશક્ય છે. એ પ્રેમ એ જ મારા આયુષ્યનો આધાર છે.

હું નીલમના અધિકારની વચ્ચે પળવાર પણ આવી નથી. અરુણને પણ મારા મનની સ્થિતિ મેં જણાવી નથી. એવા પ્રેમને પાપ કહેવાનો પરમેશ્વરને પણ શો હક છે?

મારો પ્રેમ એ એક પ્રકારની પૂજા છે. શું એ પૂજા નથી?

આ પૂજાની એક મંગળ ક્ષણ પણ નક્કી કરેલી હતી. તે ક્ષણે મારા દેવ મને સંભારે એટલે મારી પૂજા સાર્થક થશે.

બોર્ડિંગમાંની એ પહેલી રાતે ટેબલ પરના ઘડિયાળના કાંટા જેમજેમ દસ પાસે આવવા લાગ્યા તેમતેમ મારા હૃદયના ધબકારા વધવા લાગ્યા. જાણે મારા અરુણ મને મળવા આવવાના ન હોય?

ટેબલ ઉપરના અરુણના ફોટા સામે કેટલીય વાર જોયું તો પણ હું ધરાધ નહીં. વચ્ચે વિચાર આળ્યો, અરુણ આ વખતે પોતાના ક્ષયનગૃહમાં નીલમ સાથે હસતા, રમતા, વાતો કરતા, બેઠા હશે. તેમને દસ વાગે ઉષા યાદ આવશે ખરી?

❖ ઉપા ❖

બહાર ટાવરમાં દસના ટકોરા વાગવા માંડ્યા. દરેક ટકોરે મારા અંગેઅંગમાં આનંદની મલીપમી થવા માંડી. મેં ફોટા સામે જોયું. અરુણ મારી સામે જોઈ હસે છે એમ મને લાગ્યું. ફોટા સામે જોઈ હું પણ હસવા માંડી. બહારથી સ્ત્રી-ગૃહપાત અથવા ખીબા કાંઈ જોશે તો ? મને ગાંડપણ આવ્યું છે એમ કાંઈ કહેશે. મેં ફાફક બધી બારીઓ બંધ કરી.

દસના ટકોરા બંધ પડ્યા પણ મારા હૃદયના ટકોરા તો એટલા જ આવેગથી પડતા હતા—

હું ટેબલ પાસે ગઈ. સારું અરુણને ગમતાં જો ફૂલો મેં ચૂંટ્યાં હતાં તે તેમના ફોટા પાસે મૂક્યાં. ફોટામાંના અરુણ જોઈયા,

‘ઉપા ! તું તો બારે લુચ્છી છે. સારાં ફૂલો પોતા માટે રાખ્યાં અને—’

હું જોણી,

‘અરુણ ! મેં એક પણ ફૂલ મારે માટે રાખ્યું નથી. બધાં તમને આપ્યાં છે !’

ફોટામાંના અરુણ જોઈયા,

‘જાહું—નરાતાળ જાહું. તેં ફૂલો છુપાવી રાખ્યાં છે.’

‘ક્યાં ?’

‘તારા હૃદયમાં.’

‘ના, ખરેખર નથી છુપાવ્યાં.’

પણ કેમે ક્યાં તેમને મારા પર વિશ્વાસ ન બેઠો. પછી મેં તેમને જ તે ફૂલો જોતી કાઢવાનું કહ્યું. તે પાસે આવ્યા.

* સાતમું *

અરુણનો ફોટો છાતી સાથે ચાંપી હું ટેટલી બધી વાર ખેંઠી હતી । અરુણ મને તેમની પાસે ખેંચતા હોય એવો આભાસ થયો ત્યારે મારી તંદ્રા ભાંગી. જાણે આખી રાત સ્વપ્નમાં પેલી ફૂલરાણી બીજાં બધાં ફૂલો સાથે મળી ગાતી હતી :

ફાણુ ભર હસો ન પ્રીતમ ?
મુજ મન વસો ન પ્રીતમ ?

ફાણુ ભર૦
મુજ મન૦

ઝરીબ હું તુજ પૂજું પાવલિયા.
ઝરીબ હું તુજ ફૂંડું નાવલિયા.

ફાણુ ભર૦
મુજ મન૦

રનેહથી વસો ન પ્રીતમ ?
રનેહથી હસો ન પ્રીતમ ?

ફાણુ ભર૦
મુજ મન૦

x

x

x

હું બોલિંગમાં આવી પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે અરુણનું તેલું આવ્યું. આમ મને અણધારી બોલાવવાથી હું ગભરાઈ ગયો. ઘરમાં કાંઈ નવાબૂની થઈ હોય તો ના નહીં. અરુણ માંદો તો નહીં પડ્યો હોય ?—મને શંકા આવી ગઈ.

હું ઘેર ગયો તો માંદગીની ચિંતા ખરી પડી. અરુણ તો માંદો ન હતા પણ આગલે દિવસે અનિલને ખૂબ તાવ આવ્યો હતો.

હું બોડિંગમાં રહેવા ગઇ ત્યારથી અરુણ આખો દિવસ વીમાના કામ માટે બહાર જ ફરતા હતા. અનિલને તાવ આગ્યો હોવા છતાં નીલમ બહાર ગઇ. અરુણ ઘેર આવ્યા ત્યારે તાવ ૧૦૪ ડીગ્રીની પછુ ઉપર ગયો હતો. અનિલ બેથુક પડ્યો હતો. મીરા તેની પાસે બેસીને રડતી હતી.

નીલમ પાછી આવી ત્યારે અરુણ તેને ખૂબ વઢ્યા. તેણે પછુ તેટલા જ જુસ્સાથી સામે જવાબ આપ્યો.

મીરાએ આ બધું કહ્યું ત્યારે મને કેટલું ખરાબ લાગ્યું? અરુણના ટેબલ ઉપરની સિગારેટની રાખ જોઇ એટલે મઇ કાલની રાત તેમણે કેમ કાઢી હશે તેનો મને સારો ખ્યાલ આવ્યો. હું ધરમાં હતી ત્યારે તે ટેબલ પર હંમેશાં ફૂલો ફેખાતાં. આજે તે જગ્યાએ રાખના ઢગલા સિવાય બીજું કંઈ નજરે ચડતું ન હતું.

અનિલને મેલેરિયાનો તાવ હતો. સાંજે તે ઓછો થયો. તાવ ઊતર્યા પછી તે અરુણને બાઝી પડ્યો ત્યારે તે બોલ્યા,

‘કાલથી તને અને મીરાને બોડિંગમાં મૂકીશ, હં.’

મારી સાથે બોડિંગમાં રહેવાનું જાણી અનિલ આનંદથી તાળી માડવા માડ્યો. મીરા પછુ આનંદમાં આવી નાચવા લાગી. પછુ તે ઘરત અરુણ તરફ જોઇ બોલી,

‘કાકા, તમે ધરમાં એકલા જ રહેશો?’

તે હસતાહસતા બોલ્યા,

‘મને પછુ બોડિંગમાં રાખે છે કે નહીં તે તો જોઇએ!’

❀ સાતમું ❀

આ વાક્ય પાછળ છુપાયેલી હૃદયની વેદના મીરાં કળી ન શકી. પણ આ વાક્ય મારા હૃદય સોસરું નીકળી ગયું. ધરમાં ઉણ નહીં, મીરાં નહીં, અનિલ નહીં,—

અરુણની સ્થિતિ કાંઈ અનાથ છોકરા જેવી બની ગઈ હતી.

X

X

X

રવિવારે સાંજે ઘેર રહેવા જવાનું અને સોમવારે સવારમાં પાછા બોડિંગમાં જવાનું મેં નક્કી કર્યું. આથી અરુણને કાંઈક શાંતિ થશે એમ મને લાગ્યું.

રવિવારે સવારે મારા નામનો એક નનામો કાગળ આવ્યો. સ્ત્રી-ગૃહપતિએ તે વાંચીને મારા હાથમાં આપ્યો. તે ગદીય કાગળ— તે કાગળમાંના કિરીટના અક્ષરો—અરુણને આ પત્ર બતાવવો જોઈએ.

સાંજે પાંચ વાગે અમે ત્રણે ઘેર ગયાં.

અરુણ અમારી વાટ જોતા બેઠા હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. અનિલ તો દોડતો જ તેમની ઓરડીમાં ગયો.

પણ તે ધરમાં ન હતા. મને લાગ્યું—વીમાના કામ માટે ક્યાંક બહાર ગયા હશે, આપશે હમણાં.

પણ કિરીટ તો નવી જ વાત કરી. તે એક સિનેમા-નટી સાથે ફરવા ગયા હતા. રાત્રે જમવા પણ આવવાના ન હતા.

તે નટીનું નામ મંજરી.

મારા કાન ઉપર મને વિશ્વાસ જ ન બેઠો. બોડિંગ પાસેથી આ મંજરીની મોટર દરેરોજ જતી-આવતી. દરેક વખતે અમારો

બુદ્ધો માળા એને માટે તરેહવાર વાતો કરે—‘ફલાણો રજવાડો આની પાછળ લાગ્યો છે. દીકણો શેઠ આની પાછળ ગાડો થયો છે.’

અધો ઇતિહાસ ઉખેળો માળા દાદા છેવટે કહે,

‘આ મંજરી મોટી જાદુગર છે હોં જહેન! તે મારા મામની છે. તેની દાદીથી માંડીને તે આના સુધી હું ઓળખું છું. આની નજર પડે કે માણસનું જીનવર બની જાય છે.’

ખોડિંગમાં પાછાં જતાં આ બધું યાદ આવ્યા કયું ને મન અતિશય ખિન્ન થઇ ગયું. મેં મનમાં પ્રાર્થના કરી—

‘પ્રભુ, અરુણના જીવનનું તે શું કરવા ધાર્યું છે?’

x

x

x

૮

મંજરી

આયુષ્ય એ જુગાર છે એ દાદીમાનું હંમેશનું વાક્ય હતું. તે વખતે મને લાગે કે—માણસો શુદ્ધ થાય તેમ તેમને વેદાંત ગમવા લાગે છે ને? ઉંમરે પહેંચે એટલે વેશ્યાને પણ જીવન વિષે સિદ્ધાંતો રચવાની ધૂન આવે છે!

પણ હવે દાદીમાનું આ વાક્ય તો શું પણ ફેટલાય વાકયો પથર ઉપરની લીટીઓની જેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

—છોકરી, પ્રેમ એ રખરના પુગ્ગા જેવો છે. હવા ભરતાં તે ખૂબ ફૂલે છે અને સુંદર લાગે છે—પણ તે ક્યારે ફૂટે તેનો કાંઈ ભરોસો નહીં.

—મંજરી, જગત એ એક બગીચો છે. આ બગીચામાં હુઆ માણસોનાં ચણી-મોર, કાબૂતી દાક્ષના ભાવે જાય છે પણ પ્રમાણિક માણસોની દાક્ષ પાણીને મૂલે પણ ખપતી નથી.

—પુરુષ પ્રેમ કરે છે તે સ્ત્રીના શરીર માટે, સ્ત્રી પ્રેમ કરે છે તે પુરુષના પૈસા માટે.

—પ્રમાણિકપણું, કુલીનતા, આખર, શીલ, પ્રીતિ, ભક્તિ, માનવતા—આ બધા સાહિત્યના સુંદર પાકળ શબ્દો છે. તે જીવનમાં કાંઈના પણ અનુભવમાં આવતા નથી.

દાદીમાના આ શબ્દોનું સત્ય મેં સાત વર્ષ અનુભવ્યું.

સાત વર્ષ પહેલાં હું ગણિકા તરીકે શરીર વેચતી હતી,—આજે સિને-નટી કહેવરાવી હું મારું રૂપ વેચું છું. ત્યારે મને મહિને સો-દોઢસો રૂપિયા મેળવવાની પણ હાડમારી પડતી. આજે મહિને પંદરસો મને સહેજે મળે છે. કોઈ વર્તમાનપત્રના તંત્રીને પણ ભાગ્યે જ એટલા મળતા હશે.

પણ ખરો પ્રેમ ? તે તો તે વખતે પણ ન મળ્યો અને આજ પણ મળતો નથી.

પ્રેમ એ મૃગજળ છે, જેની પાછળ હરણો દોડી-દોડી શરીર પટકીને મરે છે.

સાત વર્ષ પહેલાં વેપારી, વકીલ અને નાના અમલદાર મારી પાસે આવતા હતા. અત્યારે ડાયરેક્ટર, કથા-લેખક, એક્ટર

❖ મંજરી ❖

માનિક વગેરેવગેરે મારી આસપાસ નાચે છે. હું પકડા પર ચમકી ત્યારથી શેઠ, શાહુકાર અને સંસ્થાનાના રજવાડાઓ પણ મને ઘેરી વળવા લાગ્યા છે. અધાની નજરમાં એક જ ચીજ દેખાય છે—તેજ ભાચારી, તેજ સૌંદર્યની ગુલામગીરી—

આ સાત વર્ષમાં સેંકડો લોકો મંજરીના પગ ચાટવા આવી ગયા પણ તેમાં માણસ ગણાય એવો એક ન હતો. અધા ફતરા હતા—પહેલાના ફતરા ગામડાના હતા, હવેના કુલીન છે એટલે જ ફરક છે.

હમણાં હમણાં તો મને આવા ફતરાઓનો કંટાળો આવવા લાગ્યો છે.

મંજરીના પગ ચાટવામાં તેમને આનંદ મળતો હશે પણ તેમની બરછટ જીભનો સ્પર્શ મારા પગથી સહન થતો નથી !

જુમારમાં એક-ધારું જીતવામાં રમતની મજા આવતી નથી. મારી જિંદગી પણ હંમેશની જીતથી નીરસ થઈ ગઈ છે એમ મને વારંવાર લાગ્યું છે.

આ નીરસતા દૂર કરવા મારે ત્યાં આંટા મારનારા દેશી રાજ્યોના રાજવીઓ અને શેઠોને રમાડવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું.

હા, બિલાડીને ઉંદર માત્ર ખાવા માટે જ નથી જોઈતો ! ઉંદરને ખાવા કરતાં તેને રમાડી-રીઝવી મારવામાં બિલાડીને ઝોર મળા પડે છે.

‘મારી સાથે લગ્ન કરવા હોય તો જ મારે અંબલે આવવું’ એમ જ્યારે મેં તેમને કહ્યું ત્યારે તે એવા તો ગભરાયા—પેલા

રાજવીને પોતાની બુઢી મા સાંભરી—પેલા શેઠને પોતાની ન્યાતની બીક લાગી. તે બોલ્યા,

‘મોટર મોગ, જોઈએ તો જર-ઝવેરાત મોગ, બીજું કંઈ મોગ, પણ લગનની વાત કાઢીશ નહીં.’

શ્રીમંત બળદની ઐયર થાય એવી મંજરી કંઈ નાની કીકલી ન હતી.

મારા કંટાળેલા મનને રમત જોઈતી હતી, તે મળી. મારી રમતમાં તેમનો જીવ જાય તો પણ મને તેની બહુ પડી ન હતી. આથી તો તે દિવસે મેં બાલારામને બખડાવીને કહ્યું કે પેલા શેઠનું કે ઠાકોરાનું કોઈ માણસ આવે તો હું તેમને મળીશ નહીં એમ તેણે રોકડું સંલગાવ્યું.

પણ બાલારામ બીજા લગતા માણસને અંદર લઈ આવ્યો.

તે મનુષ્ય હતો, કૂતરો નહીં ! એટલે મને તેના તરફ વધુ કુતૂહલ થયું.

‘મારી કંપની...બે કરોડની છે’ એમ કહી બાલારામ તેને અંદર આવવા દે માટે કેવી મજની રીતે તેણે તેને બનાવ્યો !

અને બોલો બાલારામ અને તેમાં નવાઈ શી ?

‘નમસ્તે’ કહી મેં અરુણને નમસ્કાર કર્યા ત્યારે જે તેજસ્વી નિર્ભય નજરથી તેણે મારી સાચું જોયું તે વીશ્વાનું કામ કરતા સામાન્ય માણસમાં નજરે પડે કે નહીં તેની મને શંકા આવવા લાગી !

પણ અરુણની દૃષ્ટિમાં, બાલવા-ચાલવામાં, તેના દરેક હલન-ચલનમાં રહેલા આકર્ષણનો મને કેફ ચડવા માડ્યો.

✱ મંજરી ✱

‘વીમાનવાણી’ ‘જંગલ લવ’ અને ‘મોડર્ન ગલ’ એ ચિત્રોની મારી ભૂમિકાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરનારા ધણા પ્રસિદ્ધ માણસો અને મળ્યા હતા.

મને ખુશ કરી અમારી કંપનીમાં પોતાની વાર્તા ધુસાડવા માગતો પેલો પ્રોફેસર ‘મોડર્ન ગલ’માંના મારા કામ ઉપર શ્રીદા થઈ એકાદ માસિકમાં કાવ્ય સુધા છપાવી લાગ્યો હતો. પણ અરુણે કહ્યું,

‘તે ચિત્રમાં તમારા કરતાં તમારી માનું કામ અને વધુ ગમ્યું.’

મને પ્રથમ તો તેના પર ગુસ્સો આવ્યો પણ પછી તરત જ તેની નિખાલસતા માટે માન જીપજ્યું.

પેલો પ્રોફેસર ફતેરો હતો પણ આ અરુણ સિંહ હોય એમ મારા મનને લાગ્યું.

તેના મોઢા સામે જોઈ હું ખાસ બોલી,

‘અમારા સિનેમાના બાથુરાવ પેંઢારકર જેવા તમે દેખાઓ છો, નહીં ?’

મને લાગ્યું,

આ સાંભળી તે ગૂંચવાઈ જશે.

પણ શ્રુતિથી તે બોલ્યા,

‘હું કાંઈ રાજ જેવો પણ દેખાતો હોયશું ! પણ દેખાય છે તેવું હંમેશાં હોતું નથી. તમારો વીમો લીધા સિવાય આ રાજ અહીંથી ખસશે નહીં તે તમે ભૂલતા નહીં.’

હું બોલી,

‘તમારો તો એકદમ સત્યાગ્રહ કરવાનો જ વિચાર લાગે છે.’

તેમણે હસતાં-હસતાં ઉતર આપ્યો—

‘જગતમાં જેનો આગ્રહ રાખી શકાય એવી એક જ વાત છે અને તે—સત્ય.’

આ સંભળી હું ચમકી. આ એક વાક્યમાં તેમના તેજસ્વી સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ હતું.

એની સાથે વાર્તાલાપનો પ્રસંગ વધારવા હું ખોલી,

‘વીમો ઉતરાવવો એટલે શું? એ જ ને—કે એકે મરવું અને ખીજાએ ભરવું? આ નયું” માંડપણ નથી શું?’

ક્ષણ માટે જાણે અરુણની આંખોમાં વીજળી ચમકી. તે બોલ્યા,

‘મંજરી, માણસ જીવે છે તે શું ફક્ત પોતાને માટે? પોતા માટે જીવવું એટલે આપઘાત કરવો એમ હું માનું છું.’

બધું બુદ્ધિબળ ભેગું કરી મેં તેને ટોણો માર્યો,

‘અને ખીજા માટે જીવવું એટલે સતી થવું નહીં?’

તરત જ તેમનો જવાબ મને મળ્યો,

‘મનુષ્યનું મન સતીની પૂજા કરે છે, અપ્સરાની નહીં.’

મારા મને તેને જડજાતોડ જવાબ આપવા ખૂબ ગિહાપોહ કર્યો પણ તેને માત કરે તેવું મને કાંઈ સ્પર્ધ્યું નહીં.

આ પરાજયથી મને કાંઈ ખાસ દુઃખ થયું નહીં. મારા પગ ન ચાટે એવો માણસ મારે જોષ્ઠતો હતો. અરુણના રૂપમાં મને તે મળ્યો તેથી મને આનંદ થયો.

અરુણની સાથે હું ગામમાં ફરવા માંડીશ એટલે પેલા શેઠ અને ઠાકોરને સરીરે એળ આવવા બામશે એ વિચારથી મને વધુ આનંદ થયો.

૬ મંજરી ૬

વીમાના કાગળ પર સહી કરી આપતાં મેં તેના હાથને જાણી જોઈને સ્પર્શ કર્યો પણ તેના ચહેરા પર લેશમાત્ર ફરક દેખાયો નહીં. જાણે કે મંજરી એક સુંદર સંગેમરમરની મૂર્તિ હોય અને પોતાનો હાથ તેના હાથને જીલથી લાગી ગયો ન હોય !

મારા અજણ સ્પર્શના અધિકારી થવા ફેટલાય લોકો આકુળ-વ્યાકુળ રહેતા. સાદા સ્પર્શ માટે, ફક્ત મારી પાસે રહેવા માટે, સારા સુશિક્ષિત માણસો કેવા લટુ બને છે તેનું મને જ્ઞાન હતું. તેથી અરુણની આ ઉદાસીનતાથી મને આશ્ચર્ય થયું.

હું મનમાં બોલી,

‘હમણાં હું મેનકાનું કામ કરું છું તે અરુણને ખબર નહીં હોય. વિશ્વામિત્રને તોણે ગમે તેટલો ઢાંગ આદર્યો હોય તો પણ—’

અરુણ જવા બોલે થયો. મેં પૂછ્યું,

‘ફરી ક્યારે આવશો ?’

‘આવીશ વળી સગવડે.’

‘સગવડે આવનારા માણસો કદી પણ આવતા નથી.’

તે ફક્ત હસ્યા અને નમસ્કાર કરી ચાલવા લાગ્યા. પણ મેં નમસ્કાર ન ઝીલતાં મારો હાથ આગળ કર્યો. તેમને તે હાથમાં સેવો પડ્યો.

તરત હું બોલી,

‘ભાગી જતા હતા ને ? સપડાયા કે નહીં હવે ?’

પોતાનો હાથ ખેંચી લેતાં તે બોલ્યા,

‘હું સપડાયો નથી. સંકટમાં સપડાયેલા માણસને મેં આધાર આપ્યો છે.’

અરુણ દેખાતા બંધ થયા ત્યાં સુધી મેં તેમની તરફ જોયા ક્યું. મારું મન બંડ કરતું હતું—

‘મંજુ, આ મનુષ્ય કાંઈ સામાન્ય નથી. તને જિંદગી લૂપ્ત લાગતી હતી ને? જો, આ શિકાર તારી સમક્ષ હાજર થયો છે. પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે આ શિકાર સિંહનો છે, હરણનો નહીં.’

માન, અપમાન, અભિમાન, પ્રેમ, જીદ, ધીરતા—એક કલાકમાં તો અરુણે મારા મનમાં આ બધા વિકારોનું જાળું નિર્માણ ક્યું.

તે દેખાતો બંધ થયો એટલે બાલારામ બોલ્યો,

‘માછલું કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે.’

પ્રાયવેટ સેક્રેટરી હોવાથી બાલારામને મારા સર્વ વિજયોના ઇતિહાસની ખબર હતી. અભિમાનથી મેં તેને કહ્યું,

‘માછલું વિચિત્ર હોય તો તેને પકડવાની જાળ વધુ વિચિત્ર છે.’

પણ મારું અભિમાન ગળી ગયું. એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ—એમ લાગલાગટ છ-છ દિવસ સુધી મેં તેની વાટ જોઈ પણ અરુણે મારા બંધલા તરફ ન ફરક્યો તે ન જ ફરક્યો.

મેં ન બોલાવ્યા હોય તે છતાં, ન બોલાવ્યા હોય શું—પણ મેં મારે ત્યાં આવવાની સાફ મનાઈ કરી હોય તો પણ મોટા મોટા માણસો પૂંછડી પટપટાવતા મારે દરવાજે આવતા. પણ મારું આ લોહયુગ્મકત્વ અરુણની બાબતમાં નજળું હતું.

શું એકાદો સામાન્ય વીમા-એજન્ટ મારા જેવી શ્રીમંત અને સુંદર નટીનું નિમંત્રણ ન સ્વીકારે? આમાં મને મારો પરાજય દેખાયો.

જાણે અંદરથી મને કાંઈ વારે ધડીએ કહેતું હતું—‘આ શિકાર સિંહનો છે, હરણનો નથી.’

❀ મંજરી ❀

આ શબ્દોના પડધા વારંવાર મારા કાનમાં પડવા લાગ્યા. મેં મનમાં ગાંઠ વાળી—અરુણને દતિમાં તરણું લેવડાવી શરણે લાવીશ, મારા પગ પાસે આળોટાવીશ. તો જ મારું નામ મંજરી.

તે દિવસે મારા પૂરા થવા આવેલા ચિત્ર 'મેનકા' ના થોડા થોડા ભાગ સાંજે સ્ટુડિયોમાં દેખાડવાના હતા. તે જોવા અરુણને લાઇ જવા માટે હું તેને ઘેર ગઇ.

દરવાજા પરની ધંટડી વગાડી તો એક યુવાને પ્યારણા ઉઘાડ્યાં. 'અરુણ છે કે ધરમાં ?' એમ પૂછવા છતાં તે મારી સામે જોતો જ રહ્યો. તે મૂંઝો તો નહીં હોય એવી પણ મને શંકા આવી.

છેવટે મહારાજ બોલ્યા—

‘હું સ્વપ્નમાં મંજરીદેવીનો ફાટો તો નથી જોતો ?’

અરુણના ધરમાં મારો એક ભક્ત છે અને તે મારી સામે જોયો છે તે મેં જાણ્યું. હું મનમાં બોલી—

‘જેમજો તો ખરા અરુણ પણ હવે ફટલા દિવસ નાસ્તિક રહી શકે છે ?’

અરુણના નમસ્કાર ઝીલતાં-ઝીલતાં હું બોલી,

‘તમારા પર મને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો છે’

તે હસતા-હસતા બોલ્યા,

‘સોટી બોટી તો સાથે નથી લાવ્યાં ? નહીં તો આવતી કાલના છાપામાં મારું નામ મોટા અક્ષરે છપાઇ જશે.’

આ સાંભળી મને એટલું હસવું આવ્યું કે ગુસ્સાનું નાટક કરવું બાબુજી રહી ગયું.

ક આઠમું ક

આગળવાળો પેલો યુવાન ચઢા લઈ આવ્યો. ગાંડા જેવા તે મારી સામે જ જોતો હતો.

મારાથી રહેવાયું નહીં. મેં અરુણને પ્રજ્ઞયું.

‘આવો ફેશનેબલ રસોઇયો ક્યાંથી લાવ્યા છો ?’

તે હસીને બોલ્યા,

‘મારો બાણેજ છે એ. એનું નામ કિરીટ.’

કિરીટ તરફ જોઈને હું બોલી,

‘માફ કરજો હો ?’

તે હસીને બોલ્યો,

‘છી, છી, સિતેમા-નટીને તો સો-સો ખૂનો કર્યા હોય તો પણ માફ છે.’

અરુણને મહાત્ કરવા આ કિરીટની ગમે ત્યારે મને મદદ મળશે એવી મેં ગાંઠ બાંધી.

‘ચઢા પીવા નીલમને બોલાવ.’

અરુણે કિરીટને કહ્યું.

તેને બોલાવવા કિરીટ ગયો. જતાં જતાં તેણે દેખાય ત્યાં સુધી મારા તરફ જોયા કયું. અરુણના ધ્યાનમાં પણ આ આવ્યા વગર રહ્યું નહીં.

કિરીટ તરફ જોતી હું બોલી,

‘તમારું ઘર ખરેખર એક સંગ્રહસ્થાન લાગે છે.’

તે બોલ્યા,

‘આ સંગ્રહસ્થાનની સહુથી મોટી અભયબળી હું પોતે છું.’

✽ મંજરી ✽

મેં તેના તરફ ધારીને જોયું. આ વાક્ય પાછળ છુપાયેલી મનની વેદના તેની આંખમાં ચોખ્ખી દેખાતી હતી. અરુણની બહાદુરી એ લડાઇમાં સખત ધવાયેલા માણસની વીરતા જેવી છે તે હું તરત સમજી. તે દુઃખથી બ્યાકુળ થયા છે તે વાત તેમના આ વિચિત્ર વાક્યથી કોઇની પણ સમજણમાં ઊતરે એવી હતી.

મેં વિચાર્યું, આના મનને એવો તે કયો કારી જખમ થયો હશે? ગરીબી? ના, ના! આવા માણસો સ્વમાન ઉપર જીવે છે, સોના ઉપર નહીં. તે જલદી વકીલ થવાના છે એ તેમણે અમારી પહેલી મુલાકાત વખતે કહ્યું હતું. ત્યારે? આતું મન શા સારુ આટલી બેચેની ભોગવતું હશે?

પ્રેમનો અભાવ? હોષ શકે. પણ તે અરુણની અર્ધાંગી જોયા વગર કેમ નક્કી કરી શકાય?

મારા મનમાં આ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો એટલામાં તો નીલમ આવી. મારા તરફ જોઇ ‘આ સ્ત્રી સાથે ચલા લેવા હું તૈયાર નથી’ એમ કહી નીલમે ધાંટાધાંટ કરી મૂકી.

મારા દેખતા પતિ-પત્ની વચ્ચે જે ચક્રમક ઝરી તે ઉપરથી એક વાત નક્કી થઇ—અરુણને ઘરમાં સુખ નથી. મારું પ્રેમના અભાવનું વિધાન સાચું હતું. તેની સ્ત્રી-સ્નેહની આકાંક્ષા અતૃપ્ત રહેતી હોવી જોઇએ. તેને જીતવો હોય તો—

તો—

તો શું કામ? મંજરી અરુણને પોતાના સૌંદર્યના ગુલામ કર્યા વગર નહીં રહે.

❖ આંકું ❖

અરુણ પોતાની પત્નીની ઉદ્વેગથી છંટેડાયો હતો.

‘હું તમને રુડિયોમાં લઈ જવા આવી છું’ એમ મેં કહ્યું કે તરત તે મારી સાથે આવ્યો.

મોટરમાં નીલમની વિનયદીન ભાષા માટે તેણે મારી મારી માગી ત્યારે હું લહેંકાથી બોલી,

‘પત્નીના યુના માટે પતિને સજ્જ કરવાનો જમાનો હજી આવ્યો નથી.’

રુડિયો પહોંચતાં સુધી હું એકા નજરે તેને જોતી રહી. મારા સહવાસ અને સૈદ્ધાંતો કેટલાંક તેને ધીમે ધીમે ચડતો હતો. મોટરમાંથી ઊતરતાં દરવાજામાં તેનો હાથ ઝડપાશે એ જાણી મોટરનું આરણું તે ઉઘાડતા હતા ત્યારે મેં મારો હાથ તેમના હાથ ઉપર મૂક્યો.

સ્પર્શનો ઝલુઝલાટ તેમના ચહેરા ઉપર ચમકી ગયો.

ચિત્ર શરૂ થયું. અંધારામાં સહસા મેં મારો હાથ તેમના હાથ ઉપર દાબ્યો. તેમણે કાંઈ પોતાનો હાથ ખસેડી લીધો નહોતો.

‘મેનકા’ બોલપટમાં ઇંદ્ર મેનકાને પૂછતા હતા,

‘વિશ્વામિત્રના તપનો ભંગ કરવા તું શું શું કરવાની છે?’

અને--તરતજ મેનકાની જાતજાતની શૃંગારિક આકૃતિઓ અને રસિક નૃત્ય-ચિત્રો દેખાવા લાગ્યાં--

—સરોવરમાંથી સ્નાન કરી બહાર આવતી ભીંજાયેલી મેનકા, વક્ષસ્થળ ઉપરથી સરી પડેલી સાડીમાં સુખે સૂતી મેનકા, પવનથી કપડાં ઊડતાં શરમાતી મદમાતી મેનકા--

❀ મંજરી ❀

આ મારા વિધવિધ રૂપો જોઈ અરુણના મનમાં ઉન્માદની જિભિઓ ઊછળવા લાગી હોવી જોઈએ. તે ઉન્માદનું વૃત્ત તેના કંપતા હાથ ઉપરથી પરખાતું હતું.

ચિત્રમાં મેનકાનું વૃત્ત શરૂ થયું. પહેલાં વૃક્ષ આસપાસ વીંટ-જાતી લતાની અને પછી દીપકને મોહ પમાડતી નાગણનું મારું વૃત્ત તે તન્મયતાથી જોતો હતો.

ચિત્રમાંની નર્તિકા મેનકાએ વચ્ચે વિશ્વામિત્રને સ્પર્શ કર્યો. વિશ્વામિત્રે આખ ઉઘાડી તેના તરફ જોયું અને તેને પકડવા હાથ આગળ કર્યો—

અરુણે અત્યંત આવેગમાં મારો હાથ ફરી દબાવ્યો. મારા મનને સિંહને ધાયલ કર્યો હોય એવો સંતોષ થયો.

ચિત્રમાં ઊગતી ઉષાનું મનોહર દ્રશ્ય આવ્યું. મેં અરુણ તરફ વિજયી નજરથી જોયું.

મારા હાથમાંથી તેનો હાથ ખેંચી લઈ તે એકદમ ફરીને જોઈ થયો. તેનો હાથ પકડી જોરથી નીચે બેસાડવા મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ મારો હાથ તરછોડી વીજળીની ઝડપે તે બહાર ચાલ્યો ગયો. મેનેજરે તેની પાછળ જઈ ‘મીં અરુણ, જરા બેસો તો ખરા. આ વિશ્વામિત્રની ખરી ગમ્મત તો હજી હવે છે.’ એમ કહ્યું ત્યારે તે પાછું ફરી દમામથી ચાલ્યો,

‘હું કાંઈ વિશ્વામિત્ર નથી!’

સ્ટુડયોમાં આટલા બધા લોકો ભેગા થયેલા ત્યાં અરુણ મારું અપમાન કરી નીકળી ગયો.

✦ નવમું ✦

મારું ચીડાયેલું, છેડાયેલું મન બંડ પોકારતું હતું—

‘વિશ્વામિત્ર નથી’ એમ કરી બડાઇ મારી અરુણ ગયો. છે
પણ તેને કહે કે,

‘વિશ્વામિત્ર કરતાં પણ તું મોટો તપસ્વી હોય તો પણ તારે
મંજરીને પગે પડવું પડશે.’

ધેર જઇ તરત જ બાલારામ સાથે મેં એક પત્ર અરુણ ઉપર
માઠલાવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું—

‘અરુણ, તમારા સિવાય પ્રત્યેક ક્ષણ મને યુગ-યુગ જેટલી
લાગે છે.’

x

x

x

૯

ધનસુખરામ

હિમજ્વા-હમજ્વા દરેક ક્ષણ મને યુગ-યુગ જેટલી લાગવા માંડી
છે. સમાજ-સેવકોનું એક મોટું સંમેલન ગાદી ભરવાનું નક્કી થયું.
ધનસુખરામ ત્રિવેદીની સ્વાગતાધ્યક્ષ તરીકે અને સૌ. નીલમ ત્રિવે-
દીની મંત્રી તરીકે વરણી કરવામાં આવી.

જે થયું તે પ્રજ્ઞડ થયું. પણ સંમેલન દીવાળી સુધી ઢીલમાં
નાખવાની શી જરૂર હતી? છટ, છટ, ધનસુખરામને સ્વાગતાધ્યક્ષ

❀ ધનસુખરામ ❀

થવાને હજી ચાર મહિનાની વાર ! આ ચાર મહિનાની દરેક ક્ષણુ મારે માટે કંટાળા ભરેલી જશે.

આ તો લમ આજ નક્કી થાય અને મૂરત આવતે ભવ ઠેલાય તેના જેવો ઘાટ થયો. ગામના બધા શ્રીમંત અને મોટા લોકોના નાક સામે સ્વાગતાબ્ધક્ષનું ભાષણ કરવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવાને હજી ચાર મહિનાની વાર—

સંમેલન જલદી કરવું એવી મેં જ્યારે સૂચના કરી ત્યારે એક મૃદુસ્થ બોલ્યા,

‘તમારા માતૃશ્રી હજી હમણાં સ્વર્ગવાસી થયાં છે તો—’

આ બુદ્ધા માણસોને ક્યારે મરવું તે પણ ખબર નથી. ચાર મહિના પહેલાં બાએ પોતાનું પ્રસ્થાન કયું હોત તો શું બગડવાનું હતું ? નહીં તો ચાર મહિના વધુ જીવવું હતું. તેને ના કોણ કહેતું હતું ? પણ અમારી બામાં એટલી આવડત ક્યાંથી ?

છેવટે બા રહી અભણ. તેને માટે વધુ શું કહેવું ? પણ આ અરુણ—હવે તો એ જલદી વડીલ થઈ વડીલાત કરશે—તેને પણ પોતાનો મોટો ભાઈ કેટલો મહાન છે તેની ક્યાં ગમ છે ? જે દિવસે વર્તમાનપત્રમાં ધનસુખરામ ત્રિવેદી સ્વાગતાબ્ધક્ષ થશે એમ છપાયું તે દિવસે તે ઠંડે કસેજે મને કહે,

‘ધનસુખભાઈ, આ વાંચી મને ખૂબ આનંદ થયો.’ બોલ્યા ‘મને આનંદ થયો.’ અરે ! તે આનંદમાં તો તેણે નાચવું જોઈએ, નાચવું—તેણે ગાંડા થઈ તાલીએ પાડવી જોઈએ. મેં તેને કહ્યું.

❀ નવમું ❀

‘હજી છોકરું છે તું. તારો ધનસુખ કેટલી મહાન વિભૂતિ છે તેનો તને ખ્યાલ નથી! કાલે તેનું આવલું ઊભું થશે, પરમ દિવસે તેનું ચરિત્ર લખાશે—’

તે વચ્ચે બોલ્યો,

‘ધનસુખભાઈ, તે ચરિત્રમાં તમારા ભાઈ તરીકે કદાચ મારો ફાટો પણ આવશે, નહીં?’

ગધેડો, અદેખો નહીં તો! મને તેને ખખડાવવાનું મન થયું, કે મીરાં અને અનિલ સાથે રમવાથી અને પેલી હિપા સાથે લટપટ વાતો કરવાથી જગતમાં મહાન થવાનું નથી.’

પણ વળી વિચાર આવ્યો કે સંમેલન અંગે ઘરમાં મહેમાનોની હક જમશે અને તેથી ખર્ચ વધશે. અને હમણાં તો એણે ઘરની બહાર કામે જવાનું બિલકુલ છોડી દીધું હતું. તેને દૂલવવામાં કાંઈ સાર ન હતો.

મેં કહ્યું,

‘અરુણ, તું આમ ઘરમાં બેસી રહીશ તો કેમ ચાલશે?’

તે પોતાના એકીપણાનું શું કારણ આપે? કહે ‘વારંવાર આ યાદ આવે છે.’ જાણે કે અમે તો આકાશમાંથી ઊતરી આવ્યા ન હોઈએ?

એક કલાક સુધી તેને મેં ગીતાનો પેલો શ્લોક ‘જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ’ સમજાવ્યો. પછી તેને સારું લગાડવા મેં કહ્યું,

‘લમ થયાં પછી થોડા દિવસ આમ થાય જ. તું ઘરની બહાર ન જતો હોય તો પણ તું ઝોરડીની બહાર તો આવે છે. સાંભળ, હું

◆ ધનસુખરામ ◆

તો લમ થયા પછી એક મહિના સુધી ઓરડીની બહાર પણ નહોતો નીકળ્યો. તું કામ કર એમ કાંઈ મારે તને કહેવું જોઈએ? નીલમ તરફ જો અને તને તે માર્ગદર્શન આપશે. જે દિવસે સાર્વજનિક કાર્યક્રમ ન હોય તેવો એક પણ દિવસ તેનો જાય છે ખરો?

નીલમ જેવી મારા નાના ભાઈની વહુ છે તેથી ગામમાં મારી લોકપ્રિયતા વધી. તેનું નામ બધાને મોઢે ચડે એટલા માટે મેં નવા-નવા કાર્યક્રમો યોજવા માંડ્યા હતા.

સુરાવડખાતાનો સ્થાપના-દિન, પદવીધર ઓઓનું સંમેલન, શિશુ-સમાહ, લગિની-વર્ગ આમ નીલમ રોજના ચાર-ચાર પાંચ-પાંચ કલાક બહારના કાર્યક્રમોમાં ગાળવા લાગી. તેથી તો આ સમેલનનું મંત્રીપદ તેને મળ્યું.

નીલમ જેટલી જ અમારા કામની જાહેરાત પેલા વિહારીએ કરી. અમેરિકા જઈ પાંચ-સાત વર્ષ રહી આવેલો શ્રીમંત માણસ પાછો આવતાં-વેંત ધનસુખરામનો શિષ્ય થાય તે જોઈ બધાં ગામ-લોકોની આંખો અંજાઈ ગઈ. તે આવ્યો તે દિવસે તો સ્ટુટ-બૂટમાં ફરતો હતો પણ ખીજા દિવસથી મેં તેને ધીરેધીરે પહેરતાં શીખવ્યું. શેકહેન્ડ કરવાને બદલે નમસ્કાર કરવાની શુરવીક્ષા આપી.

તે આમ અમારી જેમ વર્તવા લાગ્યો તેથી બધા લોકો આશ્ચર્યમાં રૂપ્યા.

તેની અને નીલમની કાલેજની ઓળખાણ નીકળી તેથી તો દૂધમાં સાકર ભળી. તેને સંમેલનનો કોષાધક્ષ બનાવ્યો. શું કંકઠાટ અંગ્રેજી બોલે છે એ ! મોટામોટા પેટવાળા શેઠીયાઓ પાસે જઈ નાણાં ઉધરાવવામાં એ ઠીક કામ આવશે.

❦ નવમું ❦

બધું કેવું બંધબેસતું આવ્યું હતું! સંમેલન દીલમાં પડ્યું તેથી મન સહેજ ખાટું થયું.

આ બાબતમાં વિહારીએ સચના કરી તે કાંઈ ખોટી નથી. સંમેલન દીવાળી ઉપર શરૂ થાય તો પણ જિલ્લામાં ગામે-ગામ જે મારા સ્નેહી-સંબંધીઓ છે તેમને અહીં બોલાવી અને સંમેલનમાં કયા કયા ઠરાવો કરવા તેની ચર્ચા કરવી અસ્થાને નથી. ઉલટું તે તો આવતા કાયાની પૂર્વ-તૈયારી લેખાશે.

‘ઓમાસું બેસવાનું છે તો બને તેટલા જલદી આવશો’ એમ બધાને કાગળો મોકલ્યા.

ચાર-આઠ દિવસ તો ઘર અંગણે માંડવો બંધાયો હોય તેવો દેખાવ થશે. અરુણની પરીક્ષાનું પરિણામ પણ આવતે અઠવાડિયે છે. ધરમાં મહેમાનોની ઠઠ હોય અને તે પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યો છે તેવો તાર આવે તો બહુ સારું થાય. બધાં છાપાઓ છાપશે કે, ‘ધનસુખ-રામ ત્રિવેદીના નાના ભાઈ એલ.એલ. બી. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણીમાં ઉત્તીર્ણ થયા છે.’

બસ—

જીવવું એટલે જ ગાજવું—

જીવનની દરેક પળે જ ગાજતો રહે છે તેજ ખરો મનુષ્ય છે.

x

x

x

૧૦

અરુણ

♥ વનની દરેક પળે જે લડતો રહે છે તેજ ખરો મનુષ્ય છે. પણ ગઘ કાલે સ્ટુડિયોમાં ક્ષણ-વાર હું મારી માણસાઈ ભૂલ્યો. બલે ક્ષણવાર ભૂલ્યો પણ તેટલા વખત માટે હું મારી સૈનિક-શિસ્ત મૂકી જુગારી થયો. ચિત્ર જોતાં વિકારવશ થઈ મારે મંજરીનો હાથ દાખવો જોઈતો ન હતો.

પણ મેનકાની ભૂમિકામાં પોતાના સૌંદર્યનું આકર્ષક પ્રદર્શન કરનારી મંજરી મારી પાસે બેઠી છે, તે પોતે પોતાનો હાથ મારા હાથ ઉપર મૂકે છે, તે વસ્તુસ્થિતિ જાણતા હું જાન ભૂલ્યો. ચિત્રમાંની મેનકાએ જ્યારે વિશ્વામિત્રને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે મંજરીએ પહેલાં મને તેવો જ સ્પર્શ કર્યો હતો તે યાદ આવ્યું અને મારા અંગે-અંગે મેં ઉન્માદક રોમાંચ અનુભવ્યો. ચિત્રમાંના વિશ્વામિત્રની જગ્યાએ મને અરુણ દેખાવા લાગ્યો.

અરુણનું શરીર ક્ષણ-માત્રમાં બંડખોર બન્યું. મનની સત્તા સામે બળવો કરી તે મંજરીના સ્પર્શ-સુખમાં લીન થઈ ગયું.

બિચારા શરીરનો એમાં દોષ પણ થું ? મારું મન પણ મોહ-વશ થયું હતું. નહીં તો જ્યારે મંજરીએ પોતાનો હાથ મારા હાથ ઉપર મૂક્યો ત્યારે મારો હાથ મેં ખેંચી લીધો ન હોત ?

પણ—

આ ક્ષણિક અધઃપાત માટે થું ફક્ત હું જ સર્વાંશે જવાબ-
દાર હતો ?

ના.

મારા જેટલી જ નીલમ પણ અપરાધી હતી.

નીલમના દ્રેષને અંતે ઉપા બોડિંગમાં ગમ. નીલમના બેજવા-
બદારપણાને લીધે મીરા અને અનિલને બોડિંગમાં મુકવાં પડ્યાં.
નાની નાની વાતો પરથી પણ લડાઇનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાની તેની
ટેવથી ધરમાં મધુર શબ્દો સંભળાતા અંધ થયા. એ પેલા વિહારી
સાથે છૂટથી વર્તે અને મારી સાથે આમ અપમાનભર્યું વર્તન રાખે
એ વાતથી મને અત્યંત દુઃખ થવા માંડ્યું. મંજરી માટે ઉત્પન્ન
થયેલો મારો મનનો મોહ તે ધણા દિવસના બુખે મરેલા માણસે
કરેલી ચોરી હતી.

ખાવાનો વખત થાય અને ખાવાનું ન મળે તો નાનાં બાળકો
જેમ રડવા લાગે—આખેહૂથ તેવી મારા મનની સ્થિતિ હતી.

નવ વર્ષ ખૂબ કામ કરવાથી બેન્કબ્રુક ઠીક જેવી રકમ ખતા-
વતી હતી, કંટાળેલું મન શરીરપ્રખની અપેક્ષા કરતું હતું, જીવાન
મન પ્રણયના, સહજીવનના, સાહચર્યનાં ચિત્રો દોરતું હતું. પણ આ
સ્વપ્નોર્માનું એક પણ સૂચ સૃષ્ટિમાં ખરું ન પડતું.

ઉપા ધરમાંથી બહાર જવા લાગી અને હું તેનો હાથ પકડી
તેને ઘેર લાવ્યો તે દિવસની તે રાત—અને તે રાત્રે થયેલી મારી
અને નીલમની કડક તકરાર—

નીલમના શબ્દે શબ્દમાં હળાહળ ભર્યું હતું. એ ઝેરની વેદના
મને અસહ્ય લાગી! તે બુલવા હું આખી રાત મારા ટેબલ પાસે

✠ અરુણ ✠

ચિત્તારેટ પીતો બેઠો. મારી સામે જેમ રાખનો ઢગલો થતો ચાલ્યો તેમ મારા મનમાં પણ રાખ જમા થવા લાગી.

મધરાતે નીલમ જીડી. આંખ ઉઘાડી તેણે જોયું. હું ટેબલ પાસે બેઠો છું તે તેને દેખાયું. તે જીડીને મારી પાસે આવી હોત—નજદીક આવી તેણે ફક્ત મારો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો હોત તો મારાં બધાં હું દુઃખો તરત ભૂલી ગયો હોત. પણ તેણે—

તેણે તો મારી સામે જોયું અને સ્વસ્થતાથી ખીજી ખાણુ પડખુ ફેરવ્યું. રાતના તેના કાતિલ પ્રહારો કરતાં પણ તેની મારા તરફની આ ઉદાસીનતાથી મારું મન અત્યંત દુઃખી થયું. એક માણસ ભાન ભૂલી ખીજીને જખમી કરે એ એક વાત છે, અને તે જખમમાંથી લોહી નીકળતાં બેપરવાઇબરેલી સ્વસ્થતાથી જોયા કરે એ ખીજી વાત છે.

બોટ ઉપરથી દરિયામાં ફેદી પડવા તૈયાર થયેલી ઉષા મને વારંવાર યાદ આવવા લાગી. આપઘાત કરવા તૈયાર થયેલી વ્યક્તિ માનસિક નિર્બળતા કેમ બતાવે છે, જગતને આટલું કેમ ધિક્કારે છે તેની સંપૂર્ણ કલ્પના તે રાતે મને આવી ગઇ.

x

x

x

ખીજે દિવસે રાતે નીલમ મારી સાથે લાડ કરીને બોલવા લાગી. મને આશ્ચર્ય થયું. મને લાગ્યું, કદાચ ગઇ કાલ રાતના વર્તનનો તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હશે. આ વિચાર આવ્યો અને મારું મન આશાના હોંચકે હોંચવા લાગ્યું.

પણ, ખીજી ક્ષણે હું જમીનપર પટકાયો. નીલમના લાડ-નખ-રાતું કારણ પશ્ચાત્તાપ ન હતું. તે દિવસે કલજમાં કલેક્ટરની પત્ની જે

જ્યોત્તી સાડી પહેરીને આવી હતી તે તેને ખૂબ ગમી હતી અને તેનું આજનું દેખાતું સ્નેહભીનું વર્તન એ સાડીની પ્રસ્તાવનારૂપે હતું. આથી તો મારો તિરસ્કાર વધ્યો, પણ તે ન બતાવતા હું બોલ્યો, 'અહીંના કાપડ બજારમાં મારો કાપડ સમરો નથી!'

આવી મરકરીથી પીછેહઠ કરે એવી સ્ત્રીઓની હેઠા કાંઈ કાચીપોચી હોતી નથી! મારી ડાયરી ઉઘાડી તેમાં લખેલ સરનામાં વાંચતીવાંચતી તે બોલી.

'હમણાં તો તમે કાંઈ કામ પર પણ જતા નથી!'

માનસિક અસ્વસ્થતા ટાળવાને કામ એ એકજ દવા મારે માટે બાકી હતી. મેં નીલમને કહ્યું,

'કાલથી હું હવે કામે લાગવાનો.'

'એમને? ત્યારે તો પહેલાં આ સિનેમા-નટી પાસે જ જાઓને!'

આમ કહી નીલમે ડાયરીનું એક સરનામું મારી પાસે ધર્યું—

'મિસ મંજરી, ગુજરાત સિનેટોન.'

x

x

x

બીજે દિવસે હું મંજરી પાસે ગયો. તે મારે માટે આટલી બધી આત્મીયતા સાથે મારે બતાવવા લાગી તે મને ન સમજાયું. છેવટે ઊઠતી વખતે જ્યારે મેં નમસ્તે કર્યા ત્યારે તેણે પોતાનો હાથ આગળ ધરી મારો હાથ હાથમાં લઈ કહ્યું,

'સપડાયા કે નહીં હવે?'

મને આ બહુ વધુ પડતું લાગ્યું. પણ તે માફક રૂપરૂની અને તે લાડકા પ્રશ્નની વાત મને વારંવાર યાદ આવવા લાગી.

હવે તો તે મને બોલાવે તો પણ ત્યાં ફરી પગ મૂકવો નહીં, મારા જીવનમાં આવા પ્રેમના પ્રસંગ આવવા જ ન દેવા, એવો મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યો.

અનિલની માંદગી, મીરાં અને અનિલને બોલિંગમાં રાખવા કરવી પડેલી તેમની સ્વાનગી, નીલમની વધતી જતી સ્વચ્છંદ એપરવાઇ, આ બધાથી મારું મન ધર ઉપરથી સંપૂર્ણ રીતે જોડી ગયું હતું. એકલો બેસું એટલે મંજરીનો તે મોહક સ્પર્શ અને ‘લાગી જતા હતા ને, સપડાયા કે નહીં હવે?’ એ વાક્યો મારા મનમાં ધ્રુમરીઓ ખાવા લાગતા.

કાંઈ સ્વપ્ન આપણને એક-એ દિવસ આવે તો પણ તે પાછું જીલાઇ જાય છે. મંજરી પણ મારા જીવનમાં આવું ક્ષણિક સ્વપ્ન હશે એવો મારો ખ્યાલ હતો.

પણ તે મને મળવા સ્ટુડિયોમાં તૈયાર થતું પોતાનું ચિત્ર નિહાળવાનું નિમંત્રણ લઇ આવી હતી. નીલમે તેનું અપમાન કર્યું એટલે મારે તેની ક્ષમા માગવી પડી. નીલમની અઘણીનતાનો સારામાં સારો પ્રત્યુત્તર મંજરીની વિનંતિને માન આપી તેની સાથે સ્ટુડિયોમાં જવું એ હતો. પણ—

હું મોટરમાં બેઠો ત્યારે મને લાગ્યું કે હું મંજરી સાથે ન આવ્યો હોત તો સારું થાત. તેની નજરમાં, તેના શબ્દમાં, તેના હલનચલનમાં, જે મદિરાના જામ હતા, તેના ધૂંટડા મારાથી જાણે-અજાણે પિવાતા ગયા. ચિત્રમાંની મેનકાના ઉન્માદક દૃશ્યથી હું મારું રહ્યુંસહ્યું જાન પણ ભૂલી ગયો.

મેનકા વિશ્વામિત્રનો સ્પર્શ કરે છે. તે આખ ઉધાડી તેને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. અને—

તે જ વખતે આકાશમાં ઉષા ઊગી નીકળે છે.

‘મેનકા’ના દિગ્દર્શક ચિત્રમાં ઊગતી ઉષા ન બતાવી હોત તો—

તો અરુણ મંજરીના મોહનો સંપૂર્ણ ભાગ થઇ પડ્યો હોત.

ચિત્રની ઉષાએ મને મારી ઉષાની યાદ આપી. હું મારું બધું મનોબળ એકઠું કરી મંજરીના મોહપાશમાંથી છૂટ્યો અને સડસડાટ ઘેર આવ્યો.

X

X

X

પણ—

ઘરમાં મારી ઉષા ક્યાં હતી?

રાત છતાં હું એને મળવા જાઉં? છટ, મારા દુઃખ કરતાં ઉષાની પવિત્રતા વધુ અગત્યની હતી. હું રાત-મેરાત તેને મળવા જાઉં તો મોડિંગના માણસો લગતી વાતો મનમાં ઉપજાવી બોલવા માંડશે.

મારી ઓરડીમાં હું સિગારેટના ટીન ઉપર ટીન ખાલી કરતો બેઠો.

થોડાં વખતમાં મંજરીનો પત્ર લઇ બાહારામ આવ્યો.

‘તમે રટુડિયોમાં અધવચ્ચેથી જીડી ગયા એટલે હું તમારા ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થઇ છું’ એમ તેણે શરૂઆત કરી હતી. પણ પત્રનો છેવટનો ભાગ તો કેવલ કરતાં અનુરાગ જ વધારે પ્રગટ કરતો હતો. તેણે છેલ્લું વાક્ય લખ્યું હતું,

‘તમારા સિવાય પ્રત્યેક ક્ષણ મને યુગયુગ જેટલી લાગે છે.’

આ પત્ર ફરી વાંચવાનું મન ન થાય માટે તે ટેબલ ઉપર નાખી હું બારી પાસે સિગારેટ પીતો બેસી રહ્યો.

નીલમ અંદર ઠપારે આવી તેની મને ખબર ન હતી.

‘આ કાગળનો મારે શો અર્થ કરવો?’

આ કઠોર શબ્દોએ મારા કાન તેની દિશામાં ફેરવ્યા. તે ક્રોધથી ધ્રુજતી હતી. ટેબલ પરનો તેના હાથમાંનો કાગળ પણ તેના હાથની સાથે ધ્રુજતો હતો.

જ્વાળામુખી ફાટવાની ધડી આવી ચૂકી છે એ મેં જોયું. હું શાંતિથી બોલ્યો.

‘આ પત્રનો અર્થ’ સમજાવવાની જરૂર છે ખરી? તે સાદી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે.’

તે ગુસ્સામાં બોલી,

‘આ રખડેલ મેના સાથે ભટકતાં તમને શરમ આવવી જોઈએ.’

હું બેભાન થઈ બોલ્યો,

‘તું કોની સાથે રખડે છે તેની મેં કદી તપાસ પણ કરી છે ખરી?’

‘આખી પુરુષ જાત એટલે હુચ્ચી, કપડી, દુષ્ટ—’

‘હા, આખી પુરુષ જાત માટે અભિપ્રાય આપવા જેટલો તારો અનુભવ છે એ તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ!’ ધ્રુજા ન છતાં મારાં મોંમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા.

ખિન્નમને તેણે મારા હાથમાંની સિગારેટ આંચકા લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. મેં તે છોડી નહીં.

તે બોલી,

‘મને સિગારેટની વાસ બિલકુલ ગમતી નથી.’

હું બોલ્યો,

‘તો વખતે કવખતે પોકળ સમાજસેવા તું કરતી આવે છે, તે ક્યાં મને મમે છે ?’

ફફ-યુફ ફર થાય એટલે લડનારા માણસો પોતાનો દરેક દાવ સામા પક્ષના મર્મ-સ્થાનમાં લાગે તે માટે ઝઝૂમતા હોય છે. અમારા બંનેનું સંબાષણ આ રીતે જ ચાલતું હતું.

તે બોલી,

‘ઓ એટલે કાંઈ પતિની દાસી નથી.’

‘અને પતિ એ કાંઈ જૈરીનો ગુલામ નથી.’

‘મેં આટલાં મોડાં લમ ક્યાં તે દેવ તરીકે પતિની પૂજા કરવા નહીં.’

‘મારે પૂજા નહીં, પ્રેમ જોઈએ છે.’

‘પ્રેમ ? જ-મીને જો મારે પ્રેમ જ કરવો હોત તો બી. એ. થયા પછી વિહારી જેવા શ્રીમંતની માગણી મેં નકારી ન હોત.’

‘નીલમ—’

‘આમ ચિડાઓ છો શું ? વિહારી કાંઈ જેવા-તેવા નથી ! મમે તેટલા દસીએ-બોલીએ તો પણ—’

‘મારા ઘરમાં વિહારીનું નામ લેવાની તારે કાંઈ જરૂર નથી !’

‘અને પેલી ઉપાનું ? આ મંજરીનું ? આ ઘર જેમ તમારું તેમ મારું પણ છે. મારા ઘરમાં મને ગમતું નામ હું એક વાર નહીં, સો વખત બોલીશ. વિહારી-વિહારી-વિહારી—’

‘એમ ! લે લારે. મંજરી-મંજરી-મંજરી—’

x

x

x

સંતાપથી માણસ ગાડો બને છે. મંજરી-મંજરી-મંજરી—
બોલતો હું ધરતી બહાર આવ્યો.

બહારની બાહ્યાદક લહેરીઓના સ્પર્શથી મારો સંતાપ ઓછો
થયો. હું થોભ્યો. છેવટે મારા પગ ઉપાની બોડિંગ તરફ જવા લાગ્યા.

બોડિંગમાં ઉપાની ઓરડીમાંથી આવતા પ્રકાશને જોતાં હું
ક્યાંય સુધી જાઓ. અંદર જઈ એમ પશુ થયું. પણ અંદર
જઈને તે ઉપા 'અત્યારે કેમ આવ્યા' એમ પૂછશે તો મારાથી રડી
પડાશે. મીરાં અને અનિલના દેખતાં, બીજા લોકોની સામે, પોતાના
દુઃખનું પ્રદર્શન કરવાનો કાંઈ અર્થ નહોતો.

નાના રડતા બાળકને કાંઈ પેટ સથે જકડે તો તેને સારું લાગે
છે. કાંઈ મને પાસે બોલાવે, મારું દુઃખ હું જૂલી જઈને તેટલા પ્રેમથી
મને કાંઈ નજીક બોલાવે—આ સિવાય મારા મનમાં બીજું કાંઈ
મસ્તી ન હતી.

હું બોડિંગ છોડી આગળ ચાલ્યો. હું ક્યાં જતો હતો તેની
કાને ખબર? પણ જાણે ઉપાના શબ્દો સંભળાતા હતા—

‘ક્યાં ચાલ્યા?’

મેં જવાબ આપ્યો,

‘દૂર, ધણે દૂર.’

‘દૂર? શું કામ?’

‘સુખની શોધ માટે.’

‘સુખ કાંઈ માણસથી દૂર હોતું નથી!’

૧ આ નવલનું મરાઠી નામ ‘સુખની શોધ’ છે. અનુવાદકો.

‘ઝેટલે તો તને તે મળતું નથી.’

‘તે છુપાઈને બેઠું હોય છે.’

‘ક્યાં ?’

‘તેની પાછળ.’

આ સુખદ આભાસ મને ઝેટલો વાસ્તવિક લાગ્યો કે મેં ખરેખર પાછળ જોયું. મારી પાછળ મંજરીની મોટર આવતી હતી. હું દેખાયો ઝેટલે ગાડી અટકાવી તેણે મને અંદર લીધો.

અમે નદી ઉપર ફરવા ગયાં. પ્રજ્ઞાંત ચાંદનીમાં અને મંજરીના સહવાસમાં મારું મન ફરી મોહિત થયું. જ્યારે સાપ દેખાવાનો ઢાંગ કરી મંજરી મને વળગી ત્યારે તેને દૂર કરવાનું મનોબળ મારા હાથમાં રહ્યું નહીં. આથી ઉલટું મારા મોંમાંથી શબ્દો નીકળ્યા,

‘મંજરી ! ચિત્રની મેનકા કરતાં તું અતિ સુંદર દેખાય છે.’

મને વધુ વળગી—મારા ગળા પર સહેજ લટકી તેણે પૂછ્યું,

‘ખરેખર ?’

દુનિયાનું બધું માદકપણું તેના સ્પર્શમાં, તેની આંખોમાં ભયું સાગતું હતું.

સ્તુડિયોના તે દિવસના સાંજના પ્રસંગની મને યાદ આવતાં હું સાવધ થયો. ઝટકાથી મેં તેને દૂર કરી.

મને લાગ્યું—તે મારા પર ગુસ્સે થશે. પણ તે બોલી,

‘સુંદર માણસોને ઠાક છોડી જતું નથી.’

મેં કહ્યું,

‘સૌંદર્ય’ ધણી વખત ભયંકર હોય છે. નાગણુ જોષ છે કે તે ?’

✽ અરુણ ✽

‘હા, હા. નાગણુ જોઈ છે અને તેને ડાલાવતો ગારડી પણ જોયો છે.’

તેના નયનમાં શૃંગારને અનુરૂપ એવી બધી રાગરાગિણીઓ ભરી હતી. હું કાંઈ બોલ્યો નહીં એટલે તેણે કહ્યું,

‘બીકણુ ગામડિયા લાગે છે તમે !’

તેણે પોતાના અબોડામાંથી એક ફૂલ કાઢી હાથમાં લીધું. તે મને આપતાં તે બોલી,

‘તમે બીકણુ નથી ને? તો આ ફૂલ ચોગી નાખો જોડે?’

હું સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો.

હાથના ફૂલને મક્કળી નાંખતી તે બોલી,

‘નહીં તોય ચાર કલાક પછી તે કરમાવાનું જ હતું! અરુણ ! જૂલતા નહીં કે આમ ખેલનારો માણસ જગતમાં જીવનનો આનંદ મેળવી શકે છે.’

મારું મન કાંઈક સ્થિર થયું હતું. મેં કહ્યું,

‘મંજરી ! જીવન એ કાંઈ રમત નથી. તે એક લડાઈ છે.’

‘લડાઈ? છટ, છટ! તે એક નયો જુગાર છે.’

હું અભિમાનથી બોલ્યો,

‘આયુષ્ય જો જુગાર હોત તો મારા જેવા માણસો દુનિયામાં લડતા, ઝગડતા ન હોત.’

‘તમે કોને માટે લડો છો?’

‘કોને માટે? મારા ધર માટે, મારા માણસો માટે.’

❖ દસમું ❖

‘પણ તમારા ઘરમાં તમે સુખી છો કે ? તમારા માણસોમાં તમે સુખી હોત તો—આ વખતે—’

તેના અવાજમાં વિલક્ષણ ઉપહાસ લયો હતા.

તેના આ ટાણાથી મારું અભિમાન સતેજ થયું. હું બાદ્યો,

‘તો હું તારા સહવાસમાં ન રહેત એટલું જ ને ? મંજરી ! હું તારો આભારી છું. તેં મને વખતસર સાવધ કર્યો.’

નમસ્કાર કરી હું ઝડપથી ચાલી નીકળ્યો.

x

x

x

ફેટલા ઉત્સાહથી હું ઘેર આવ્યો ! પણ ઘરના દરવાજામાં મારો આ બધો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો. આટલા મોડા આવવા બદલ નીલમ ઘરમાં શોરબકાર કરી મુકશે એની મને ખબર હતી.

બહાર ઊભા રહી ફેટલી બધી વાર હું ઘર તરફ જોતો ઊભો હતો ! કાંઈ નિર્જીવ શરીરની જેમ તે ઊભું હતું. આ વખતે મને સહાનુભૂતિ અને પ્રેમની જરૂર હતી. મારું સમતોલપણું ન જાય માટે મને આધારની જરૂર હતી. પણ આમાંનું કાંઈ પણ મારા ઘરમાં ન હતું. મારા મનમાં આવ્યું, આ ઘરને ગાંડપણમાં મારું ઘર કહી હું નકામો છાતી પીટતો હતો.

મને લાગ્યું કે એ ઘરમાં ન જવું. મેં મારા બધા મિત્રોની યાદી મનમાં તપાસી પણ જેની પાસે હૃદયના જખમો ઉધાડાય તેવો એક પણ મિત્ર મારે ન હતો. અત્યાર સુધી હું ઘરમાં એવો એકરસ થઈ ગયો હતો કે ખરા મિત્રોની મને જરૂર લાગતી ન હતી.

રરતા ઉપરથી એક થાક્યો—પાક્યો મનુષ્ય જતો હતો, તે હસતો હતો, ક્રૂદતો હતો અને વચ્ચે-વચ્ચે એક ગીત પણ ગાતો હતો.

✽ અરુણ ✽

તેણે પોતાના બધાં દુઃખો દારમાં ડુબાડ્યા હતાં.

દુઃખ ભૂલવા મને પણ એ ઠીક થઇ પડશે એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યા વિના રહ્યો નહીં.

X

X

X

સવારે હું ઊઠ્યો અને મનમાં એક નવી ખીક ઊભરાઇ.

‘મંજરી ફરી મારે ત્યાં આવે તો ?’

છટ, ઝેરની પરીક્ષા વારંવાર જોવાતી નથી.

મેં મંજરીને કાગળ લખી મોકલ્યો કે અરુણના જીવનમાં મંજરીને સ્થાન નથી.

આ કાગળ મોકલી હું મારા ભાવિ જીવન વિષે વિચાર કરવા લાગ્યો. શું દેખાય ? અંધાર, જ્યાં ત્યાં અંધાર પથરાયેલો દેખાયો.

ઘરમાં ધનસુખરામના સમાજ-સેવક દોસ્તો ભેગા થયા હતા. ધનસુખભાઇ, નીલમ, વિહારી : તેનાં હાસ્યકિલ્લોલ કાન ઉપર એકસરખાં સંભળાતાં હતાં. પોતાની ઓરડીમાં રંગમાં આવી ફિરીટ સિનેમાનાં ગીતો લલકારતો હતો. પણ—

પણ, હું ?

મારા મનમાં થયું, કાલે મારી પરીક્ષાનું પરિણામ છે. હું પાસ તો થઇશ. પણ પાસ થયા પછી વકીલાત કરવી તે કોને માટે ? પૈસા મેળવવા કોના લાજ માટે ? શરીર અને શુદ્ધિ વાપરવી કોને સારું ? મારું મન પળવાર માટે પણ ન સમજનારા આ પદ્ધતિનાં પ્રતજ્ઞાં માટે, કે પોતાને સુખ મળે પણ ત્રાસ ન થાય એની જ કાળજી રાખતા આ ભાવનાશૂન્ય માણસો માટે, કે તેમનાથી ભરેલા આ માટીના ઘર માટે મારે મારા લોહીનું પાણી કરવું ?

કેમે કયું મન માનતું નહોતું.

આમ ન કરવું તો—

કહે છે, ‘માણસનું સુખ તેના ઘરમાં હોય છે.’ પણ મને બિલકુલ ઉલટો અનુભવ થવા લાગ્યો છે. ઘર છોડી ક્યાંય દૂર દૂર નીકળી જાઉં એમ મનને લાગવા માંડ્યું છે.

આમ વિચાર કર્યા કરવાથી મને ગાંડપણ તો નહીં લાગે ને, એવી પણ શંકા મનમાં આવી ગઈ.

આ વખતે ઉપાના સ્ત્રીગૃહપતિએ આવી ઉપા ઉપર આવેલા ત્રણ-ચાર નનામા પત્રો આપ્યા. તે કાગળોના અક્ષરો ઉપરથી કારસ્થાન કિરીટનું હતું એમાં કાંઈ શંકા ન રહી.

ન્યારે ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી ત્યારે સાહેબે પોતાનું પરાક્રમ કબ્જા કયું. તેના આ પત્રોએ ઘર પરથી બીડી ગયેલા મારા મન પર મહોર મારી. કિરીટને નાનપણથી ઉછેરી મોટો કરી મેં શું મેળવ્યું ?

×

×

×

વિચાર—વિચાર—

આખો દિવસ, આખી રાત એકધારી વિચારમાળા મારા મનમાં ફરતી હતી.

મન શૂન્ય થઈ ગયું હતું. મારા જીવનમાંનાં દુઃખ સિવાય બીજા કાંઈપણ મળવાનું નથી એ ખાત્રીથી મારું મન વધુ ખિન્ન થયું.

સાંજે જ વાગતાં સુધી હું પોસ્ટ-ઓફિસે હતો. પરિણામનો નિકાલ ન આવ્યો. જાગ્ય સંપૂર્ણ રીતે મારી વિરુદ્ધ છે એમાં

લેશમાત્ર શંકા રહી નહીં. મારા પેપર સારા ગયા હતા. પણ દેવ આધળું હોય છે અને હાથમાં કોણ લખ સંસારમાં ફોડતું હોય છે.

ઘેર જઈ પથારીમાં સ્વસ્થ થઈ સૂવું એ વિચારે હું પોસ્ટ-ઓફિસ-થી ઘેર આવ્યો. દાદર ચઢતાં-ચઢતાં નીચે ઊતરતો ફિરીટ મળ્યો. તેણે પૂછ્યું,

‘તાર આવ્યો કે મામા ?’

‘હા’ હલાવી મેં ના કહી.

‘પરીક્ષા તો લખ હમણાં એક લૉટરી જ થઈ છે!’ આમ બબડતો તે ચાલ્યો ગયો.

રૂમમાં જઈ મેં બારણું ધક્કાયું. મને એકાંત જોઈતું હતું. દીવાના પ્રકાશથી પણ એકાંતનો ભંગ થશે એવી મને ખીક લાગી. હું અંધારામાં પલંગ પાસે જોડો ન જોડો ત્યાં કોમના શરીરનો મને સ્પર્શ થયો. માથું-આથું દુઃખતું હોય ને નીલમ આવી સૂઈ ગઈ હોય એમ બને.

નીલમને બૂમ મારી પણ જવાબ ન મળ્યો. કદાચ પરીક્ષાનું પરિણામ સાંભળવા ઉપા ઘેર આવી હોય. રૂમમાં જોડીજોડી એકલી કંટાળા હોય અને પછી પથારીમાં પડતાં આંખ મિચ્યાઈ હોય એમ પણ બને.

પણ ‘ઉપા’ એ બૂમનો જવાબ આવ્યો હસવાના રૂપે. પથારીમાંની વ્યક્તિ કાંઈ હાલી નહીં. ઉપા આવી નાંખી દીધા જેવી મશ્કરી તો ન જ કરે.

પલંગ પાસેનો દીવો ક્યાં અને જોડે છું તો મંજરી હસતી બેઠી છે.

કે દસમું કે

તેણે મારો હાથ પકડ્યો. હું બરાડી બેઠ્યો,

‘પહેલાં અહીંથી બહાર ચાલ.’

આનો પડધો ફરીવાર હસવામાં પડ્યો અને તે પાછી પથારીમાં પડી.

હું ગભરાઈ ગયો.

એટલામાં ધનસુખરામ, નીલમ, વિહારી અને તેના દસબાર દોસ્તો મારી ઓરડીમાં દોડતાં આવ્યાં.

‘માણસ છો કે જાનવર?’ નીલમનો આ પ્રશ્ન મારા કાનમાં ઉકાળેલા તેજની માફક પડ્યો.

‘તારા જેવો અંગારો મારા કુલમાં ક્યાંથી પાડ્યો? આ વખતે જો પૃથ્વી જગ્યા આપે તો હું સમાધિ જાઉં,’ ધનસુખભાઈ બોલવા લાગ્યા.

બધાની ફગફગ ચાલુ હતી.

મારું કોપ્પએ સાંભળ્યું નહીં.

એક બાબતમાં બધાનો એકમત હતો—મંજરીને ધરમાં બોલાવી તેની સાથે હું વિલાસ કરતો હતો.

નજીકનાં સર્ગસંબંધીઓના આવા અમાનુષી અભાવાર અને ધાતકી વર્તણૂકથી મને દુઃખ સાથે ક્રોધ થયો. આજ સુધીનો વ્યવહાર, વિનયશીલ પણ કેદી જેવો અરુણ આજે મોંઘાટ બોલવા લાગ્યો.

ધનસુખભાઈ અને નીલમના મેમિથી ધર છોડી જવાની અને આપઘાત કરવાની ધમકીઓ વારંવાર આવતી હતી.

મેં તેમને કહ્યું,

‘ધરમથી તમે બહાર ન જતા, ધર તમારું જ છે. હું ગમે ત્યાં જઈશ. આ ધડી સુધી આ ધરમાં દરેકનો અધિકાર હું માન્ય કરતો

✽ અરુણ ✽

આબ્યો છું પણ મારો અધિકાર—શુભાભોને અધિકાર હોય છે ખરો ? ધનસુખભાષ, શું મને સમાજસેવાની હોંશ ન હતી ? કીર્તિ અને યશનો શું મને ખપ ન હતો ? કુટુંબના સુખ માટે અબ્યાસ છોડી હું વીમા-ફલાલ થયો. સંસારનું ગાંડું ખેંચતાં-ખેંચતાં હું મારું શિક્ષણ પૂરું કરી શક્યો. બા અને ધનસુખભાષએ પસંદ કરેલી છોકરી સાથે શું કે ચાં ક્યાં વગર મેં લગ્ન કર્યું. ધરના પાયામાં મારી આશા, ધૃષ્ટા, આકાંક્ષા બધાનું મેં બલિદાન આપ્યું. પણ હું એક વાત ભૂલ્યો—ત્યાગથી દેવતા પ્રસન્ન થાય છે, ભૂત નહીં.’

આ અરુણ ભોલો ન હતો. અરુણના મનના જખમ, તેના અણુએ અણુમાંથી પોકારતા હતા.

માથામાં કેવા ધણુના ફટકા વાગતા હતા ! મારા મનમાં એક વિચિત્ર ધૃષ્ટા ચમ્ર. અહીંથી બહાર દોડતા જઈ એક જિંયા ટેકરા ઉપરથી નીચે દરિયામાં ફેલી પડવું. મારી આસપાસનાં બધાં લોકો મને જીવતો બાળે છે એવો મને ભાસ થયો. મંજરી મારી પાસે બિબી હતી.

‘જીવન એ જીગર છે’ એ તેનું તત્ત્વજ્ઞાન છેવટે સાચું હતું. આ જીગર ધરના માણસો સાથે રમીને મેં મારી હાર સ્વીકારી હતી.

ધરની બહાર ગયા સિવાય સુખ માટે બીજો કોઈ રસ્તો ખુલ્યો ન હતો.

‘જીવન એ લડાઈ છે’ એમ માની મેં મારા મનને ધણુ જખમોથી ધવાવા દીધું હતું. તે જખમોની વેદનાથી મારું શરીર તડકડતું હતું. આ બધું ભૂલવા માટે જલદીથી કેફ ચડાવે તેવી ઔષધીની મારે જરૂર હતી.

મેં ટેબલનું ખાનું ઉઘાડી બેન્કવુક હાથમાં લીધી.

તે મંજરીને બતાવતો હતું બોલ્યો,

‘સુખ આપનારું આ પહેલું ઔષધ.’

તે હસી. જાણે તેનું નખરાળું સ્મિત કહેતું હતું,

‘પૈસાથી જોઈએ તેવું સુખ નિર્માણ કરી શકાય છે.’

તેના હાથ હાથમાં લઈ હતું બોલ્યો,

‘સુખ આપનારું આ બીજું ઔષધ.’

પાછું વળીને જોયા વગર મંજરીનો હાથ હાથમાં લઈ હતું રૂમ બહાર આવ્યો અને પગથિયાં ઊતરવા લાગ્યો.

તે મારા કાનમાં બબડી,

‘હજી એક ઔષધ છે.’

ધરના દરવાજામાંથી ઉપા લગભગ દોડતી આવતી દેખાઈ. તેની પાસે થઈને હતું આગળ ગયો ત્યારે તે ઉઘાસથી બોલી,

‘અરુણ, અરુણ ! તમે પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા.’

તેના શબ્દો મેં સાંભળ્યા પણ તેનો અર્થ મને કંઈ સમજાયો નહીં. મને સુખ જોઈતું હતું, પરીક્ષામાં વર્ગ નહીં.

ઉપાને જોઈ ક્ષણ વાર ઊભો રહું એમ મને થયું. પરંતુ મારું શરીર મંજરી સાથે ચાલતું હતું. જાણે ઉપા કાંઠા ઉપર ઊભી હતી અને નદીમાં ઊભેલો અરુણ પાણીના આકરિમક વહેણ સાથે વહેતો જતો હતો.

મંજરીની મોટર ચાલુ થઈ.

✠ અરુણ ✠

મોટર તરફ ઊંચા દોડતી આવતી હતી. તેના થોડાક શબ્દો અસ્પષ્ટ સંભળાતા હતા—

‘અરુણ, અરુણ, તમે ક્યાં ચાલ્યા?’

x

x

x

૧૧

ઉંચા

પવન વેગે મોટર નીચળી ગઇ. મારી બૂમ પણ હવાની સાથે જીડી ગઇ. માત્ર હું મારી જગ્યાએ જિભી હતી.

રામ વનવાસમાંથી પાછા ફરે ત્યાં સુધી ભરત તેમની પાડુકાની પ્રજા કરતો અયોધ્યા બહાર બેઠો હતો. તેવો મને પણ વિચાર આવ્યો.

અરુણ ઘેર આવે ત્યાંસુધી તેમનાં પગલાંની પ્રજા કરતી તેમના સ્વરની બહાર બેસું એવો મને વિચાર આવ્યો.

હું અરુણનાં પગલાં જોતવા લાગી પણ માટીમાં મંજરીનાં પગલાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં, પણ અરુણનાં પગલાં કોણ જાણે કેમ દેખાતાં ન હતાં.

x

x

x

સાંજે છ વાગતા સુધી અરુણનું પરિણામ જણાવું નહીં એટલે મને બેચેની થવા લાગી.

૧૨૪

❦ અગ્નીઆરમ્ ❦

મીરાં અને અનિલને બોડિંગમાં છોકરાઓની રમતમાં ભેળવી હું આસ્તેથી બહાર આવી. અરુણ ખૂબ વાર તારી વાટ જોઈ હમણાં ઘેર ગયા એમ સાંભળ્યું. તાર આવ્યો નહીં એટલે તેમને બહુ દુઃખ થયું હશે, તેમને કોઈએ સાંત્વન આપવું જોઈએ. આ બધી વાતો મારા મનમાં ઘોળાવા લાગી. દીવા-ખતો સુધીમાં જો હું બોડિંગમાં પાછી નહીં જાઉં તો સ્ત્રીગૃહપતિનો ઠપકો મળ્યા વિના રહેશે નહીં એની મને ખાતરી હતી. કિરીટના નનામા કાગળોને લીધે તે હમણાં-હમણાં મારા તરફ ખૂબ શંકાની નજરે જોવા લાગ્યાં હતાં.

શું કરવું અને શું નહીં તે નક્કી કરવાની ગડમથલ મારા મનમાં ચાલતી હતી. ત્યાં અંદર કડકટ, કડકટ કડકટ એવો અવાજ આવ્યો. તાર-માસ્તર અંદરથી બોલ્યા,

‘તમે સારા પગલાંનાં લાગો છો! જુઓ, આ અરુણનો તાર. મહેરબાન પહેલા વર્ગમાં આવ્યા છે. અરે બહેન! ત્રણ વર્ષમાં તો તે સખ-જજ પણ થઈ જશે.’

અરુણ પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. ટાઇને આ કહી હસતા-હસતા ભાગી છૂટવું તેમ મને થયું. પણ પોસ્ટ ઓફીસના વરંડામાં કોઈ મારું ઓળખીતું ન હતું.

હું ભગભગ દોડતી આવી. તારવાગાના કરતાં વહેલાં ઘેર જઈ આ ખબર અરુણને આપવાની કેવી મજા આવશે!

રસ્તામાં ઉતાવળમાં જતાં ફરવા નીકળેલા એક બુઢા ગૃહસ્થને આજુમાં ધકકો લાગ્યો. તરત કપાળ પરની કરચલીઓનાં જળાં વધારી તે બોલ્યા,

‘આજની છાકરીએને લાગી જવા સિવાય ખીજે કંઈ
ધંધો જ નથી.’

હું અટકીને બોલી,

‘માફ કરજો હાં !’

મેં વાંકું-ચુંકું કરી તે બોલ્યા,

‘અરે ! નાસી જવું હોય તો કાઢતો હાથ ઝાલીને નાસી
જવું. આમ એકલા નાસી જવામાં શું મજા પડે ?’

ફરી કાઢતે ધકકા ન લાગે માટે હું કાવધતાથી ચાલવા
લાગી. પાછું મારું મન કહે, આમ પગમાં દોઢ મણની બેડી નાખી
હોય તેમ શું ચાલે છે ?

એક વિચાર મનમાં આવ્યો—ભાવનાની સાથે પરમેશ્વરે માણ-
સોને પાંખ પણ કેમ ન આપી ?

ઉતાવળમાં ચાલતાં મારા જમણા પગની અંગૂઠા પાસેની
આંગળીને ઠેસ લાગી. પણ વાંકા વળી જખમ કેવો છે તે મેં જોયું
નહોં. વળી રજેને લોહી લૂછવા જતાં એક મિનિટ બગડે. એટલામાં
અરુણ અને હું ન મળીએ તો ? એટલામાં પોસ્ટમેન જલદી જઈ
પહોંચે તો ?

અરુણના દરવાજામાં એક મોટર ઊભી હતી તે જોઈને મને
આશ્ચર્ય થયું. બોડિંગ પાસે થઈ આ મોટર હમેશાં જતી. આ
ગાડી દેખાય કે અમારા માળો દાદા મંજરીનું પુરાણ શરૂ કરે.
આ ગાડી મંજરીની છે તે ધ્યાનમાં આવતાં મારું મન ખંચકાયું.

એટલામાં મંજરીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ અરુણ
ધરતી બહાર આવ્યા. મને જોઈ તે અટક્યા પણ નહોં. મારી આનં-

✦ અગીઆરમું ✦

હતી વાત સાંભળી તે હસ્યા પણ નહીં. ‘અરુણ, અરુણ ! તમે ક્યાં આધ્યા?’ તેમને કેટલીય વાર પૂછ્યું તો પણ તેમણે મારા તરફ જોયું પણ નહીં.

મારા મનમાં આવ્યું—કમણાં ધર બહાર જો ગયા તે અરુણ ન હતા. તે આશ્ચર્ય અરુણ જેવું દેખાતું કાષ્ટ એક પથ્થરનું પૂતળું હતું.

મોટર ઊભી હતી તે જગ્યાએ માટીમાં મને અરુણનું પગલું પણ હાથમાં ન આવ્યું. ત્યારે મારું વ્યાકુળ થયેલું મન બોલ્યું,

‘અરુણ ! તમારા પગની ધૂળ પણ મને ન મળે ? એવી શું ઉપા અભાગી છે ?’

તેમનાં પગલાં જોતતાં-જોતતાં મારા જમણા પગની આંગળી તરફ મારું ધ્યાન ગયું. આંગળી સજેલી હતી. ઉપર ધૂળ ચોંટી હોવા છતાં તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. તે લોહી લૂછવા મેં હાથ નીચે કર્યો પણ વિચાર આવ્યો—આ લોહી લૂછીને શું કરવું છે ! મારા હૃદયમાં થયેલા જખમનું લોહી કાણ લૂછવાનું છે ?

અરુણ ?

હટ !

ઉપા ગરીબ છે. મંજરી શ્રીમંત છે.

હવેથી અરુણ ઉપાના નથી.

x

x

x

અંધારું થતાં હું બોર્ડિંગમાં આવી. પગની આંગળી સારી ચેત્ સ્ત્રી ગઇ હોવાથી મારાથી રસ્તે ઝડપથી ચલાતું ન હતું. રસ્તામાં

મંજરીની મોટર જેવી એક મોટર મારી પાસે થઈને મધ. થોડે આગળ બેઠું તે બિભી રહી. તે મોટરમાં અરુણ હશે એવી આશાએ હું તેની પાછળ મધ. એ મોટર કાંઈ દાકતરની હતી.

અરુણને અંગે હિપજેસો કોષ અને તેમ છતાં તેના પ્રત્યેની મારી માયા અને કાળજીની કાતર વચ્ચે મારો જીવ કળીએ કપાતો હતો.

બોડિંગના રસ્તામાં એક રામમંદિર હતું. અંદર બેઠને મેં દેવ સામે માથું નમાવ્યું અને નાના હોકરાની જેમ હું રડવા લાગી.

કાંઈ મારા આંસુ લૂછે છે તેવો મને ભાસ થયો. મેં માથું જાયું કરી બેઠું. સામે બેઠેલાં સીતા માએ એ લૂછ્યા હોવાં બેઠાં. મેં ભક્તિભાવથી તેમને નમસ્કાર કર્યા. તે મારા કાનમાં બોલ્યાં,

‘ઉધા ! બીનો પ્રેમ પુરુષની શક્તિ કરતાં મોટો હોય છે તે બૂલતી નહીં.’

બોડિંગમાં મોડી પહોંચી એટલે બાધએ મને ભૂખ્યા રહેવાની શિક્ષા ફરમાવી. ગીરાં અને અનિલ જમીને મારી ચોરડીમાં આવ્યાં. તે બેય ચોરની માફક મારા તરફ જોતાં હતાં. ઉધાબહેન ભૂખ્યાં હોવા છતાં પોતે જમ્યાં તેથી તેમને ખોડું લાગ્યું હોતું બેઠાં. જ્યારે તે બેયને મેં મારી પાસે લીધાં ત્યારે બંને જણે બટાટાનાં પતીકાં મારી સામે ધર્યાં. ઉધાબહેન માટે બેય જણાએ ખાવાની પતરાળી ઉપરથી આ ચોરી કરી હતી.

વિદુરની ભાજી અને શમરીનાં બોર મને યાદ આવ્યાં. ‘જગતમાં પ્રેમ એ સૌથી મોટી શક્તિ છે’ એ સીતાનાં ઉદ્ગારો સાચા હતા.

✽ અગ્નીઆરમ્ ✽

છોકરાઓને ખોટું ન લાગે માટે મેં તે ખાધાં—ખાધાં કરતાં
મમે તેમ કરીને પાણી સાથે ગળ્યાં એમ કહું તે વધુ સાચું છે.

આ કામ પર્યું એટલે અનિલ યોશ્યો,

‘ઉપાખદેન ! હજી થોડાં વધારે લાવવાં જોઈતાં હતાં, નહીં ?’

તેને નજદીક ખેંચી મેં કહ્યું,

‘મને તો ભૂખ જ ન હતી.’

મીરાં ખોલી,

‘જાઓ, તમે તો ખોટું બોલો છો.’

‘હટ, અરુણ પાસ થયા એટલે પરીક્ષાના પેંડા મેં એટલા તો
ખાધા કે—’

કાલે સવારે અરુણ કાકા અમારા જાંતે માટે પેંડા લઈ
આવશે એ વિચારમાં છોકરાં સ્વપ્ન ગયાં.

તેઓ સૂતાં અને મારી આંખમાંના પાણીનાં બંધ તૂટ્યા. જે
દિવસે અરુણ પાસ થયા તે દિવસે જીભ ઉપર પેંડાનું ગળપણ હોવું
જોઈતું હતું, તે વખતે ભૂખી રહી હું સુકાયેલા મમે તેમના ફાટા
સામે જોતી બેઠી હતી.

દહના ટકોરા પડવા લાગ્યા. આંખમાં પાણી લાવી હું ફાટામાંના
અરુણને જોતી બેઠી. મેં કહ્યું,

‘અરુણ ! તમે મમે ત્યાં હો તો પણ આ ક્ષણ મારી છે. દહને
ટકોરે દરરોજ એક ક્ષણ મને વાદ કરશે એ શું બૂલી ગયા તમે ?’

સાંજે પોસ્ટ-ઓફીસમાં ગઈ એટલે ફૂલ લાવવાનું બૂલી ગઈ.

❖ ઉધા ❖

પણ અરુણની આજની પૂજા માટે ફોનોની કાંધ જરૂર ન હતી.
ઉધાની આખર્ખાના આંસુએ અરુણની મૂર્તિનો અભિષેક કર્યો.

x

x

x

બીજે દિવસે સવારે મારા પમની આંખો ખૂબ સૂઝી ગઇ.
મને સીધું-પાધરું ચાલતાં પણ ફાવતું નહોતું, તો અરુણનો પત્તો
જમાડવાનું તો ક્યાંથી બને ?

એય છોકરાંઓ તો કાકાનું નામ ગોખતાં એકાં હતાં. એ તો
મેં જ્યારે કહ્યું કે એકદમ કામ નીકળવાથી અરુણ બહારગામ ગયા
છે ત્યારે તે શાન્ત થયાં.

પણ મને કેમ સમજાવે ?

રવિવારે છોકરાંઓને રમતમાં વળગાડી અરુણની બાળ કાઢવા
હું ધેર પહોંચી.

જ્યારે ફિરીટને અરુણની ખબર પૂછી ત્યારે તે કહે, 'કેર
ઑફ મિસ મંજરી.'

ધનસુખરામને પૂછવા મઇ તો તે મારા ઉપર જ ઊઠ્યા.
મેં કહ્યું,

'એ કાંઈ કરી તો નહીં બસે ?'

ત્યારે તે બોલ્યા,

'હવે કરવાનું બાકી શું છે ? પેલી રંગીલીજખીલી તો છે
તેની સાથે.'

સગા બાપના આ શબ્દો સાંભળી મારી આંખો આંસુથી
જીભરાઇ ગઇ.

✦ અગીઆરમું ✦

મંજરીનો અંગલો ગામની બહાર છે એમ એક-બેવાર માળી બોલતો હતો. પણ અંગલો મળે તો પણ અંદર ઘૂસવા કોણ દેશે એ એક વિકટ પ્રશ્ન મારી સામે હતો.

હું બોડિંગ તરફ હળવે હળવે આવતી હતી. રસ્તાની એક બાજુ ખૂબ ગીરદી જમી હતી. એ બીડમાંથી એક વિકટોરિયા માંડ માંડ નીકળી મારી પાસેથી ચાલી ગઇ. મેં તે ગાડી તરફ સહેજ જોયું. અંદર નીલમ બેઠી હતી. તેની પાસે એક પુરુષ તેના હાથ પોતાના હાથમાં લઇ બેઠો હતો અને તેને કંઈક કહેતો હતો. તે ધનસુખરામ પાસે આવતો વિહારી હોવો જોઈએ એમ મને લાગ્યું. આ દૃશ્ય જોઈ મને ધણું ખરાબ લાગ્યું.

બીડ ટાળવા માટે આ રસ્તો છોડી કાઢી બીજા રસ્તે જઈ એમ મને થયું. પણ મારા પગ એ બીડ તરફ વળ્યા.

શું છે તે જોવા હું જીભી રહી. જોઈને આવતાં માણસો એક-બીજા સાથે વાતો કરતા—

‘ભાઈ! આ તો નટીનો પ્રેમ છે. કાંઈ દિવસ મોટર અને કાંઈ દિવસ ગટર.’

‘આ તો તુલસી ક્યારામાં લાંમ જીગે એવું થયું.’

‘આ વીમા-એજન્ટે પોતાનો વીમો જીતાર્યો! છે કે નહીં?’

મારા હાથ-પગ થથરવા લાગ્યા. આ બધા લોકો અરુણ વિષે તો નહીં બોલતા હોય ?

હું બીડમાંથી ફોડતી આગળ ચાલી.

રસ્તાની બાજુએ અરુણ બેથું પડ્યા હતા. તેમનો તે દેખાવ— એ દેવની છિન્નભિન્ન થયેલી મૂર્તિ જેવો લાગતો હતો.

* ઉધા *

મેં પાસે જઈ તેમનું માથું મારા બોળામાં લીધું. એક પુખ્ત
ઉંમરના પુરુષે મને પૂછ્યું,

‘અહેન, આ તમારો બાપ લાગે છે ?’

ડોકું હલાવી મેં ના પાડી ત્યારે તેણે કેવું વિચિત્ર મેં ક્યું !

હું વારંવાર બ્રમ મારવા લાગી,

‘અરુણ, અરુણ !’

અરધી આંખ ઉઘાડી તે બોલ્યા,

‘મંજરી, તું—તું મેનકા છે અને હું છું વિધા-મિ-ત્ર.’

બધા ટોળે મળેલા લોકો મોટે અવાજે હસવા લાગ્યા.

પોતાનું માથું કાના બોળા પર છે તે જોવા તેમણે મેં
જાંચું ક્યું.

‘કાણુ, ઉધા ?’

આ તેમના બે શબ્દોએ મારા મનને કંટલો બાર ઓછો કર્યો !

હજી પણ અરુણ ઉધાને જુલ્યા ન હતા.

x

x

x

તેમનો હાથ લઈ હું તેમને બીડમાંથી બહાર લઈ મઠ. લોકો
શું કહેશે તેનું મને જ્ઞાન ન હતું—પરવા પણ ન હતી. લોકોનું મારે
શું કામ છે ? ઉધાના જન્મતમાં અરુણ સિવાય બીજા કાંઈને
સ્થાન નથી.

જ્ઞાનમાં આવતાં અરુણ ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાછળ હું પણ
ચાલવા લાગી. વચ્ચે તે પાછા વળી સખ્તાઈથી બોલ્યા,

‘ઉધા ! જલદી પાછી જા.’

✦ અગીઆરમું ✦

ગભરાયેલા મનને હું સાન્ત્વન આપતી હતી, ‘ખરો પ્રેમ એ સતીનું ચિહ્ન છે.’

લગભગ બે માઇલ અમે ચાલ્યાં. છેવટે અરુણ એક બંગલામાં ઘૂસ્યા. તેમની પાછળ-પાછળ હું ગઈ. તેમની સાથે આવી હોવાથી કરવાબના પહેરેગીર મને અટકાવી નહીં.

દાદરો ચઢતા-ચઢતા અરુણ પાછા મને ફરી ખૂબ બેરથી ધકેલતા બોલ્યા,

‘ચાલ, અહીંથી ચાલતી ચા.’

અડખડિયા આવતાં બે મેં કંઠડો ન ઝાલ્યો. હોત તો અબકતી-અબકતી ઠેક છેલ્લે પગથીએ પહોંચી જાત. મન સાબૂત રાખી હું અરુણ પાસે ગઈ અને મૃદુતાથી ‘અરુણ, અરુણ’ એમ મેં બૂમ મારી.

તેમની આંખમાંથી ત્રણ-ચાર આંસુ સરી પડ્યાં પણ જ્યારે તે બોલવા લાગ્યા ત્યારે આ આંસુ કરતાં તે વધારે ખરાબ લાગ્યા. મારા બે ખભા પકડી મને દૂર હડસેલતા તે બોલ્યા,

‘તારો અરુણ અહીં નથી. તે મરી ગયો. તેનું ખૂન ચર્ચું. તેના બાપએ, તેની પત્નીએ, તેના આપા ધરે તેનું ગળું દાખી—’

મારાથી આ શબ્દો ન સંભળાયા. મેં તેમના મોં ઉપર મારો હાથ મૂક્યો. ઝટકાથી એ ખસેડી એક વિચિત્ર હાસ્ય કરી અરુણ બોલ્યા,

‘હિયા! તારી પાસે અરુણનું ભૂત બિંદું છે. આ ભૂતના પાછાવાથી દૂર રહેજે. ચાલ, જા, જાય છે કે નહીં અહીંથી ?’

હું હાલતી નથી એમ જોઈ તે બોલ્યા,

૬ ઉધા ૬

‘ન જતી. હું જ અહીંથી જુલકા મારું છું. તે ગેલેરીમાં દોડતા ગયા ત્યારે મારું તો હેયું જ બેસી ગયું. તેમના કરતાં હું વધુ ઝડપથી દોડી; મેં તેમનો હાથ પકડ્યો.’

મારે ફરી અહીં પગ મુકવો નહોતો, એ પ્રમાણે જ્યારે મારી પાસે કબૂલ કરાવ્યું ત્યારે જ ગેલેરીના કઠેડા પરથી તે પાછા ફર્યા.

અંધારામાં રડતી, કુટાતી હું જતી હતી. મારા મનમાં ખાતરી હતી, અરુણ પણ આ વખતે આમ જ આંસુ સારતા હશે. તેમને ઉધાને હાંકી કાઢવી હતી, તે ઉધાના સુખ માટે. તેમની સાથે સંબંધ હોવાથી મને કલંક ન લાગે તેટલા માટે.

મારું મન પોકારતું હતું,

‘અરુણ! ઉધાના સુખ માટે તમે તેને હાંકી કાઢી પણ સુખ બે માણસના જગતમાં હોય છે. એક માણસના જગતમાં તે રહી શકતું નથી.’

હું બોડિંગમાં આવી. ખૂબ મોડું થઈ ગયું હતું. ઓગ્રહપતિએ મને ખાવા ન આપ્યું અને છેવટની વખતે કહ્યું,

‘ફરી આવી જુલ કરી તો બોડિંગમાંથી રજા મળશે.’

x

x

x

દરરોજ રાતના દસ વાગતાં મારું મન રડવા માટે. અરુણની ધમકીથી તેને વચન આપતું બોધતું નહોતું. તે અમાસીમાંથી નીચે ફરી પડશે તે ભયથી ‘હું ત્યાં ફરી નહીં આવું’ એવી કબૂલાત આપી મેં મહુ બોલું કહ્યું—

✦ અગીઆરમું ✦

એ મારી મોટી ભૂલ હતી. ફાટેલા પતંગને દોરી સંભાળી શકે છે, પણ જો દોરી જ તૂટે તો સારા પતંગના પણ ચીંથરાં ચતાં વાર લાગતી નથી. તે દિવસે જો અરુણને હું બાળી પડી હોત અને કહું હોત કે ‘અગાસી પરથી બસકા મારવો છે ને ? તો ચાલો આપણે બંને મારીએ.’ આમ હું બોલી હોત તો ? જો માણસોનું સુખ સાથે જીવવામાં છે તેમ સાથે મરવામાં પણ હોય શકે.

પણ તે વખતે મને આ ખ્યાલ ન આવ્યો. મંજરીના ઘરમાં એકલા અરુણને મૂકી હું ઘેર આવી.

તાવની માફક માણસ દુઃખથી પણ બેશુદ્ધ થાય છે. તાવથી માણસ બેશુદ્ધ થાય તો તેની પાસે ચોવીસે કલાક આપણે સચેત અને જાગરૂક બની બેસીએ છીએ. આપણે જરાવાર પણ ખજતા નથી.

અરુણ હમણાં મનના તાવથી ભાન ભૂંડ્યા છે. આવે વખતે ઉપાએ તેમનાથી એક ક્ષણ પણ દૂર ન જવું જોઈએ.

કલાકેકલાકે મને આ વિચાર આવતો હતો. પણ—

x

x

x

શનિવારે સવારે ‘મેનકા’ ચિત્રની જાહેરખબર બોર્ડિંગ પાસેથી નીકળી. જાહેરાતનાં મોટામોટાં પોસ્ટરો પર મેં જોયું. દરેક પોસ્ટરમાં મેનકા પોતાના રૂપથી વિશ્વામિત્રને મોહમાં વશ કરતી હતી.

મને પુરાણની આ કથા યાદ આવી. મેનકાની સૌંદર્ય—આમમાં વિશ્વામિત્રની તપશ્ચર્યા બળી ગઈ.

આ બોલપટમાં મેનકાનું કામ મંજરી કરતી હતી—આ મંજરીને ઘેર મારા અરુણ બેઠકાતા હતા. તેને ઘેર જઈને તે દારૂ પીવા લાગ્યા હતા. આ વંતરી મંજરી—

✦ ઉપા ✦

ભાવવાનું ! મારા અરુણની તપશ્ચર્યા—

આખો દિવસ હું પાણીમાંથી બહાર કાઢેલી માછલી માફક તડફડતી રહી. અરુણની માળાના ‘થું કરું’ થું કરું’ એ મણકા ફેરવતી હું બેઠી હતી.

રાત થઇ. બહારનો અંધકાર ભેષ મને થયું—અરુણ દુઃખના અંધકારમાં ગમે ત્યાં અથડાય છે. તે ક્યારે ખાડામાં ગબડી પડશે તેની ખબર નથી. તેમનો હાથ પકડી તેમને રસ્તા પર લાવવાની બરૂ નથી ? કહેવાય છે કે ‘પ્રીતિના પ્રકાશ આગળ કોઇ પણ અંધારું ટકી શકતું નથી.’ તો—

બહાર દસના ટકોરા પડવા લાગ્યા. અરુણના ફોટા સામે મેં જોયું.

મારું મન મને કહેવા લાગ્યું, એ મંજરીના ખંડલામાં તેની પાસે બેઠા હોય, તેમના હાથમાં દારનો પ્યાલો હોય તો પણ તે બહુ ભૂલી અને આ પળે યાદ ક્યાં સિવાય રહેશે નહીં.

અરુણ—

હું આંખો મોંઘી તેમની મૃતિ—મારા દેવની મૃતિનું ચિંતન કરવા લાગી. અરુણ—

મને ચોખ્ખી જુમ સંભળાઇ, ‘ઉપા, એ ઉપા !’

મેં આંખો ઉઘાડી બોલિંગ બહારના રસ્તા પર જોયું. અરુણ અને બોલાવતા તો નહીં હોય ?

ટપ્પલ પરનો તેમનો ફોટો જાણે બાલી ગયો.

‘ઉપા ! મેં તને કેટલી બોલાવી પણ તું હજી અહીંયાં !’

✱ અઘીઆરમું ✱

ખરેખર મંજરીના બંબલામાંથી અરુણ મને જુમ મારી
જાંબારતા હોવા ભેધએ.

કહે છે ને કે ફટલાક માણસો ઊંધમાં આસે છે? પ્રેમના
ધેનમાં હું મુકીઓ વાળી દોડવા લાગી.

બાડિ'મની તારવાળી વાડમાંથી નીકળતાં ઉતાવળમાં મારા
સાહસનો છેડો એક વારમાં ગુંચવાયો. ઉતાવળમાં અને ઉતાવળમાં
ખેંચાખેંચ કરતાં તે ફાટયો. મારા મને નિરધાર કર્યો કે અરુણ
મારા આ સાહસો જેવા હાથ કરે તો પણ મારે તેમને છોડવા નહીં.

હું અંધારામાં દોડતી હતી. કાંટા, પથરા, સાપ, વીંછી, ભૂત,
પ્રેત મને કશાની ખીક ન હતી.

મારો રસ્તો તો હું નથી ભૂલી તે જોવા વચ્ચે હું એક-એ
વાર થોભી ગઇ. પણ એ વિલંબ પણ મને ન રુચ્યો. મને ઘોટમાંથી
ખચાવી ઘેર લાવ્યા પછી અરુણે 'પ્રેમજી જ્યોતિ તારો' ભજન
સમજાવ્યું-સંભળાવ્યું હતું તે યાદ આવ્યું. તે જ રઘુવીર મારો
જીવનપંથ ઉજાગરો—હું આજળ દોડી.

મંજરીનો બંબલો પાસે આવતો જતો હતો.

હું ગીચ ઝાડીમાંથી પસાર થતી હતી. એકદમ મારા પગમાં
કાંઈ ખૂચ્યું. પગ કપાયો હોય એમ લાગ્યું. એ કાચનો ટુકડો તો
નહીં હોય? તે પગમાં જતાં મારા મુખમાંથી દુઃખનો એક ચિહ્ન
નીકળ્યો. પણ તે 'ઓ બા!' ન હતો—પણ હતો, 'ઓ અરુણ!'

x

x

x

૧૨

મંજરી

‘અરુણ!’ મેં જુમ મારી.

કાચ ઉપર ખૂબ ઢીંચી તે પડ્યો હતો. તેણે બાંયું જોયું.
મેં પૂછ્યું, ‘હમણાં બંદુકનો જે અવાજ થયો તે સાંભળ્યો?’
‘હા, કાણે ગોળા છોડી?’

‘મેં.’

‘કોના ઉપર?’

‘ટાંમી ઉપર.’

મારો હાથ અરુણને બતાવતી હું થાલી, ‘જુઓ તો, પીટિયાએ
હમણાં કેટલો મોટો ઉઝરડો ભર્યો?’

ટાંમી મારો કેટલો માનીતો હતો તે અરુણને ખબર હતી. મને
લાગ્યું—મેં ટાંમીને મારી નાખ્યો તે સાંભળી તે મભરાઈ જશે.

પણ તે તો અત્યંત સ્વસ્થતાથી બોલ્યો.

‘ટાંમીને માર્યો! છૂટ્યો બીચારો. કાંઈ કાંઈ વખત તો જીવવા
કરતાં મરવામાં જ વધારે આનંદ છે.’

હજી હું અરુણને જીતી શકી નહીં. મને મારી જત ઉપર
કુસ્સી ચડ્યો.

x

x

x

‘અરુણના જીવનમાં મંજરીને સ્થાન નથી,’ તેનું આ વાક્ય જે વખતે મેં વાંચ્યું ત્યારે મારી હિંસકવૃત્તિ પૂરેપૂરી જાગૃત થઈ. પોતાના જીવનમાં મંજરીને જગ્યા કરી આપવા માટે મોટા-મોટા લોકોએ દેવોની મૂર્તિઓને ફેંકી દઈ ખાલી મંદિરો મંજરીને ચરણે ધર્યાં હતાં. પોતાની પત્નીઓને નોકરડીઓ તરીકે ગણી, તેમના આલીશ્વાન પલંગો મંજરીને સ્વાધીન કર્યા હતા, ઊંચા-છાકરાઓને ભૂખે મારી મંજરી માટે પાંચ પકવાનનોનું નૈવેદ્ય ધર્યું હતું! અને આ બામટો અરુણ અભિમાનથી મને આવો ઉપદેશ આપે કે ‘મારા જીવનમાં મંજરીને સ્થાન નથી’?

આ શબ્દો મગજમાં ઊતર્યા તે વખતે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા પગ પાસે તેને રાજાનું તો જ હું મંજરી.

‘અરુણના જીવનમાં મંજરીને સ્થાન નથી.’ અરે! સ્થાન નથી શું? સ્થાન કરી આપવું પડશે, એવો ઉત્તર મારી જીભ ઉપર રમી રહ્યો હતો.

પેલા ગાડિયા ફિરીટને ઘેર બોલાવ્યો. તે તો મંજરી પાસે બેસી ચા પીવા મળશે એમ ધારી હું કહું તે કરવા તૈયાર થયો.

કેમને પણ કહ્યા વિના તેણે મને અરુણની રૂમમાં લઈ જઈ બેસાડી અને અરુણ અંદર પેસતાં જ બધાને બોલાવી લાવ્યો.

હું દાવ જીતી. પતિપત્ની વચ્ચે પ્રેમ ન હોવાથી અરુણના પલંગ ઉપર મંજરી દેખાશે એટલે મોટો ભડકો થશે એવી મારી કલ્પના સાચી ઠરી. અધૂરામાં પૂરું ધરમાં દસ-વીસ સિદ્ધ માણસો બેગા થયા હતા. આવે પ્રસંગે પોતાનું શીલ અને ચારિત્ર્ય દેખાડવાની આ લોકોને હેશિ હેલ્ય છે. આથી તો બળતામાં લી હોમાયું.

* મંજરી *

અસંખ્ય સાચેસાચ ગજરાષ્ટ્ર બિઠ્યો. તરફડતો તે મારો હાથ લપ્પ
ધરની બહાર આવ્યો.

વાધ કબજે થયો હોય એમ મને લાગ્યું. પણ વાધ પાંજરામાં
પુરાય તો પણ તે તેનો સ્વભાવ કાંઈ બદલે ?

ઘેર આવતાં મેં તેને દારૂનો પ્યાલો આપ્યો.

‘આ સુખ આપનારું ત્રીજું ઔષધ.’

તે હસીને બોલ્યો,

‘એક પ્યાલાથી શું થવાનું છે ?’

એકાદ અબલ નંજરના દારૂગિયાની માફક તેણે પીવાની
સરખાત કરી.

મેં તેને કહ્યું,

‘પીવામાં પણ મર્યાદા હોવી જોઈએ.’

તે ફેવું વિચિત્ર બોલ્યો,

‘જીવતું મન મર્યાદા જાણતું નથી.’

જે દિવસમાં તો તે ઠેક પહોંચ્યો. તે આમ પીએ તેની મને
શીક લાગવા માંડી.

‘દારૂના ટીપાને ન અડનારા તમે—’

મને આગળ બોલતાં અટકાવી તે બોલ્યો,

‘દારૂના ટીપાને ન અડવામાં સુખ છે એમ મને લાગતું હતું.
પણ તે ત્યાં મળ્યું નહીં. હવે દારૂના પીપમાં તે મળે છે કે નહીં તે
મારે જોવું છે. મારા અંતરમાં લાગેલી આગ જુલાય નહીં ત્યાં સુધી
હું પીધા કરવાનો છું.’

✦ બારમું ✦

તેમના આવા શબ્દો સાંભળું એટલે મારું મન દબાઇ જાય. દારૂની પૂનર્મા પશુ તેનું મન મજબૂત હતું. રાતે બાર વાગતાં દીવા ઉપર ઝપાટ નાખી બળી જતાં એક પતંગિયાં સામે આગળી કરી બોલ્યો, 'જીવે છે, હજી પતંગિયું જીવતું છે.'

હુઃખ જીલવા તે અથાગ પ્રયત્ન કરતો હતો. પશુ આ પ્રયાસોમાં પશુ તે મંજરીના પગ ચાટતો નહોતો થયો. પીને બેભાન થાય ત્યારે, 'એક હાથમાં દારૂની બાટલી અને બીજા હાથમાં તારો હાથ લઇ હું આખા ગામમાં ફરવાને છું,' 'મંજરીથી દૂર રહેનારો અરુણ મરી પરવાયો.' એવું કંઈ તે બબડતો પશુ જરાક શુદ્ધિમાં આવતાં જ તેનું લડાયક માનસ ફરી પ્રગટ થતું.

પોતે મંજરીના મિત્ર તરીકે તેના બંધામાં રહે છે તે બતાવવા તેણે પોતાનાથી બનતું બધું કયું. મેં મનમાં નક્કી કયું, મારા ઉપર હુકમ ચલાવનાર આ મગર મારાસને સારી શિક્ષા કરવી જોઈએ. કાંઈ કાંઈ વાધ જીવતા પકડાતા નથી એ વાત સાચી છે.

દારૂ વિના તેને જરા વાર ચાલતું ન હતું. એવી સ્થિતિમાં તેને રસ્તામાં નાખી દીધા હોય તો તેનું ખૂબ અપમાન થાય. એક દિવસ આમ તે ખૂબ પીને પડ્યો હતો ત્યારે મેં તેને મોટરમાં નાખી ગામમાં લઇ જઇ છોડી દીધા. સાંભળ્યું છે કે મહારાજ સાહેબ કેટલોય વખત સુધી મોટરમાં આજોડતા પડ્યા હતા.

અરુણ ગુસ્સામાં મારે બંગલે આવ્યો. કાંઈ એક છોકરીએ તેને મારે ઘેર પહોંચતો કર્યો.

એ નક્કી હતું કે મને છોડીને દૂર જવાની સહિત તેનામાં ન હતી. પશુ આ અપમાનથી તે નરમ થેંસ જોડો બનશે એ

✦ મંજરી ✦

મારી માન્યતા જિંધી વળી. તે તો હવે મારા ઉપર પણ અધિકાર જમાવવા લાગ્યો. તેને મંજરીની બીક ભાગે માટે મેં ટાંમીને ઠાર કર્યો, અને તે વાત તેને ખાસ કહી પણ તેની તેના પર કાંઈ અસર થઈ નહીં. હું સિંહનો શિકાર કરવા ગઈ અને તેના પંજથી મારી મરદન પર લા પકયા હોય તેવું થયું. આ પરાજયની વાત હું કેમે કરી જૂલતી નહીં.

x

x

x

છેવટે મને એક યુક્તિ સૂઝી. ‘કાંટાથી જ કાંટો કાઢવો જોઈએ.’ બીજી કાંઈ વ્યક્તિ સાથે પ્રેમપ્રસંગ પાડી તેને હાથે અરુણ જન્મ-ભર ન જાયે તેવું અપમાન કરાવવું તે અસંભવિત નહોતું.

મને જોઈતો હતો તેવો પુરુષ મારી પાસે જાતે જ ચડી આવ્યો. ‘મેનકા’ ચિત્ર શરૂ થયું તે દિવસે અમારી મુલાકાત થઈ. સાડા છના શોમાં હું એકલી બાંકસમાં બેઠી હતી. વિશ્રાંતિના વખતમાં અમારી કંપનીના મેનેજર એક રૂઆબદાર અંગ્રેજી સ્ટ્રમાં મુશોબિત યુવાનને લખતે મારી પાસે આવ્યા. તે યુવાને સુંદર અંગ્રેજીમાં મારું અભિનંદન કર્યું.

તેનું નામ હતું વિહારી. તે પાંચસાત વર્ષ અમેરિકા રહી આવ્યો હતો. બાકીના શોમાં તો તેણે હોલીવૂડની કેટલી વાતો મને કહી!

મારા જેવી નટીએ દરિદ્રી દેશમાં કેરિયર ગુમાવવા કરતાં અમેરિકા જવું એવી તેણે ભારપૂર્વક સૂચના કરી. અંગ્રેજી ઉચ્ચાર, સિનેમા ટેકનીક, નૃત્યકલા, એ બધું મને શીખવવા તે એક પગે તૈયાર થયો. જલદી અમેરિકા પાછા જવાનો તેનો કાર્યક્રમ હતો. તેની સાથે હું પણ જઈ એમ મને થયું. ત્યાં આ અરુણ કરતાં હજાર ગણા મોટા માણસો મારી પાછળ ગાંડા બનવાનો સંભવ હતો.

❖ આરમ્ભ ❖

વિહારીએ કહ્યું,

‘હોલીવુડમાં નટીની યરદાસ રાણી કરતાં પણ વધારે થાય છે.’

ત્યાંનું ચિત્ર વારંવાર મારી નજર સામે આવવા લાગ્યું.

‘મેનકા’ પૂરું થયું, અને વિહારી સાથે હું બંગલે આવી. આ દરીદ્રને જોઈ અરુણનું મોં ફરું પડી જશે એ વિચારે મને ઘણી ગભીરપણી થવા લાગી.

મારો નવો ભક્ત વિહારી તો મારી પ્રશ્નસામાંથી ઊંચો આવતો ન હતો.

‘તારા જેવી અપ્સરાને અમેરિકામાં જન્મ આપવાને બદલે આ દરિદ્ર દેશમાં નાખનારો બ્રહ્મા મહા મૂખ હોવો જોઈએ. તારું મેનકાનું કામ કેટલું, કેટલું સુંદર છે ! પણ આ જંગલી દેશમાં કાંઈ થવાનું નથી. મંજરીદેવી ! હવે તો બસ એકજ વાત. ચાલો અમેરિકા. ચાલો જઈએ, હોલીવુડ, હોલીવુડ, હોલીવુડ !’

વાતો કરતાંકરતાં અમે દીવાનખાનામાં આવ્યાં. વિહારીનું ખ્યાન ટેબલ પર પડેલી એક બાટલી અને પ્યાલા પર પડ્યું. તે હસતાહસતાં બોલ્યો,

‘અહીં તારા નોકરચાકર પણ ખૂબ શોખીન દેખાય છે !’

અરુણને ચીડવવાની આ સોનેરી તક હતી. મેં હસીને જવાબ આપ્યો,

‘આ કાંઈ નોકરચાકરનું કામ નથી.’

‘ત્યારે ?’

‘એક કૃતરાતુ.’

✦ મંજરી ✦

‘કૂતરાનું!’ ત્યારે તો આવો દારૂડિયો કૂતરો ચોક્કસ જોવા
જોઈએ.

મેં અરુણ તરફ અગિયો કરી. તે શુદ્ધિમાં હતો. તે અડપથી
અમારી તરફ આવ્યો અને હમામમાં બોલ્યો,

‘હું કૂતરો નથી, મંજરીનો હું મિત્ર છું.’

વેર લેવાની આવી તક કાણ વેડી નાંખે ?

મેં કહ્યું,

‘ગટરમાં આઘાટતા માણસો સાથે મંજરી મૈત્રી રાખતી નથી.’

અરુણે વિહારીને બરાબર ધારીને જોયો. પછી એ બોલ્યો,

‘અમેરિકામાં તો જાણે ગટરજ નહીં હોય કેમ ?’

તે વિહારીને ઓળખતો હોય એમ લાગ્યું.

વિહારીએ તેને ટાણે માર્યો,

‘ઓ ! ગટરશ્વેત્રવિશ્વારદ ! પોતાની ઘેરીને સંભાળવી છોડી —’

અરુણે વિહારી ઉપર વાધની જેમ ધસી ગયો. એ તો સાક
અથુ’ કે એ કે તથુ નોકરોએ આવી તેને અટકાવ્યો; નહીંતર—

હું હસીને મનમાં બોલી,

‘ઘેરીની બાબતમાં આવો ગુસ્સો સાધારણ રીતે ધણાને આવે
છે. આ કુલીન સ્ત્રીઓની વારે ધડીયે શું ભાંજગડ હોય છે તે
તેમને જ ખબર.’

પછી મેં મારા નોકરાને હુકમ કર્યો,

‘એને ધરની બહાર કાઢી મૂકા.’

✠ આરમ્બુ ✠

મારા આ સ્વપ્નોથી તેના બધા કેદ ગિતરશે અને હું ક્યાં જઈ એમ દયામણા મોઝે કહેશે, ને મારા પગ પાસે રડી પડશે એવો મારો ખ્યાલ હતો. પણ ચીડાયેલા કૂતરાની જેમ મારા શરીર તરફ ધસી આવી તે બોલ્યો,

‘તને શું એમ લાગે છે કે એક હાડકા માટે બે કૂતરા મારામારી કરશે?’

આ અપમાન સહન થવું અશક્ય હતું.

મંજરી અભિમાની હોય તો પણ તેને પૈસાનો મોહ નથી એ બતાવવા માટે અરુણની બેન્કથુક મેં તેના ઉપર ફેંકી. બાબારામને મેં હુકમ આપ્યો,

‘આ જાનવરને બહાર કાઢ.’

નોકરોએ તેને મજબૂત રીતે પકડ્યો હતો. તેમના હાથમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરતો તે બોલ્યો,

‘પહેલાં આ નાગણુના દાંત પાડું છું અને પછી—’

બધાએ મળી તેને બહાર કાઢ્યો. બાબારામે જઈ તેનો ક્રાંત અને બાટલી આપી તેને વિદાય કર્યો.

મારું મન અત્યંત અસ્વસ્થ થયું. મારા ઠેઠ વિજયના વખતે તેણે ‘નાગણુ’ કહી મારું અપમાન કર્યું હતું. આ અપમાનનું વેર—

તેનું વેર બરાબર લઈ શકાશે એમ વિદારીએ બ્યારે કહ્યું ત્યારે મને ઠીક લાગ્યું. તે ખૂબ હોશિયાર દેખાતો હતો. પેલી નીલમની કાંઈક લાજગડની તેને બબર હોવી જોઈએ એમ તેની કાંઈ કાંઈ ઉપરથી જણાતું હતું.

કે મંજરી કે

પાશ્ચાત્ય નૃત્ય-કલાનો પહેલો પાઠ તે મને શીખવવા લાગ્યો. નૃત્ય શીખતાં મને ખૂબ આનંદ થયો. મારા મનને કાંઈ પણ નવીનતા બોધતી હતી તે વિહારી પાસે સારા પ્રમાણમાં છે એમ લાગ્યું. દાદીનું પેલું વાક્ય મને યાદ આવ્યું,

‘મંજરી! જીવન એ એક જુગાર છે.’

પેલા શેઠ અને રજવાડાઓનો મદ ઉતારવા મેં અરુણને પકડ્યો. તેના અભિમાનના પૂરેપૂરા ચૂત કરવા વિહારીને પાસે રાખ્યો. ચાર મહિના પછી અમેરિકા જઇશ ત્યારે વિહારી પણ બાબુએ રહેશે અને બીજો—

જીવનનો જુગાર રમતાં અત્યાર સુધી મંજરીએ નાના-મોટા ખૂબ દાવો જીત્યા છે. હવે જિંદગીનો સૌથી મહત્વનો દાવ જીતવાની મંજરીએ કસ્યાત કરી છે. અમેરિકા ગયા પછી મોટા-મોટા નટો અને મોટા-મોટા કારખાનાવાળાઓ મારી આજપાસ નાચશે એટલુંજ નહીં પણ હિંદુસ્તાનનો કાંઈ બડો રાજવી પણ મારી પૂટે લાગશે.

તે રાત્રે મને વારંવાર અમેરિકાનાં સ્વપ્નો આવવા લાગ્યાં.

વચ્ચે એક સ્વપ્નમાં અરુણ દેખાવા લાગ્યો. તેને ચિત્રપટનો નાયક કાણે કર્યો, કોને ખબર! ડાયરેક્ટરે મારા તરફ આંમળી કરી તેને કહ્યું,

‘આ તમારી નાયિકા.’

તે બેપરવાઇથી પીઠ ફેરવી બોલ્યો,

❖ બારમું ❖

‘જે બાઇનું મોં પણ જોવું નથી તેને પોતાની નાયિકા કોણ બનાવે ?’

સ્વપ્નમથિ હું જાગી. અરુણના સ્વપ્નના શબ્દો મને વાદ આવવા લાગ્યા. મને લાગ્યું કે, ‘નાગણ, નાગણ’ કહી તે મને ચીડવે છે.

તે અદૃશ્ય અરુણને મેં કહ્યું શબ્દોમાં કહ્યું,

‘નાગણ પોતાનો કંપ કદી ભૂલતી નથી. આજે અમર કાલે આ નાગણ તને એવી તો કરડશે—’

x

x

x

૧૩

અ રુણ

અંધારામાં એક ગીચ ઝાડીમાં આવીને હું બેઠો. મારા મનમાં આવ્યું—કોઇ નાગણ સરકતી આવી મને કરડે તો કેવું સારું થાય ! તોજ ત્રણ કલાકથી અંતરમાં જે અનિશ્ચય બચકર દાવાનલ સળગ્યો છે તે કાંઈક શાંત થશે.

આ દાવાનલમાં કળીઓ બળતી હતી. પંખીઓના ઇંડાઓની રાખ થતી હતી. મોટા મોટા ઝાડોની ડાળીઓ કડકડાટ કરતી વૂટી

૧૪૭

પડતી હતી. દરેક મિનિટે પડતી એ ડાળીઓ મારા માથા ઉપર પ્રહારો કરે છે એમ મને લાગતું હતું.

મારું મન વિચિત્ર અસ્વસ્થતા અનુભવતું હતું. તેની આગળ દુનિયાની બધી લાતકી શિક્ષાઓ મને સૌમ્ય લાગતી હતી. જીતમાં જીવતા ચણી દેવા, જીવતા માણસના શરીરની ચામડી કિતારવી, હાથીને પગે કચડવા, એ દરેક શિક્ષા ગુનેગારની વેદના થોડા વખતમાં હંમેશા માટે શાંત કરે છે.

હેલા દોઢ-એ મહિનાથી હું આ વેદનાથી એકસરખો તળાતો તવાતો શોષાતો હતો. મંજરીના ધરમાં પગ ચૂક્યા પછી આ યાતનાઓ ભૂલવા દારૂ પી મરત બનવું એ માત્ર એકજ ઉપાય મારી પાસે બાકી રહ્યો હતો.

આવડી ફૂર શિક્ષા મને થાય તેવા મેં ક્યો ગુનો કર્યો હતો ?
એક જ—

મારા ધરને ચાહવાનો, મારા પોતાના માણસ ઉપર અંતરથી સ્નેહ કરવાનો, પ્રેમ કરવાની ઇચ્છા કરવી એ શું ગુનો છે ?

હા, ઉત્કટ પ્રેમ કરવા જેટલો બીજો મોટો અપરાધ જગતમાં એક નથી. આપણે આપણું સર્વસ્વ સમર્પીએ અને બીજાઓ તે કાડીની કિંમતે મૂતવે એ કરતાં વધુ દુઃખ દુનિયામાં બીજું એક નથી.

મારા ઉપર જીવનારો કિરીટ મંજરીને મારી રૂમમાં લાવી બેસાડે, મારી જાત ઉપર નાચતાં પોતાની સમાજસેવાની હોશ પૂરી કરનારા ધનસુખરામ મને વ્યભિચારી જાહેર કરે, મારી ભાવનાના ચૂરે-ચૂરા કરનારી નીલમ પોતાના અધિકારની પાયમાલી માટે ધ્રુમાધ્રુમ કરી ચૂકે—

❖ તેરમું ❖

ઓહ ! તે પ્રસંગ યાદ આવે છે કે મારી આભુઆભુ પથ્થરની ખાણ હોય અને દરેક સુરંગના જાડાકા સાથે એક એક તીક્ષ્ણ પથ્થર આકાશમાં જિંચે સુધી જડી મારા માથા પર આવીને પટકાતો હોય એવો મને ખ્યાલ આવે છે. તે દિવસે સળે અરુણ ધરની બહાર ન નીકળ્યો હોત તો ખીજે દિવસે તેની રૂમમાં તેનું શ્વપ્ત લોકાને જોવા મળ્યું હોત.

પણ તે દિવસે ધર બહાર આવીને અને તે પછી પણ મેં શું સુષ્પ મેળવ્યું ?

તે વખતે મને લાગતું, મંજરી એ જીવતા વાધને ચાહનારી એક વિચિત્ર સ્ત્રી છે. પણ મારો અનુભવ જુદું કહેતો હતો. તેને વાધ જીવતો જોઈતો ન હતો. પોતાનું શિકારી કૌશલ્ય લોકાને દેખાડાય તેટલા માટે દીવાનખાનામાં પાથરવા માટે તેને મરેલા વાધના ચામડાની જરૂર હતી.

અરુણનું જીવન આટલું નિજી નથી, ફક્ત પ્રદર્શન માટે નથી, એ જ્યારે તેણે જાણ્યું—અનુભવ્યું ત્યારે તેણે મને અંગલાની બહાર કાઢ્યો.

X

X

X

ઝાડીના અંધારામાં આગિયા ચમકારા મારતા હતા. મારા મનમાં આંખું—જીવન દુઃખમય છે તે સમજ્યા છતાં માણસ જીવવા માટે કેટલા વલખાં મારે છે ! પણ તેનું જીવન એટલે આગિયાની માફક જીડવું. આ બધા આગિયા પકડું, તેમને ચોળાને મારી નાખું અને પછી ઝાડીના એકાંતમાં મારું ગળું દાખી આપધાત કરું એવો વિચાર મનમાં ફરકી ગયો.

અંદરથી કાંઈ પૂછતું હતું—માણસ જીવે છે શું કામ ?

સુખ માટે ? હટા ! સુખ એ પારસમણિ જેવું છે. તે જીવનમાં મળે છે—કવિની કલ્પનામાં, સાહિત્યની પરિભાષામાં.

માનવતા અને સુખ એ બેને આ દુનિયામાં કાંઈ સંબંધ નથી. જો જગતમાં સુખી થવું હોય તો વાદ્યની જેમ બીજાનું દોહી પીવામાં આનંદ માનવો જોઈએ. જોને નીતિ, ત્યાગ, કર્તવ્ય, માણસાઈ, પ્રામાણિકતા એ શબ્દો બૂલતા આવડતું નથી તે માણસ આ જગતમાં સુખી થવા માટે નાલાયક ઠરે છે.

x

x

x

મંજરીના ખંગલામાંથી સંગીતના અસ્પષ્ટ સ્વર સંભળાતા હતા.

તે સ્વર સંભળવાનું મારે માટે અસભ્ય થઈ પડ્યું પણ બેઠો હતો ત્યાંથી જીડીને જવું પણ ક્યાં ? નદીના ધરા સિવાય બીજે ક્યાંય જગ્યા ન હતી.

ખાલારામે કોટની સાથે મને દારૂની બાટલી પણ હાથમાં આપી હતી.

બૂચ ઉઘાડી બાટલી મેં મોઢે અડાડી. થોડો વખત મસ્ત થઈ સુખ અનુભવી પેલા નદીના ધરામાં જઈ ફેદી પડીશ એવો વિચાર મારા મનમાં આવ્યો.

મેં પાંચ-છ ઘૂંટડા ભર્યા ન ભર્યા ત્યાં દૂરથી ટકોરા સંભળાવા લાગ્યા. એક, બે, ત્રણ.

છેવટના દસના ટકોરાએ મને ઉંધા બાદ આવી !

મારી ઉંધા !

✧ તેરમું ✧

આ વખતે ઉષા મને યાદ કરતી હશે. અત્યારની ક્ષણ તેની છે. અત્યારે અરુણની તે હકદાર છે. આ ક્ષણે અરુણ ઉષાનો છે. બોડિંગમાં તે મારા ફેટા પાસે ફૂલ મૂકતી હશે, તેની પૂજા પણ કરતી હશે.

અને તેનો આ દેવ અહીં મોઢે દારૂની બાટલી અડાડી—

મેં ફડાક કરીને હાથમાંથી બાટલી ફેંકી દીધી. તે તૂટી. તેના કાચ બધે વેરાયા.

હું બે ટીચણ વચ્ચે મારું માથું ઢાળી આક્રંદ કરવા લાગ્યો, 'ઉષા, ઉષા.'

આમ હું ફેટલીવાર બેઠો કોને ખબર ?

એક ચીસ મારા કાન ઉપર પડી. હું ચકિત થયો. 'અરુણ, બો અરુણ' કરીને કોણ બેસી ગયું.

તે ઉષા હતી.

x

x

x

મારી બાટલીના રસ્તા પર પડેલા કાચનો એકાદ ટુકડો ઉષાના પગમાં વાગ્યો હોવો જોઈએ.

ઝાડીમાંથી બહાર આવી મેં તેને બેસાડી. ઝાંખા પ્રકાશમાં મારા હાથથી તેના પગમાંનો ટુકડો મેં સાવચેતીથી બહાર કાઢ્યો. ટુકડો કાઢતાં પગમાંથી ખૂબ લોહી વહેતું હોય એમ લાગ્યું. જખમ પર પાટો બાંધવા કોટમાંથી રૂમાલ કાઢી હું તે ફાડવા લાગ્યો.

મારા હાથ ઝાલી ઉષા બોલી,

'મારા છોડામાંથી ચીંદરડી ફાડો ને ? દોડતા આવતા આ ફાડ્યો જ છે.'

તેના પગે પાટો બાંધતાં-બાંધતાં મારું મન વિચારે ચડ્યું—
આ ચરકલી છાકરી મારા માટે બોડિંગમાંથી દોડતી આવી. આ
ધાધલ-ધમાલમાં તેના છેડા કચ્છાકમાં ભેરવાઈ ફાટ્યો. કહેવાય છે ને
કે, ‘જીનું બધું પાવિત્ર્ય તેની સાડીના છેડામાં હોય છે?’ મારે માટે
ઉપા પોતાનો છેડો ફાટવા દે! શું થવા માંડ્યું છે આ ?

તે પોતાનું જીવન વેડી નાખે એટલી બધી આ દારૂડિયા
અરુણની કિંમત છે ખરી ? ભક્ત માટે દેવતાએ નરકમાં ફેદી પડવું ?

પાટો બાંધાયો એટલે મેં ઉપાને કહ્યું,

‘જેવી આવી છે તેવી બોડિંગમાં પાછી જા.’

‘તમને અહીં મૂકીને ? કદી નહીં.’

‘આવી રીતે મધરાતે મારી સાથે તને કાઢ બેશે તો ?’

‘હું મધરાતે, રાત-મેરાત તમારી પાસે બહુતી ન હતી ?’

‘તે આનંદ દારૂડિયો ન હતો.’

મારા બંને હાથ પોતાના હાથમાં દબાવતી તે બાલી,

‘આવું ગમે તેવું શું બોલો છો ?’

‘ગમે તેવું ?’

મારું મોં હું તેના મોં પાસે લાઈ ગયો. મોંમાંથી આવતી
બદબો આવતાં તે પોતાનું મોં ફેરવી લેશે એવો મારો ખ્યાલ
હતો. પણ તે બિલકુલ હાડી નહો. જાણે તેના નાકને કાંઈ વાસ જ
આવતી ન હોય એમ લાગ્યું.

ગમે તેમ કરી મારે તેને બોડિંગમાં પાછી મોકલી આપવી હતી.
હું છડેચોક નરકને રસ્તે દોડતો જતો હતો. આવી સ્થિતિમાં ઉપાનો

✦ તેરમું ✦

હાથ મારા હાથમાં રાખવાનો મને શો અધિકાર હતો ? માણસ ગમે તેટલો પાપી હોય તો પણ જેના ઉપર પોતાનો પ્રેમ હોય તેણે પણ પોતાની સાથે નરકમાં આવવું એમ તેને લાગે ખરું ?

ફરી ઉપાના મોં પાસે મોં લઈ જઈ ક્ષણવાર થોભી હું બોલ્યો,

‘હવે તો ખાત્રી થઈને ?’

તે હસતી, આનંદ પામતી બોલી,

‘થઈ, —એક માણસ કેટલું ખોટું બોલે છે તેની પાછી ખાત્રી થઈ.’

હું ચકિત થઈ ગયો.

મેં પૂછ્યું,

‘હું ખોટું બોલું છું ? મારા મોંમાંથી દારૂની વાસ નથી આવતી ?’

મારા બેય ખભા પર પોતાના હાથ મૂકી મારું મોં સૂંઘતી ઉપા બોલી,

‘ના, ના, ના.’

આકાશમાં વીજળી ચમકવા લાગી હતી.

મારા બેય ખભા હલાવી સમગ્ર ગદ્ ગવાળે પ્રેમથી ઉપા બોલી,

‘અરુણ ! તમે સ્વપ્નમાં છો. તમને બહુ ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું છે. જાગો, અરુણ ! જાગો. આ ભયંકર સ્વપ્નમાંથી જાગી જાગો.’

હવે મારા હૃદયમાં વીજળી ચમકવા લાગી. અરધી ક્ષણમાં તો તેણે હૃદયનો ખૂણે ખૂણે અજવાળો નાખ્યો.

આપઘાત કરતી ઉપાને આજ શબ્દોથી મેં સાંતવન આપ્યું હતું અને હવે તે એ જ શબ્દોથી મને ધીરજ આપતી હતી.

મંજરી સાથે હું ધરની બહાર નીકળ્યો તે આત્મહત્યાનો એક પ્રકાર ન હતો ? આખી જિંદગીમાં જેણે જીવનનું ઉદાત્તપણું જરા વાર પણ અનુભવ્યું નથી તેવી સુંદર સ્ત્રીના સહવાસમાં સુખ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો—દારૂના ખાલામાં પોતાના દુઃખો કુખાડવા પ્રયાસ કરવો—આ આપઘાત કરવાનાં ચિત્રચિત્ર સ્વરૂપો નથી શું ?

ઉપાનો હાથ હાથમાં લઇ હું ચાલવા લાગ્યો.

X

X

X

અમે બે નદી પાસે બાવી તેના કાંઠા ઉપર બેઠાં.

નીલમનો હાથ હાથમાં લઇ હું નદી પર આવ્યો ત્યારે આછી રૂપેરી ચાંદની હતી. સાપ દેખાવાનો ઢોંગ કરી મંજરી જ્યારે મને વળગી ત્યારે બરફના વરસાદ જેવી ચાંદની છવાઇ હતી. આજે તે જગ્યાએ ઉષા અંધારામાં મારી પાસે આવીને બેઠી હતી. પણ તે બેચ ચાંદની રાતો કરતાં આ અંધારી રાત મને અતિ સુખદાયક લાગી.

મંજરી અને નીલમના લીધેલાં કે આપેલાં યુગ્મનો કરતાં ઉષાનું અસ્તિત્વ માત્ર વધુ સંજીવની છાંટતું હતું.

મેં નદી તરફ જોયું—નીલમ અને મંજરીની સાથે હું નદી પર આવ્યો ત્યારે તેનો પ્રવાહ છીછરો હતો. જ્યાં ત્યાં રેતીના ઢગ દેખાતા હતા.

આજે તે નદી બંને કાંઠે અરૂર નાચતી-ફૂલતી જતી હતી.

X

X

X

સવારે ગામ બર્ધ ગરીબ-ગુરખાંની વસ્તીમાં ઉષાએ એક નાનકડું ઘર શોધી કાઢ્યું. એ ધરમાં બે દિવસમાં તેણે આખો સંસાર

❖ તેરમું ❖

વસાળ્યો. બે દિવસ હું ધરમાં પડી રહ્યો. પગમાં કાચ વાગેલો છતાં ઉષા વારે ધડીએ અંદર બહાર પગ-તોડ કરતી હતી. બળરમાં જતી હતી. ધર સળવતી હતી.

મારું મન મને કહેતું, બે-ત્રણ મહિના પર આપઘાત કરવા નીકળેલી આ છોકરીને આટલી બધી શક્તિ કાણે આપી ?

કેમનની મદદથી હાથી પણ સહેલાઈથી સ્ટીમર ઉપર ચડી શકે છે એવું મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું. મને લાગ્યું,

‘પ્રીતિની શક્તિ પણ આટલી જ પ્રબળ છે.’

ત્રીજે દિવસે સવારે ઉષા ચા તૈયાર કરતી હતી. હું ઊઠ્યો અને તેની પાસે જઈ બેસી રહ્યો. પડીકામાંની સાકર હમણાં જ ડબ્બામાં દાલવી હતી. સાકર જે પડીકામાં આવી હતી તે કાગળ મેં અમરતે ઊંચક્યો. ગંધ કાલનું તે છાપું હતું. ‘દારૂડિયા પાછળ ભાન ભૂલેલી એક વિધવા છોકરીની બોડિંગમાંથી યરતરથી’ આ મથાળા નીચે જે હેવાલ છપાયો હતો તે મેં ઉષાને ખૂબ ખૂબ ચંપ બતાવ્યો.

તે ખડખડાટ હસવા લાગી. તેને બધી ખબર હોય એમ લાગ્યું. મેં કહ્યું,

‘આમ હસે છે શું ? બોડિંગમાં મીરાં અને અનિલનું શું

તે બોલી,

‘તેમના કરતાં તમે વધારે કીકલા થતા જાઓ છો. ચા તૈયાર થઈ તો પણ તમે હજી કાંઈ દાતણ ક્યું નથી.’

ઉષા કહે છે તેમ હું જો ખરેખર નાનો હોત તો કેટલું સારું થાત ? ધરની યાદ આવતાં મનને ડાંખતા વીંછી, સર્ગાવહારા તરફથી

✽ અરુણ ✽

અરુણ જીવતો છે કે મરેલો તેની જરા પણ લાજ ન કઢાતાં મારા જીવને થયેલી સપ્તદશી વેદના, ઉષાના પ્રેમનું અપમાન થાય એવું કાંઈ ન કરવું એવો મહત્ત્વ નિશ્ચય કર્યા છતાં મલપાન માટે વ્યાકુળ થયેલ શરીરની અસીમ ચાતના—હું નાનો હોત તો આમાંની એક પણ બાબતનો ત્રાસ મને ન થયો હોત.

ત્રીજે દિવસે સાંજે ઉષા બગ્ગરમાં ગઈ, મારા નવરા પડેલા મનમાં ભૂતાવળો જાગ્યાં. તે મને બહાર ખેંચી ગયાં અને હું એક બાટલી ખરીદી પાછો આવ્યો.

દરવાજો બંધ કરી હું બાટલી ફેડવા જતો હતો એટલામાં ઉષા ઘેર આવી. ચીડાયેલો ગભરાયેલો હું તે બાટલી ટૂંકમાં છુપાવી આવ્યો.

ઉષા એક બંડલ જીંચકી લાવી. સવારે ત્રણ-ચાર નવી સાડીઓ લાવવાનું મેં તેને કહ્યું હતું. ઉષા તે લઈ આવી હશે એમ મને લાગ્યું.

મેં કહ્યું,

‘એકદમ છેલ્લી ફેશનની સાડીઓ છે ને?’

‘હ’ કહી તેણે બંડલ ઓડ્યું. તેમાંથી તેણે એક પછી એક ફેટા કાઢી તે મારા બંડમાં ટાંચવા માંડ્યા. તિલક, ગાંધીજી, જવાહર અને બાબુ ગાંડુના ફેટા ટીંગાયા અને મારી તરફ જોઈ તે હસી.

મેં કહ્યું,

‘તું તો ભારે લુચ્ચી છે.’

ઉષાએ જવાબ આપ્યો,

‘શુર પોતાની વિદ્યા જલે તો પણ શિખ્યા કાંઈ જલતી નથી. આ મોટા-મોટા માણસો શું કહે છે બગ્ગર છે? જીવ સાટે જીવ આપવાનો હોય છે, માટી માટે નહીં.’

* તેરમું *

મારો હાથ તેના ગળા ઉપર રાખી તે ક્યામણી થઇ બોલી,
‘પેલા ઝેરને અડવાનું નહીં હો!’

મેં ઉપાને વચન આપ્યું.

‘તને કશા વગર હું તેના એક ટીપાને પણ નહીં અડું.’

x

x

x

પણ તે વચન અરુણે નહોતું આપ્યું. એક નિર્બળ માથુસે—
એક વ્યક્તની માથુસે—આપ્યું હતું. ઉપા બહું ધરતું કામ કરતી,
બજારે જતી, રાંધતી. આમ આખો દિવસ તેને જરા પણ વિશ્રાંતિ
ન મળતી અને હું આખો દિવસ પથારીમાં સ્વપ્ન રહેતો. જાણે હમણાં
એક મોટી માંદગીમાંથી બહારો ન હોઉં?

આ વિશ્રાંતિનો ઉપયોગ કરવા જેટલું મારું મન સ્થિર થયું ન હતું.
જ્યારે ઉપા કામમાં દટાયેલી રહેતી ત્યારે હું મારી ઓરડીમાં છાપાં
વાંચતો. હાથમાંનાં છાપાં ઉપર દષ્ટિ એકાગ્ર થાય તો પણ મારું મન
છાપાંના અક્ષરો વાંચવા તૈયાર ન હતું. તે હરહંમેશ બળતું રહેતું.
બળતા મનમાં જુની જુની યાદગીરીઓના કાલસા વારંવાર સળગતા
અને યુગ્મતા અને પછી તે અગ્નિમાંથી કાઢી મને ખેંચી લઇ જતું
હોય તેવો ભાસ થતો.

પાંચમા દિવસે સાંજે ઉપા હંમેશ પ્રમાણે બજારમાં ગઇ.

મનની વેદના અસહ્ય થતાં મેં ટૂંકમાંથી પેલી બાટલી કાઢી,
ફાડીને દારુ રેડ્યો ત્યાં તો—

ઉપા પાછી આવી. મને જોઇ તે જરા ડહાપ પણ તરત આગળ
આવી ને બોલી,

૬ અરુણ ૬

‘આ ઝેર પીવાનું નથી.’ શાંતિથી તેણે બાટલીનો બચ બંધ કર્યો.

મેં કહ્યું,

‘મારા કાળજીમાં આમ લાગી છે. આ વિષ પીધા સિવાય
મને કેંઈ ચડશે નહીં.’

‘પણ કેંઈ એટલે શાંતિ નહીં!’

મેં કહ્યું,

‘મારા જેવા માણસને મૃત્યુ સિવાય બીજું કોણ શાંતિ
આપનાર છે?’

તે હસીને બોલી,

‘પ્રેમ.’

હું ચીડાઈને બોલ્યો,

‘પ્રેમ? ઘર ઉપરના મારા પ્રેમને લીધે તો મારો આ અધઃપાત
થયો છે.’

તે શાંતિથી બોલી,

‘તમારો તે પ્રેમ સંકુચિત હતો. આંધળો હતો.’

ઉપાના આ શબ્દોએ મને ચમકાવ્યો. મારા શબ્દોથી મંજરી
ચકિત થતી. ઉપાના આ શબ્દોથી મારા મનની પણ તેવી જ
સ્થિતિ થઈ.

ઉપામાં આમ બોલવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું તે કંઈ મારાથી
પરખાયું નહીં.

બહાર કોઈ એક ભિખારી તુકારામનો અભંગ ગાતો હતો.
અભંગનો ધ્વનિ હતો, ‘તારો પ્રેમ સંકુચિત હતો, આંધળો હતો.’

❖ તેરમું ❖

વિજય એ માનવીનું ગૃહ છે. ગૃહ એ કાંઈ માનવીનું જન્મત નથી. તે તારો સ્નેહ આખા જગત ઉપર પ્રસાર.’

ઉષા બિખારીને બીખ આપવા બહાર ગઇ.

x

x

x

ઉષાએ મારા મન ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો પણ સામે પડેલા દારૂનો મોહ તેને મારા શરીરથી દૂર ફગાવી દેવા અસમર્થ નીવડ્યો.

ઉષા પાછી આવી લારે મેં ચીડાઇને કહ્યું,

‘ઉષા ! શબ્દની માયાજાળથી મનનો દાવાનળ હોલવાતો નથી.’

તરત બાટલીનો જુવ ઉધાડી હું ખાલામાં દારૂ રેડવા લાગ્યો. અરપો ખાસો બર્યો. ઉષાએ ઐકદમ મારો હાથ પકડ્યો. તે હું કટકે મારી ખસેડી નાખવાને જતો હતો ત્યાં તે બોલી,

‘ખાસો અરપો જ બર્યો છે. હું આપો ભરી આપું ?’

તેની આંખ સામે જોવાની મારામાં દિગ્મત ન હતી.

મારી ઉષા—મારા માટે મમે તે સંકટ સહેનારી ઉષા—મારા જીવ માટે જીવ આપનારી ઉષા—તેના પગ પકડી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી,

‘હું હવે આને અડકીશ નહીં.’

ઉષાએ બાટલી બહાર નાખી દેવા ઉપાડી. મેં કહ્યું,

‘મારા ટેબલ પર પાછી મૂક.’

તે આશ્ચર્યથી જોવા લાગી. હું હસતો હસતો બોલ્યો,

‘આ બાટલી એક હવે ભૂત પલીતો ભાગી જવાના.’

x

x

x

બીજે દિવસે અંધારું થયું ત્યારે ઉષા અને હું મરીબ લોકોની વસ્તીમાં ફરવા ગયા. આ સ્થળના ઉષાની હતી.

સસલાના ધર કરતાં ખરાબ જમાએ રહેતા બધા માણસો કામ પરથી પાછા આવ્યા હતા.

એક ઝુંપડીના દરવાજામાં ઘાસલેટનો ખાલી શીશો સામે મૂકી એક બાઈ બેઠી હતી. દીવો કરવા તેની પાસે ઘાસલેટ ન હતું. ખીજા એક ધરના ચંદા માંમણમાં એક છોકરું યાળીમાંથી રાટલાનો ટુકડો ખાતું હતું. તેનું ખાવાનું પ્રકં થયું ત્યારે તેની માએ તેને પાણી આપ્યું. યાળીમાં કાંઈ બાકી ન હતું. તેની માને ફક્ત સારી પેટ પાણી પીવા મળ્યું. ત્રીજે સ્થળે રસ્તા ઉપર પડેલી કેળાની છાલ માટે બે છોકરાઓમાં ઝઘડો થયો. છેવટે તેમાં મોટા માણસો જોડાયા. ઝઘડો પતાવતા-પતાવતાં મારો તો દમ નીકળી ગયો.

આગળ એક ધરમાં છોકરો તાવથી અચેતન પડ્યો હતો અને માઆપ ભગવાન સામે હાથ જોડી ખૂબ રડતા હતા. ઘેર પાછા આવતાં ખૂણા ઉપર અમે જે દેખાવ જોયો તે તો અમારા શરીર ઉપર ફવાટાં ઊભાં કરે તેવો હતો. એક ફૂતરું મોમાં પતરાળું લપટ દોડતું ગયું. એક બિખારી તેના ઉપર ધસી ગયો. પતરાળું નાખી દમ તે બિચારું ભાગ્યું. બિખારીએ તે પતરાળામાંથી ભાત ખાવા માંડ્યો.

તે રાત્રે ઘેર આવ્યા પછી ક્રમે કરી મને જાંઘ ન આવી.

મેં વિચાર્યું—ધરમાં મને પ્રેમનો બદલો ન મળ્યો માટે મેં ધર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. ત્યારે જગતમાં જેને પોતાના શ્રમનો બદલો મળતો નથી તેમણે પણ શું તે પ્રમાણે ન કરવું જોઈએ?

પણ બંડ પોકારવા માટે અને લડી-ઝઘડી તે વિજયી બતાવવા માટે જોઈતી ધીરજ આ લોકોમાં ક્યાંથી આવે?

* તેરમું *

માલિકા પોતાના શુભાશોનાં મન ખીંચી કવી રીતે રહે તેની હંમેશાં કાળજી રાખતા હોય છે. પોતાના શ્રમ ઉપર જીવનારા આ લોકોને લંબતા-વાંચતા આવડતું નથી, માણસનું નસીબ કપાળ ઉપરની રેખાને બદલે તેના બાવડામાં રહ્યું છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી, બગવાન ગમે ત્યારે પણુ દયા લાવશે એવી તેમની માંડી ધેલછા તેમને છોડતી નથી—તો જે સમાજ માટે પોતે મરી શીટે છે તે પોતાને જીવવા માટે આવશ્યક એવા સાદા સાધનો અને સરળ સુખ અને શાંતિ આપતો નથી તે સામે બંડ ઉઠાવવા જેટલી તીવ્ર લાગણી આ લોકોમાં ક્યાંથી જાગે ?

મને મર્યું, બધાં દીન, દરિદ્ર, પીડિત લોકોને જાગૃત કરવા; મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે તેમના જે અધિકાર છે તે મેળવવા માટે ઝગડવા, હંકારવા, લડવા, વખત આવે તો લડાઇમાં પોતાને દેહ પણુ મૂકવા તૈયાર કરવા એ હવે પછીની પેઢી માટે ફટકું મોઢું કામ છે !

આટલા દિવસ જીવનને હું એક વ્યક્તિગત યુદ્ધ માનતો હતો.

આજે મારી ખાત્રી થઇ કે તે આખા સમાજની સાવજનિક લડાઇ છે.

મારા મને આ નિશ્ચય કર્યો અને મારી આંખ મીંચાઇ.

×

×

×

ખીજે દિવસે મેં આ લોકોમાં કામ કરવાની શરૂઆત કરી. શરૂઆતના દિવસોમાં જ એક વાત મને સ્પષ્ટપણે સમજાઇ કે હું વહીવટ તરીકે આ લોકોને ઉપયોગી થઇ શકું એમ છું. સામાજિક ક્રાંતિનું કામ મારા જેવા લાગેા માણસોનું છે. તે ધ્યેય પાર

પાડતાં-પાડતાં ગરીબ-ગુરખાને થોડી ધણી મદદ કરવાનું અને તેમનાં દુઃખો હળવા કરવાનું દરેક ધંધાના માણસો માટે શક્ય છે. શિક્ષકો તેમને શીખવી શકે. દાકતરો તેમની દવા-દાર કરી શકે. વેપારીઓ ઓછે નફે તેમને માલ આપી શકે. વકીલો તેમની તકરારો મિટાવી શકે—

આ મારા મનોરાજ્યપર મને હસવું આવ્યું.

આ બધું કલ્પનામાં તો જરૂર શક્ય હતું પણ વ્યવહારમાં તેનો પત્તો ન હતો. આમ થવાનું કારણ શું? હું આ વિષય ઉપર વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો. જનસેવાના આટલા માર્ગ ખુલ્લા હોવા છતાં ભાષણો અને સભાઓ ઉપર નીજમ અને ધનસુખરામ જેવા સુશિક્ષિત સમાજસેવકો શા સારું આટલો બધો ભાર મૂકતા હશે?

નાનપણથી મારીને અત્યાર સુધીની ધણી બાબતો અને પ્રશ્નો હું યાદ કરવા લાગ્યો. સભાઓ, ભાષણો, છાપાંઓ, ચળવળો વગેરે પર ભાર મૂકનારા મારા ઓળખીતા નાના-મોટા માણસોના કામનો મેં મનમાં અડસટો કાઢ્યો. આ મંથનમાંથી મને કેટલા નવીન વિધાનો સાંપડ્યાં!

—સમાજ સેવા એ ધણી માટે કાર્તિનો રાજમાર્ગ છે. ભાષણો આપવાથી થોડી મહેનતે ધણી કાર્તિ મળે છે.

—કાષ્ઠપણ સિંદૂર લગાડેલો પથરો દેખાય એટલે તેને નમસ્કાર કરવા ભાવિક જનોના હાથ સહસા ઊંચા થાય છે. ઢોંગી સમાજ-સેવકોનો વ્યવસાય લોકોની આવી વૃત્તિ ઉપર જ નભે છે.

—ત્યાગ શિવાય ખરી સમાજ-સેવા શક્ય નથી. પણ શુદ્ધ અથવા વિદ્વાનના જેટલી ત્યાગશુદ્ધિ સહેલી નથી. દુનિયામાં ત્યાગનો દેખાવ જ

❖ તેરમું ❖

ખૂબ નજરે પડે છે. કીર્તિના સોનેરી કળશ તરફ પીઠ ફેરવવી, મોટર, બંગલા ને બીજા ઉપભોગને ભાત મારવી, પોતાની સર્વ સક્રિય જન-સમાજના સુખ માટે ખરચવી—આ બધી વાતો કહેવાતા સમાજસેવક માટે પોતાનું મૃત્યુ પોતાની અંખે જ જોવા જોટલી દુષ્કર હોય છે !

સેવાધર્મની ખરેખરી દીક્ષા અંગીકાર કરવી એટલે—

એક પાછ પશુ લીધા સિવાય ગરીબ-ચુરખાંના વક્રીલ થવાનો મેં હઠ નિશ્ચય કર્યો.

X

X

X

મારા કામમાં હું સત્વર તક્ષીન થઇ ગયો. બીજાનાં દુઃખનો ભાર હલકા કરવો એમાં કેટલો ઉશ્કાર ભર્યો છે ! કામની ધમાલમાં દિવસ ક્યારે પૂરો થયો તેની મને ખબર પણ ન પડી. એટલું જ નહીં પણ મહિના પછી મહિના વીતતા ગયા તો પણ મારા કામની અજ્ઞાત મેં ગઇ કાલે જ ન કરી હોય એમ લાગ્યું.

ઉપાધરમાં ફરાળ કરે એટલે અપાઠી એકાદશી છે એમ ખબર પડે. મારા નવા ગરીબ જોઠીઆઓ પૈકી એક માટીની મૂર્તિઓ કરી પેટ ભરતો. તે નાગ, કૃષ્ણ, મણુપતિ વગેરેની મૂર્તિ મને આપી જતો. તે ઉપર નજર પડે ત્યારે ભાન થાય કે નાગ-પંચમી, જોકળ-અષ્ટમી અને ગણેશ-ચતુર્થી આવી ગઇ.

મારું શરીર લસાતું હતું પણ મારું મન સુખ પામતું હતું.

અહીં મારા ધણા દિવસના રહેઠાણ પછી ઉપા એક દિવસ મીરને લઇને આવી. બોડિંગમાં હું નિયમિત પૈસા મોકલતો એટલે મીરાં અને અનિલ હજી બોડિંગમાં જ હતાં.

તે રક્તી, ખીતી બોલી,

‘અરુણ કાકા દારૂના છંદે લાગ્યા છે, તેમના ઘેર ગઇ તો તારો દાંટીયો લાગી નાખીશ એમ બાપાજી મને કહેતા હતા.’

મેં અભિમાનપૂર્વક ઉપા તરફ જોયું. ઉપાએ મારા જીવનમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો આજે હું મીરાને મારું શું મોઢું બતાવી શકત ?

સુખ નિરપેક્ષ સેવામાં છે—સુખ જીવ સાટે જીવ આપનારા માણસો ઉપર પ્રેમ કરવામાં છે—આ મારો રોજનો અનુભવ હતો. મને લાગ્યું—જીવનસંગીત એ તારના સૂરોની મીલાવટમાંથી નિર્માણ થાય છે; એક સેવા, ખીજે સ્નેહ; સેવા જમતને વિકસાવે છે અને સ્નેહ મનને વિકસાવે છે.

ગાઠ વાદળું પસાર થઇ ગયા પછી ચાંદીમાં સાગર જેવો પ્રસન્ન નજરે પડે છે તેવું મારું મન આજે પ્રકૃતિલિત હતું.

એક દિવસ ધનસુખરામ મને ઘેર બોલાવવા આવ્યા. તે વખતે ટેબલ ઉપર મેં દારૂની જે બાટલી રાખી હતી તે ઠીક કામ લાગી. દારૂડિયો કહી તેણે મારી નિંદા કરી; આથી મેં પણ બેકામ બની બરાબર જડબા—તોડ જવાબ આપ્યો,

‘કુટુંબનો પ્રેમ એ તળાવના પાણી જેવો હોય છે. આવો એકઠો થયેલો પાણીનો જથ્થો જલદી નિર્મળ બનતો નથી.’

મારા શબ્દો સાંભળી તે બચડતા ચીકાતા બિડીને ચાલતા થયા.

ખીજે દિવસે મારા ટેબલ ઉપર સોનાનો^૧ ઢગલો થયો. મારા ઝોળખીતા દરેક મરોબના ધરમાંથી આ સોનું આવ્યું હતું.

૧. વિજયા દશમીને દિવસે રામી-સમડીના ઝાડના પાનની જે આપણે કરવામાં આવે છે તે હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે સોનું ગણાય છે.—અનુવાદકો.

✦ તેરમું ✦

ઉપાને બ્રમ મારી મેં કહ્યું,

‘ટેબલ પરનું આ બધું સોનું જોયું કે ? આજે હું કેટલો પૈસાદાર થયો છું ?’

તે હસતા-હસતા જોલી,

‘તમારાથી વધુ શ્રીમંત તો હું થઈ છું.’

‘ક્યા છે તારું સોનું ?’

તેણે મારા તરફ કેવી ભાવ ભરેલી આંખે જોયું—જણે આંખની સીમા ઝાળંગવા માટે તેનું હૃદય ધબકતું ન હોય !

×

×

×

ખીજે દિવસે સાંજે હંમેશા પ્રમાણે હું ગરીબાની વસ્તીમાં થઈને ઘેર પાછો આવતો હતો.

રસ્તામાં આશ્વારામ મળ્યો. મારા હાથમાં એક કવર મૂકી તે ચાલતો થયો. કવર મંજરીનું હોવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું અને તેથી તે વાંચ્યા વગર જ ફાડી નાખ્યું એમ થયું.

મને મનમાં ને મનમાં હસવું આવ્યું. હવે મને મંજરાની શી ખીક છે ? ઉપા જ્યારે મારી સારસંભાળ સદૈવ રાખે છે ત્યારે—

મળ ખાતર તે કવર જોલી કાગળમાંની સહી જોઈ.

‘તમારી નીલમ.’

કાગળ નીલમે મને મોહ્યો હતો ? તો તે આશ્વારામ બાવીને શું કામ આપે ? નીલમે અનિલ કે મીરાં સાથે તે શું કામ નહીં મોહ્યો હોય ?

હું કામળ વાચવા લાગ્યો—

‘વહાલા વિહારી,’

નીલમે કામળ વિહારીને લખ્યો હતો.

તે કામળનો સાર કેટલો વિચિત્ર અને કદંજો હતો !

અભિમાની નીલમ વિહારીને વિનવતી હતી...અરુણના પ્રેમની ટેકડી કરતી નીલમ વિહારીના પ્રેમની બીખ માગતી હતી...મીરાં અને અનિલ સાથે તરસ્કારથી વર્તતી નીલમ માતૃપદના સંકટમાં સપડાઇ વિહારીનો આશ્રય શોધતી હતી.....

મેં કામળ ત્રણ વાર વાંચ્યો. ગુસ્સો અને સહાનુભૂતિ અનુભવતું મારું મન આ વિચિત્ર બનાવથી ભરાઇ આવ્યું.

નીલમે વિહારી ઉપર મોકલેલો કામળ તેણે મંજરીને આપ્યો. હોવા જોઇએ અને મંજરીએ મારા પર વેર લેવા એ મારા ઉપર મોકલી આપ્યો હશે.

મંજરીને પાકી ખાત્રી થઇ હોવી જોઇએ કે પોતાની પત્નીના અભિચારની આ વાત સંભળી અરુણ જન્મભર દુઃખી થઇ રહેશે. પણ તે દુઃખ કરતાં પણ એક બીજા બાબત મને અધિક દુઃખ દેવા લાગી.

‘તું મારી સાથે રહેવા આવ’ એમ કહેવું એ જ નીલમને આ ધર્મ-સંકટમાંથી મુક્ત કરવાનો એક માત્ર ઉપાય હતો.

પણ નીલમ આવે પછી ઉપાનું શું ?

પાછલો અનુભવ—

✽ તેરમું ✽

નીલમને ઉપા તો હીઠી મમતી નહોતી. તે વખતે અરુણ ઉપર ઉપાનો અધિકાર ન હતો. પણ આજે ?

હું સનમન થઇ બેઠો. મારી નજર સામે એક પ્રશ્ન નાચવા લાગ્યો—
નીલમ કે ઉપા ?

x

x

x

૧૪

મંજરી

મારી નજર સામે એક જ પ્રશ્ન ઉભો હતો—અરુણ ઉપર
વેર કેમ વાળવું ?

ત્રણ સાડા ત્રણ મહિને વિહારીએ એ તક મેળવી આપી. પેલા
ગાંડો ફિરીટ નીલમનો એક કાગળ લઇ તેની પાસે આવ્યો. વિહારી
એ તેનો મોઢેથી ઉત્તર વાળ્યો,

‘નીલમને જમને કહે કે જગતમાં તત્કાલ જીવન લેનારી ધણી
હવાઓ અસ્તિત્વમાં છે.’

તેના આ જવાબથી મને ‘ખૂબ આશ્ચર્ય’ થયું. ફિરીટના મયા
પછી તે બોલ્યો, ‘મંજરી ! તારે અરુણ ઉપર વેર લેવું છે ને ? આ
નીલમનો કાગળ તેના ઉપર મોકલાવ અને પછી જો કે તેને એક
સામટા કેટલા વીંછીના ડંખ લાગે છે !’

૧૬૭

✽ મંજરી ✽

હું તે કાગળ વાંચવા લાગી. વાંચતાં-વાંચતાં મને નીલમના બીકણપણા ઉપર દયા આવી. મારું મન કહે—જેમ ચાકુ, સડી, કાતર એ નાનાં છોકરાંઓએ રમવાનાં રમકડાં નથી તેમ સ્વચ્છંદપણે સહચાર કરવો એ કાંઈ કુલીન સ્ત્રીઓ માટેની રમત નથી.

મહિના ચઢ્યા હોવાથી નીલમ ઘરમાં પુરાઈ રહેતી. તે અત્યંત ઉદાસ રહેતી અને આ સંકટમાંથી છૂટવા માટે વિહારીની જીવનભર દાસી થવા તૈયાર હતી.

હું હસી—આવા લણેલાં-ગણેલાં બેરાંઓને ખુંખપ-પૂના જઈ જલદી છૂટા થવાની દિંમત કેમ નહીં આવતી હોય? બીકણ નહીં તો !

બહાદુરી કાંઈ કાંઈએ શીખવવી પડતી નથી.

x

x

x

નીલમનો આ કાગળ બાલારામની મારફતે અરુણને પહોંચાડાવ્યો, ત્યારે મારું મન વિચાર કરવા લાગ્યું—પોતાની પત્નીનો આ કીર્તિસ્તંભ નિહાળી અરુણ છેલ્લે પાટલે એસી ખૂબ દારૂ દીયવા લાગશે. તે રસ્તા ઉપર આળોટતો, રંગદોળાતો પડશે, અને આવતા-જતા માણસો તેના તરફ જોઈ મુજબાં હસતા હશે. ક્રેકત તે જોવા હું અહીં રહેવાની નહોતી એનું મને દુઃખ થતું.

આવતા અઠવાડિયામાં મારું અમેરિકા જવાનું નક્કી થયું હતું. વિહારી મારી સાથે આવનાર હતો. જવાની બધી જોમવાઈ કરવા મેં બેન્કમાંથી બધા પૈસા કાઢી તેને સુપ્રત કર્યા હતા.

નીલમનો પેલો પત્ર ફરી માફ આવ્યો. અને મારા મને પ્રજયું,

આ વિહારીએ તેને અચ્છી ફસાવી. પણ તે મને તેવી રીતે નહીં ફસાવે એની શી ખાત્રી ?

આ વિચાર ક્ષણ વાર પણ મારા મગજમાં ટક્યો નહીં.

છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં વિહારી મારો પ્રિય પૂજારી બન્યો હતો. મંજરીનું નામ 'Marjorie' થઈ હોલીવુડમાં કેવું ગાજી ગઈશે તે બાબત સિવાય તેને બીજું કંઈ સ્પષ્ટ જ ન હતું. બાલારામને તો તે બિલકુલ ગમતો ન હતો. જો વિહારી પૈસાની કંઈ ધાલમેલ કરે તો તે તરત તેની વિરુદ્ધ બાથો ચડાવવા તૈયાર હતો.

પણ અત્યાર સુધીમાં એક વાર પણ એવો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો. મારું મન આસ્તેથી બોલ્યું—

વિહારી મંજરીને કદી બોળવી શકશે નહીં.

જે માણસ ફસાય છે તેને જ કાઢ ફસાવે છે.

x

x

૧૫

ઉપા

અરુણ મને ફસાવશે ?

હટ, એ સંભવિત નથી. તો કેનો કાગળ છે એમ મેં પ્રશ્ન ત્યારે હાથમાંના એ કાગળના ફાટીને ટુકડા કરવાનું કારણ શું ?

૧૬૬

તેમને લાવવું કાંદા-કાઠડીનું રાવવું ક્યું હોવા છતાં તેમણે તે ખાધું નહીં. મને લાગ્યું, પેલા કાગળના વિચારમાં અરુણનું મન અમડોળે ચડ્યું હોવું જોઈએ.

આ કાગળ કેનો હોય કહે?

સાંજનો પ્રસંગ મને યાદ આવ્યો.

‘મન અધીરું અધીરું રે, હો કૃષ્ણ કનૈયા’

એ ગીત ગણગણતી હું અરુણની વાટ જોતી દરવાજામાં જીભી હતી. તે દિવસે સાંજ થઈ તો પણ અરુણ આવ્યા નહીં. મારા મનમાં આવ્યું કે વનવાસમાં સીતાની પણ આવી દશા થઈ હોવી જોઈએ. શિકાર કરવા ગયેલા રામ જલદી પાછા ન આવ્યા ત્યારે તે પણ પશુકુટીના દરવાજામાં આવી રીતે જીભી રહી વાટ જોતી હશે.

જ્યારે અરુણને બદલે મીરાં આવી ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું. મેં પ્રશ્ન;

‘આટલી મોડી કેમ આવી?’

તે બોલી, ‘કાઠીને અરુણ કાકાનો ફોટો જોઈએ છે.’

અરુણનો ફોટો લેવા માટે મીરાંને મારી પાસે મોકલવામાં આવી હતી. આનો અર્થ?

અર્થ ૨૫૪ હતો. નીલમને પોતાની બૂલ સમજાઈ હતી. પશ્ચાત્તાપ થયો હતો.

મીરાં નીલમની બધી વાતો કહી કહી. તેણે ત્રણ-ચાર દિવસ પહેલાં મીરાં અને અનિલને બોર્ડિંગમાંથી ઘેર બાહ્યાં હતાં. તે તેમની સાથે ખૂબ મમતાથી વાત કરતી હતી. અરુણ મરીબ-મુર-

બાંમાં કામ કરે છે તેથી મીરાને લઈ નીલમ ખાસ આ બાબુ ફરવા આવી હતી—

નીલમના મનમાં અરુણના ફાટાની પૂજા કરવાનું મન થયું હોવું જોઈએ એમ દેખાતું હતું.

પથુ મારો ફાટો એને આપીને હું થું કરું ?

મારી પૂજા—

અરુણ એ નીલમની મારી પાસે રાખવામાં આવેલી એક ચાપણ છે. ક્યારે તે પાછી આવશે અને મારી પાસે એની મામણી કરશે તે કાંઈ નક્કી નહોતું.

મારો અધિકાર—મારો અધિકાર ફક્ત અરુણના ફાટા ઉપર હતો. મીરાને એ ફાટો મેં આપ્યો નહીં.

x

x

x

આ બધા વિચાર કરી છેવટે હું એક નિર્ણય ઉપર આવી કે અરુણ ઉપર આવેલો એ કાગળ નીલમનો હોવો જોઈએ અને અહીં રહેવા આવવા માટે તેણે ધન્ય પ્રદર્શિત કરી હોવી જોઈએ. તે પત્રનું લખાણ વાંચી મને જોડું લાગશે એમ ધારી અરુણે તે કાગળ ફાટી નાખ્યો. હમણાં-હમણાં તેમનો મારા ઉપરનો પ્રેમ પ્રગટ થવા લાગ્યો હતો. તે પ્રેમ અને નીલમનું અહીં આવવું એ બેયનો મેળ કેમ ખાય તેના વિચારમાં તે દૂખી ગયા હોવા જોઈએ.

મનની ભયેની રૂમે કરી અટકે નહીં. અરુણ બિંધ્યા એટલે ટેબલ નીચે ચૂકલી ટોપલીમાંથી ફાટેલા કાગળના ટુકડા મેં બહાર કાઢ્યા. એક પથુ કટકા ઉપર આખો સપ્ત ન હતો. એક ઉપર

❦ ઉધા ❦

“હારી” એ અક્ષરો હતા ખીજ ઉપર “જક માટે”. ત્રીજ ઉપર “દાસી” એટલો જ શબ્દ હતો. કાંઈ ચોખ્ખું સમજાતું ન હતું પણ “દાસી” આ શબ્દથી મારી શકા આધારસ્થત બની હતી.

કંટાળીને હું તે કટકાઓ કચરાની ટોપલીમાં પાછી ફેંકવાની હતી ત્યાં અચાનક ત્રણ કરચો ભેગી કરી બે શબ્દો હું પારખી શકી—“તમારી નીલમ.”

પતનું લખાણ મને વાંચવા માટે મળ્યું ન હતું તો પણ “તમારી નીલમ” લખીને જે કાગળ અરુણ ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હતો તેમાં પ્રેમ ન હોય તો ખીજું શું હોઈ શકે ?

આજે નહીં તો કાલે, નીલમ પોતાની થાપણ માગવા મારી પાસે આવશે એ ચોક્કસ હતું.

તે અરુણ ઉપર તો પ્રેમ રાખે પણ ઉધા ઉપર પણ રનેહ રાખે એવું ઉધાએ તેને માટે શું કયું હતું ?

અરુણ સુખી થાય માટે ઉધા આટલા દિવસ તેની પાસે રહી. હવે તે જ ક્યેય માટે મારે તેની નજરથી દૂર જઈ વશવું ભેદાએ.

કાલે રાતના દસ વાગે અરુણના પગ પાસે માથું નમાવી તેમને ફોટો લઈ લેતી બહાર જવું એમ મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

પણ આ નિશ્ચય પૂરી પાંચ મિનિટ પણ ન ટક્યો.

ઉધા અરુણને છોડી જાય ? અરુણ પાસેથી દૂર રહીને ઉધા સુખી થશે ? જગતમાં ગમે ત્યાં સેવા કરતાં આવડશે. પણ પ્રેમ ? હવે અરુણ શિવાય ખીજ કોના ઉપર તે પ્રેમ હોશે ?

દીવાની આસપાસ બીડ મચાવતા નાનકડા પતંગિયાની માફક આ પ્રશ્ન મારા મન સામે ઊભો હતો. છેવટે ‘આશ્રમ બજનાવણી’ કાઢી ‘તુમકા રઘુવીર મેરી લાજ’ ગીત ગાવા લાગી ત્યારે મારા મનની બેચેની કાંઈક ઝોળી થઈ.

x

x

x

૧૬

ધનસુખરામ

મને તો એકદમ પરસેવો પરસેવો થઈ ગયો. પહેલાં તો આ વાત ખરી પણ ન લાગે. રાતના નવ વાગી ગયા હતા તો પણ બેન્કના મેનેજર પાસે ગયો. તેમણે પણ કહ્યું કે સંમેલનના ખાતાની બધી રકમ બેન્કમાંથી વિહારી ઉપાડી ગયો.

અશુભ વાતો સાધારણ રીતે ખોટી ઠરતી નથી.

મારા તો બાજુ હાથ પગ જ ભાંગી ગયા.

ત્રણ-ચાર મહિના ખૂબ ખટપટ કરી અમે પંદરસો રૂપિયા જમા કરાવ્યા હતા. સંમેલન પખવાડિયા પછી આવી ઊભું હતું. અને આ અમેરિકન ખાનગી કંપને પૂછ્યા વિના બેન્કમાંથી બધા પૈસા ઉપાડી ગયા. આ તો લમને વખતે કન્યા-વિક્રયની રકમ કાઢી બિખારી તફડાવી જાય તેવો ઘાટ હતો.

❦ ધનસુખરામ ❦

પહેલાં-પહેલાં તો આ વિહારી મારી આસપાસ નાચ્યો. રાત દિવસ અમારે ત્યાં રહેવા લાગ્યો. તારે અમેરિકન છાપાઓનો પણ અમારા કામ માટે સરસ ઉપયોગ કરી શકાશે, એમ મને લાગતું હતું. નીલમને અને તેને પહેલાથી સારી ઓળખાણ હતી. સંમેલનની મંત્રી નીલમ હોવાથી મેં તેને ખળનચી બનાવ્યો. નીલમની મદદગી પછી તો તેને મંત્રીપદ સોંપ્યું. આમ એ હરામખોર પાછને આખું મેદાન સફાવટ કરવા મળ્યું.

હમણાં-હમણાં સાહેબ મંજરીને ઘેર પોતાનું રહેઠાણ રાખતા હતા. મેં ધાર્યું—આ સિનેમા નટી ખૂબ શ્રીમંત હોય છે. વિહારી આ મંજરી પાસેથી સંમેલન માટે પાંચસો-હજારની રકમ કઢાવ્યા વગર નહીં રહે. તો પછી વગર ફાગટના તે બેયની દોસ્તી વચ્ચે આવવાનું કારણ શું ?

મહેરબાન અમેરિકામાં પાંચ-સાત વર્ષ રહ્યા હતા. ત્યાં તો કાષ્ઠપણ માણસ ફાવે તે બેરીના હાથમાં હાથ નાખી નાચે તો ચાલે. અહીં ક્યાંથી તેમ ચાલે ? આથી આ વિહારીને અહીં કાંઈ બહુ ફાવતું ન હતું. મેં મનમાં કહ્યું, અરે ! એ નટીને ઘેર જઈને મમે તેમ નાચતો હોય એમાં આપણું શું બગડ્યું ? સંમેલન માટે સિનેમાવાળાઓ પાસેથી પૈસા ઉઘરાવી આપવાનું પોતાનું વચન પાળે એટલે બહુ થયું.

આટલા દિવસ હું બમમાં રહ્યો.

પણ ચોરના હાથમાં જમાદારખાનાની મુખ્ય ચાવી આવે એવો આ એક પ્રકાર હતો, નહીં ?

x

x

x

સાકાનવ વામવા આવ્યા. મંજરીનો ખંભો મામથી બહુ દૂર છે. પણ આ વિહારીની શોધ ક્યાં વગર ખીજો કંઈ છૂટકો જ નથી.

હું મંજરીના ખંભા પર ગયો તો તે પણ વિહારીની રાહ જોતી બેઠી હતી.

સવારે મા ખીમાર હોવાનો તાર આવ્યાનું બહાનું કાઢીને મહેરબાન પોખારા ગણી ગયા.

બાલારામના કહેવા પ્રમાણે વિહારીની મા કૈલાસવાસી થયે થયું દિવસ થયા હતા.

હું પણ વિહારીને શોધવા અહીં આવ્યો છું તે સાંભળતાં મંજરી એકદમ ગભરાઈ ગઈ.

આવતે અઠવાડિયે તે વિહારી સાથે અમેરિકા જવાની હતી. તેણે પોતાના બેન્કના બધા પૈસા કાઢી વિહારીને હવાલે કર્યા હતા.

હું મનમાં બોલ્યો, આ તોતીજ નગરા આગળ મારી ઝીણી તવૂડી કાણ સાંભળવાનું છે ?

વિહારીએ પોતાનો બેદ નીલમને કહ્યો હશે એવી મંજરીને મંથ આવી. અમે બધા તેની મોટરમાં બેસી તરત ઘેર આવ્યા.

પણ નીલમના ઓરડામાં નીલમ છે ક્યાં ?

આવી મધરાતે તે ક્યાં ગઈ હશે તેનો હું ખ્યાલ ન કરી શક્યો. કે પછી વિહારીએ આગળ ભાગી જવું અને પાછળથી આણે નાસી જવું એમ પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું કે શું ? કંઈ જ ખબર પડતી ન હતી.

અનિલને આગબોટ અપાવવા મીરાં સવારે દુકાનમાં ગઈ હતી. ત્યાં સિગારેટ લેવા વિહારી આવ્યો હતો.

❖ ધનસુખરામ ❖

‘મને વિમાન જોઈએ છે: આગળોટ નહીં,’ એમ અનિચ્છે હઠ કરી ત્યારે વિહારીએ ‘સાબાશ’ કહી તેની પીઠ ચામડી.

આ વાત સાંભળતાં વેંત બાલારામ ફફેટા મારીને બોલ્યો;

‘આ લક્ષ્મી બધા પૈસા ભેગા કરી ઠાઠ વિમાનદ્વારા ક્યાંક પશુ ભાગી જવાનો છે. પણ એ અમેરિકન ભામટાને ખબર નથી કે અહીં બાલારામ સાથે પનારો પડ્યો છે.’

તે દોડતો ગયો.

વિહારી મને ત્યાં ગયો હોય તો પણ નીલમનો પત્તો કેમ લાગશે તે જોઈ કાયડો હતો.

મં નીલમના ટેબલ તરફ જાયું.

એક ચુંથાયેલા કામળ ઉપર લખ્યું હતું—

‘જમતમાં તત્કાલ જીવ લેનારી દવાઓ ધણી હોય છે.’

નીલમે ઝેર પીધું હતું એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

લમ પછી મહિના દોઢ મહિનામાં વર ધર છોડી જાય, દાર-ડિયો થઈ મટરમાં રમદોળાય, નટીને ઘેર જઈ રહેઠાણુ કરે અને છેવટે એક વિધવા છોકરીને સાથે રાખીને નવું ઘર શાલુગારે—આ બધું નાનાં-મોટાં દુઃખો તેનાથી કેમ સહન થાય ?

પણ ઝેર પીને નીલમ મૃત ક્યાં ?

પોતાના મૃત્યુથી પણ છેવટે અરુણીની આંખો ઉઘાડવી એમ ધારી તે તેના દરવાજામાં ઝેર પીને આપઘાત કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવી હશે.

✱ સોળમું ✱

અમે જ્યાં તો અરુણના ધરના દરવાજા ખુલ્લા હતા. પણ નીલમનો ક્યાંય પત્તો ન હતો.

x

x

x

આખી રાત અને દિવસ અમે નીલમની શોધ કરી પણ તેના ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહીં. પોતાના પર ઝેર ખાવાનો આરોપ આવે તથા તો તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો નહીં હોય ? તેણે નદીમાં ફેંકેા માર્યો હશે તો બે-ત્રણ દિવસમાં તેનું શબ કાઢે લાગશે. તેને અહીં લાવવામાં આવશે ને ઝોળખવા મારે જવું પડશે—

છટ છટ !

‘એક કરુણ ઘટના: શ્રી ધનસુખરામ ત્રિવેદીના નાના બાઇની વહુએ કરેલો આપઘાત’—

આમ મોટા ટાઇમમાં છાપાંઓ પોતાનાં મથાળાં ખાંધશે.

મને ખાત્રી થઇ ગઇ કે નીલમ એક મહામુખ્ છોકરી છે.

ત્રીજે દિવસે અરુણ તરફથી આમંત્રણ આવ્યું એટલે હું ગયો. તેના હાથમાં એક મોટો કાગળ હતો. નીલમ મરતાં પહેલાં તે પોસ્ટમાં નાખ્યો હશે એમ મને લાગ્યું.

મેં પ્રશ્ન્યું,

‘નીલમનો પત્ર છે ?’

‘હા.’

‘ક્યાં છે એ ?’

અરુણે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં.

કદનીના છેડાથી પોતાની આંખો લુછતો હું બોલ્યો,

❀ ધનસુખરામ ❀

‘ખીચારી અમસ્તી મરી.’

અરુણ હસતાં-હસતાં બોલ્યો,

‘નીલમનો પુનર્જન્મ થયો.’

તે થું કહેતો હતો તે હું બરાબર ન સમજ્યો.

તેણે નીલમનો કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો.

x

x

x

૧૭

નીલમ

‘પ્રિય અરુણ,

પ્રિય માણસથી કોઈ દૂર જાય ખરું? પણ જાણે નીલમ તમારી પાસેથી દૂર-દૂર જાય છે અને દૂર જતાં-જતાં તમારા નામ આગળ “પ્રિય” શબ્દ લખતાં તેનું હૈયું યતનન નાચે છે.

કેટલું બેહુકું લાગે છે? પત્ની પતિને છોડી જતી વખતે પહેલો પ્રેમ-પત્ર લખે—

નીલમ વિચિત્ર હશે પણ જે કુળમાં નીલમ જન્મી છે, જે વાતાવરણમાં તે ઝિઝરી છે, તેનો પણ એના વિચિત્રપણામાં ચોટા ફાળો છે.

૧૭૮

તમને યાદ છે ? હમને બીજે દિવસે આપણે બે સિનેમા જોવા ગયાં હતાં. થિયેટરની એલેરીમાં એક મોટો અરીસો હતો. તેની આગળ જીભા-જીભા બે-ત્રણ છોકરાઓ હસતા હતા. તે શું કામ હસતા હતા તે જોવા હું આગળ આવી. તે અરીસામાં મારું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતાં હું પણ ખુબ હસી. પાતળી અને સહેજ જાંચી નીલમ એ અરીસામાં જોઈ જોવી બડી દેખાતી હતી. અને મારું માથું સરીરના પાછલા ભાગમાં કાંધએ બળબળરીથી ઝોસી દીધું હોય એવું મને એમાં જણાયું.

મારું પોતાનું એ કદરૂપું રૂપ જોઈ હું હસી. પણ તે અરીસામાંની મારા રૂપની વિકૃતિ ક્ષણિક હતી. મારા મનની વિકૃતિ—

મનની વિકૃતિ પ્રતિબિંબિત કરતો અરીસો જગતમાં હોત તો કેટલું સારું થાત ! એવો અરીસો હોત તો નીલમનું આજનું જીવન અરુણમય થયું હોત.

અરુણ, નીલમ તમારી ગુનેગાર છે. હજાર વાર ગુનેગાર છે. પણ ખરું કહું ? હાથે કરીને—ખણી જોઈને તેણે તમારો કાંઈ ગુનો કર્યો નથી.

તમને આ કહાય ખરું ન પણ લાગે, પણ—જીવન એ કાંઈ ગણિતનું પુસ્તક નથી. એ એક વિચિત્ર નવલકથા છે.

નાનપણમાં વડીલોએ હોશિયાર-હોશિયાર કહી-ખણી મને માથે ચડાવી. રફલમાં મારો નંબર હંમેશાં પહેસો હોય. જગતનું સર્વ સુખ પહેલા નંબરમાં ભર્યું છે એવું મને તે વખતે લાગે. બધાં, માણસો મારા વખાણ કરે.

✦ નીલમ ✦

રમવું, ફરવું, સીવવું, ભરવું, છોકરાં રમાડવાં એ વાતો ઉપર મને અભાવ આવવા લાગ્યો. મારા જન્મત-ક્ષિતિજમાં કેટલાય વર્ષ સુધી મારો પહેલો નંબર અને મારાં પુસ્તકો સિવાય બીજા એક પણ વસ્તુને સ્થાન ન હતું.

હું અંગ્રેજી પાંચમીમાં ગઇ ત્યારે છ-છ મહિનાને અંતરે મારાં મા અને પિતા એય મને છોડી ગયાં. બાકી રહી અમે જ બહેનો. મોટી બહેનનું લગ્ન હજી હમણાં થયું હતું. તેણે મને એક નાની શાળામાં મૂકી. પછીનાં છ વર્ષ બોર્ડિંગ એ જ નીલમનું ધર બન્યું.

સ્કૂલની ચર્ચામાં એકવાર હું બોલી. અમારાં લેડી-પ્રિન્સી-પાલને તે ખૂબ ગમ્યું. તેમણે મને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું. અમદાવાદની મોટી-મોટી સભામાં તે કેટલી હિંમતથી બોલતાં હતાં!

આરતે-આરતે તે નાનકડી સભામાં પડતી તાળીઓ મારા કાનમાં ધ્રુમવા લાગી. મોટાં થઇ અમારાં પ્રિન્સીપાલની માફક બ્યાસપીઠ પર ચઢી સભા-સંમેલનો ગળવવાનાં સ્વમાં મને આવવા લાગ્યાં.

મોટાં થતાં સુધી મારી નજર સામેનો આદર્શ અમારા અી-પ્રિન્સીપાલ હતા. તે વાળમાં તેલ ન નાખતા. મેં પણ વાળમાં તેલ નાખવાનું છોડી દીધું. તે હંમેશા ખાસ માથું જીંચું રાખી ચાલતા. મેં પણ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું.

અીને શણગાર પુરુષના સુખ માટે હોય છે, અને તેના શરીર ઉપરના દર-દામીના તે તેની શુભામગીરીની બેડીઓ હોય

છે એ તેમનો એક લોકપ્રસંદ અભિપ્રાય હતો. આમ હોવાથી નખરાં, ચાળા-ચટકા, કશ-બપણુ, વખાલંકાર બધું મેં છોડી દીધું.

છોકરીઓએ પ્રેમની વાતો કદી પણ વાંચવી ન જોઇએ એમ તે હંમેશા કહેતા હતાં.

‘પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો પ્રેમ એ ઉંદર અને ખિલાડીના જોવો પ્રેમ છે’ એ પણ તેમનું એક માનીતું વાક્ય હતું.

એ કહે તેટલી ચોપડીઓ વાંચવી, એ બોલે તે અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવા—એમ મારાં બે વર્ષ ગયાં.

મૈટ્રિક થઇ હું જરોડા-કાલેજમાં ગઇ. ત્યાંના છોકરાઓનાં તોફાન, ધોગામસ્તીમાં છોકરીઓ ઉપર નખાતાં કામળનાં વિમાનો, છોકરીના નામ ઉપર બનાવાતી, બોલાતી ગંદી ગીત-પંક્તિઓ, કાંઇ છોકરી સાથે ફરવા જવાય તેથી તેને અપાતી ભેટની વસ્તુઓ, છોકરીઓનો સહવાસ સેવવા છોકરાઓની વ્યાકુળતા, તેમનું વેવલાપણું, તેમનું—હાઇસ્કૂલની ‘આચાર્ય’ોએ પ્રશ્નોની જો પરીક્ષા કરી હતી તે બરાબર છે એમ મને લાગ્યું.

રજામાં હું મોટી બહેનને ત્યાં જાઉં. ત્યાં પતિ-પત્નીના સંબાધણો સંભાળી મારા કાન ફૂટી જતા. મનમાં આવે—રજામાં પણ કાલેજ રેસિડન્સીમાં રહેવાનું મને તો કેવું સારું ! મોટી બહેનનાં ધુંવાપુવા, તેમના પતિરાજનો ફફડાટ અને તેમનાં હેંચાં-છોકરાઓનો કકળાટ—માણસ પરણતા શું કામ હશે તેની જ મને સમજ ન પડી !

◆ નીલમ ◆

તે વખતે કામ કવિની એક કવિતા પ્રસિદ્ધ થઈ હતી—

‘તું અને હું સંસાર—સિતારના બે તારો છીએ અને સિતારનો વગાડનાર પેલો મહાદેવ છે’ એવો કાંઈક એનો આરંભ હતો. આ લીટી વાંચી મેં કહ્યું, આ કવિએ કાવે તેમ મર્યાદા મારે છે. કહે છે, પાત-પત્ની એ સંસારની સિતારના તાર છે । મોટી બહેનના સંસારમાં સિતાર તો કાણુ બણે ક્યાં હશે । પણ રાતદિવસ તેમના ઘરમાં મોટો બુઝિયો ઢોલ સંભળાતો હતો.

હું ખી. એ. ના વર્ગમાં આવી ત્યારે વિહારીની ને મારી ઓળખાણ થઈ. તે ખીજી કોલેજમાંથી આ વર્ષે અમારી કોલેજમાં આવ્યો હતો. અભ્યાસમાં તે દ કરતાં કાંઈ વધુ સારો ન હતો. પણ એના જેવો અળવીતરો છોકરો અમારી કોલેજમાં તો શું પણ આખી મુબમમાં ન સાંપડે. વિદ્યાર્થીઓને અળખામણ લાગતા એક પ્રોફેસરને તેણે સિગારેટ બેટ ધરી હતી. માંધીજન્યંતી વખતે તેણે યાજ્ઞી વાટકાનું બેંડ વગાડવાનું વૃત્ત કાઢ્યું હતું—દર અઠવાડિયે આમ તે નવાં નવાં પરાક્રમે કર્યા સિવાય રહેતો ન હતો.

તે જે કોલેજમાંથી આવ્યો ત્યાં કોલેજના નાટકમાં પ્રોફેસરો પણ કામ કરતા હતા. અમારી કોલેજનો વાર્ષિકોત્સવ ખાસે આવ્યો ત્યારે તે પ્રિન્સીપાલ પાસે દોડ્યો અને તેમને વિનંતી કરી કે વિદ્યાર્થીઓનો વિચાર ‘લમની બેડી’ બજવવાનો છે તે આપે તેમાં ગ્રાહકોનો ભાગ બજવવો—તેને કોલેજમાંથી બરતરફ કરવા સુધી આ પ્રકરણ પહોંચ્યું. તે કાંઈ ઝગ્યો નહોતો.

તેની અને મારી આબખાણુ થઇ તે આ નાટકના નિર્મિતે.
તે નાટકમાં મારે 'અરુણા'નું કામ કરવું એવી તેની સ્વચના હતી.

તે નાટક કદી ન જન્મવાયું, પણ અમારી આબખાણુ વધતી
ચાલી. હું તેને બોલાવતી નહીં તો પણ તે મારી પાસે આવતો.
પણ કોણ જાણે કેમ 'તું મારી પાસે ન આવીશ' એવું મારાથી
તેને કહેવાયું નહીં. તેની સાથે ફરવા જવામાં, ફિદમ જેવા
જવામાં, ટેકરી ઉપર કે નદીના કાંઠા ઉપર ગપાટા મારતા
બેસવામાં મને આનંદ આવવા લાગ્યો.

તે પછીની વાત—

એક વાર લાગે છે કે ન જાયું—પણ નીલમ આજે જ્યારે
તમારી પાસે હૃદય બોલવા બેઠી છે ત્યારે તેમાંની એક વાત
હુપાવવાથી શો ફાયદો?

એક વાર ફરીને પાછાં આવતાં અંધારામાં વિદારીએ મને
ચૂંબી લીધી—

સંતાપથી હું બેશુદ્ધ થઇ જઇશ એમ મને લાગ્યું.

તે બોલ્યો, 'નીલમ ચીડાઇશ નહીં, હું તને ચાહું છું. મારું
હર શ્રીમંત જમીનદારનું છે. મારી સાથે લમ કરીશ તો—'

'મારે કોઇની સાથે લમ કરવું નથી' એમ જજ્જાળ આપી
હું ચાલતી થઈ.

મારું માયું જમવા લાગ્યું. જતાં-જતાં 'જેમથું-જેમથું'
એવા તેના શબ્દો સંભળાયા.

❦ નીલમ ❦

બી. એ. થયા પછી હું એક છોકરીઓની શાળામાં-શિક્ષિકા થયું. તે નાનાં બાળકોના જીવનમાં હું જમ વસી. આંગણમાં આવી ચકલીઓ રમે તે જોઈ નાના બાળકને જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ તે વર્ષની છોકરીઓને જોઈને થતો. તેમાંની ઘણી છોકરીઓ મારી નાની બહેન જેવી લાગતી.

પણ નવીનતાનો આ આનંદ જલદી ઓસરવા લાગ્યો. માણસનું જીવન થોડુંઘણું નવલકથા જેવું હોવું જોઈએ. પણ શિક્ષિકા થયા પછી નીલમનું જીવન રેલ્વેના ટાઇમ-ટેબલ જેવું થયું.

આ યાત્રિક જીવનમાં પણ મેં સુખી થવાનો પ્રયાસ કર્યો. પણ જે સ્કૂલમાં હું કામ કરતી હતી તેનું વાતાવરણ અસહ્ય હતું. સ્કૂલની કાર્યવાહક-સમિતિના પ્રમુખ ભારે શ્રીમંત હતા, વિદ્વાન પણ હતા. પણ તે વખત-કવખત શાળામાં આવતા. દેખાવડી સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ સાથે ફાવે તેમ વાતો કરતા, અને—

એક શિક્ષિકાને તેમણે ફસાવી. પ્રસંગની જવાબદારીનો રક્ષો પોતાના પત્ર નીચે આવશે એમ લાગ્યું એટલે તેમણે એક બેકાર યુવાનને શિક્ષક બનાવવાનો બોલ બતાવી તે સ્ત્રી તેને ગળે બાંધી. સ્કૂલના શિક્ષક-શિક્ષિકાને તો ઠીક પણ છોકરીઓને પણ આ વાત સમજાઈ ચૂકી. પણ શિક્ષક-વર્ગમાંથી કોઈએ બેંકે ચું કયું નહોતું.

શું કરે? બધા પેટના ગુલામ—જેને પેટ ભરવું છે તેણે મોં ન ઉઘાડવું જોઈએ એ આજનું મુડીવાદી તત્ત્વજ્ઞાન છે.

તે પ્રમુખ મહાશયની નજર પછી મારા ઉપર પડી. તરત મેં સ્કૂલ છોડી.

❖ સત્તરમું ❖

જમ ત્યાં જવ તોય મરીબની દુનિયામાં શ્રીમંતના પાપ ઉપર પૈસાની ચાદર ઝોઢાવાની. હું સમાજ-સેવિકા બની. ત્યાં શ્રીમંત અને મરીબનો અહુ બેઠ ન હતો. પણ મારો આમડાનો અને આશ્રમનો અનુભવ—તે અનુભવ લખવા એસું તો એક બીજો ગ્રંથ લખવો જોઈએ! જ્યાં જવ ત્યાં કાલસા તો કાળા જ—એ કહેવત પુરુષોની બાબતમાં ખરી લાગવા માંડી.

આખા પુરુષવર્ગ ઉપર મને ધિક્કાર આવવા લાગ્યો.

ભાષણો આપવા સિવાય મને બીજી કાંઈ હોશ ન હતી. કાષ્ઠકવાર મન જ્યેન થાય—કાષ્ઠકવાર તો હું થું કામ જીવું છું તેની ખબર ન પડે.

અર્ધા કામ છોડી હું મોટી બહેનને ઘેર રહેવા લાગી. પાંચ-છ સુવાવડ પછી તે બુઢી દેખાવા માંડી હતી. બીજું કામ ન હોવાથી હું કેશજ્વળામાં અને વસ્ત્રાલંકારમાં વધારે વખત ગાળવા લાગી. ધીમે-ધીમે મારા બનેલી મારી સાથે બ-બે ત્રણ-ત્રણ કલાક ગર્યાં મારવા લાગ્યા. મોટી બહેનને મામલો બગડતો લાગ્યો.

હું દુનિયામાં એકલી છું એ વિચાર મને ધણીવાર આવતો. એવું મનમાં આવે એટલે મન કુબ્ધ થતું. રાતે બે વાગ્યે જાગું તો—અરણ્ય, માફ કરશો, આ કાગળમાં એક અક્ષર પણ હું જોટો નહીં લખું—હું જાગું તો વિહારીની રમ્ય મૂર્તિ મારી આંખ સામે આવી ઊભી રહે—

પણ વિહારી મારી વાટ જોતો ઝોઢો બેઠો હતો ? મેં તેની તપાસ કરી. પાંચ-સાત વર્ષ પહેલાં તે કાષ્ઠક શીખવા અમેરિકા ગયો હતો એટલી ખબર પડી. ધરત્યાર વેચીને તે ગયો હતો.

+ નીલમ +

મારા મનમાં આશ્ચર્ય, વિહારી ત્યાં સ્થાયી થઈ ગયો હતો. અમેરિકાની એકાદી ગૌરાંગી લલનાથી વિહારી ત્રણ ચાર ભૂલ-કામિનો બાપ પણ થયો હોય તો ના નહો.

મોટી બહેનના અકારણ દ્રેષથી હું બળતી. તેમાં છાપામાં આવેલા એક સમાચારે લી હોમ્યું. સ્કૂલમાં જેનું જીવન મેં મારી નજર સામે આદર્શ તરીકે રાખ્યું હતું તે સ્ત્રી-પ્રિન્સી-પાલે જોમની જીંદગીમાં ચાલીસમે વર્ષે લગ્ન કર્યું—અને તે પણ એક એવા પુરુષ સાથે કે જેને પહેલી પત્ની અને તેનાથી મધેલાં ચાર છોકરાં હયાત હતાં.

આ સમાચારે મને ખૂબ ખેંચેલ કરી. તેવામાં ધનસુખરામ અને મળ્યા. લગ્નની વાત નીકળી અને આગળ-પાછળનો વિચાર કર્યા વિના મેં હા કહી.

મેં લગ્ન કર્યું એટલા માટે કે મને મારા અધિકારનું ધર મળે, અને સુખથી જીવવા મળે, ધરની માલિક તરીકે હુકમ બજાવવા મળે. અરુણ—, ગુસ્સો ન કરતા. પણ વીમા-દલાલ સાથે લગ્ન કરી હું તેના ઉપર મોટો ઉપકાર કરું છું એ પૂર્વગ્રહ સાથે મેં પરિણીત જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.

લગ્ન વખતે હું ચોરીમાં ઉભી હતી. મેં જોયું, ખૂણામાં બેબી-બેબી ઉપા આપો લૂછતી હતી. મારા મનમાં શંકા ચમકી. એક ક્ષણમાં પાછળની બધી વાતો યાદ આવી. આખી પુરુષ જગત એટલે એક જ માળાના મણકાઓ. આમ મનમાં શંકા, અભિમાન, અને પૂર્વગ્રહ બાંધી મેં મારા જંસારની શરૂઆત કરી.

૬ સત્તરમું ૬

તેનું છેવટ—

પ્રભુએ મને નંદનવનમાં મૂકી હતી પણ તે જ હું કાપવા લાગી. મારા આ ઝુનાની મને સારી શિક્ષા મળી. હવે ઉજ્જવલ રણમાં મારે જીવન વિતાવવું રહ્યું !

વાબ્બા સિવાય લણાતું નથી, એ નિયમ સુખને પણ લાગુ પડે છે. આ નિયમને મેં ઠોકર મારી. પોકળ, દંભી સમાજ-સેવાની ધૂનમાં મેં સ્નેહનો—જીવનની સંજીવનીનો તિરસ્કાર કર્યો.

નાનપણથી બુદ્ધિ ઉપર અને બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થતા અહં-કાર ઉપર હું જીવતી હતી. વિદ્યારીને ખાદ્ય કરીએ તો કોઈને મારા તરફ સ્નેહ થયો ન હતો તેમ મેં પણ કોઈને માટે કૃષ્ણી લામણીઓ અનુભવી ન હતી. હંમેશાં હાથ જીંચો રાખનારા વેરાગીનો હાથ, હલનચલનના અભાવે લાકડા જેવો મધ ભય છે ને ? મારી ભાવનાની પણ તે સ્થિતિ હતી. બાના ચક્રા બહુ હાથમાંથી વહેતી માયા, મીરાં અને અનિલની રમતમાં સ્વચ્છંદે બહરતો પ્રેમ, તમારા સ્પર્શમાંથી પુવારાની ઝીણી ધરમર જેમ ફૂટી નીકળતો મુગ્ધ આનંદ, એ કશાની કિંમત આ અહંકારમાં મને ન સમજાત.

કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત માણુસને તેની જેરહાજરીમાં સમજાય છે એવો માનવજીવનનો સૂક્ત નથી શું ?

નીલમને પોતાના મૂર્ખપણાને લીધે તેની કિંમત સમજાત નહીં. ઉપાએ તે આંકી—મારા કરતાં તેનો તમારા ઉપર વધારે અધિકાર છે.

✦ નીલમ ✦

સાદી બોળી ઉપા જે સમજી તે બહેલી-ગણેલી નીલમને કેમ ન સમજયું ?

નીલમ પુસ્તકી દુનિયામાં, ચોપડીઓના કિસ્લામાં, વિકૃત વાતાવરણમાં જિહરી હતી. તેની બુદ્ધિએ તેને ભરમાવી હતી.

કુદરત સાથે વેર કરી, હૃદય પગ નીચે ચૂંથી-ચગદી, માણસ સુખી થતો નથી.

મનુષ્યનું જીવન એ એક નાળુક વેલ છે. જીવનનાં સુખો તે વેલ ઉપર જમતાં કુસુમો છે. ભાવનાના શીતળ જળ સિવાય બી વેલ ફૂલતી-ફાલતી નથી. એકલા બુદ્ધિના તાપથી તે સુકાઈ જાય છે. સંસારનાં સુખો સાદી ભાવનામાંથી, સામાન્ય પ્રસંગ-માંથી નિર્માણ થાય છે તે મને પહેલી વાર સમજયું.

થોડા જ દિવસો પહેલાં જ્યેલું એક ચિત્ર મને યાદ આવ્યું.

દૂર મૃગજળનો લાસ થાય છે તે દિશામાં એક દરણ દોડતું જાય છે.

એ મૃગજળમાં ખીસેલાં કમળોની વાસથી તે જલ્લે માંડું બન્યું હતું. તે જાતીફાટ દોડ્યા કરતું હતું. પણ મૃગજળમાંનાં પેલાં કમળો દૂર ને દૂર જ જતાં હતાં.

છવટે એ ચાકીને જિભું રહ્યું.

એટલામાં કેાઈ એક પારધીનું બાણ તેને લાગ્યું.

તે જખમી થયું. જખમમાંથી ખળખળ લોહી વહેવા લાગ્યું. તે લોહીની સાથે કસ્તૂરીની મુગંધ પણ તેના શરીરમાંથી બહાર પડવા લાગી.

❖ સત્તરમું ❖

જે સુવાસથી તે બાંકુ મધ દોડતું હતું તે હવે તેણે ઓળખી.
પણ ક્યારે ?—

જીવનની છેવટની ઘડીએ ।

નીલમનું પણ જામ જ છે.

અરુણ ! નીલમને જાણે આવું કાવ્ય ક્યાંથી સૂઝ્યું એમ તમને થશે. તેના મનમાંની બધી ભાવનાઓ જાણે ખળખળાટ વહેવા લાગી છે. છેલ્લા ચાર મહિનામાં હું કેટલી નવી વાતો શીખી ? દુઃખ માણસને નમાવે છે—સંકટ એ માણસને ખરો ગુરુ છે.

હું શું શું શીખી, કહું ?

—સુખ કાવ્યની રમુજ કરવામાં નથી. પોતાના જીવનથી ખીજના જીવનમાં સંગીત નિર્માણ કરવામાં તે રહેલું છે.

—સુખ એ માણસોની દુનિયામાં હોય છે, પણ જ્યારે તે એ માણસોનાં હૈયાં એકરૂપ થાય છે ત્યારે તે પ્રમટ થાય છે.

—ત્યાગ એ પ્રેમમંદિરનો પાયો છે. ભોગ એ તે મંદિરનો કળસ છે. પાયા વગર કામ પણ મંદિર બિલું રહી શકતું નથી.

—સમાજસેવા એ પ્રેમનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ છે. જેને પોતાના ધર ઉપર પ્રેમ નથી, જેને પોતાનાં માણસો ઉપર પ્રેમ નથી, તેને સમાજને ચાહતાં આવડવાનું નથી.

જાણે તમને ખૂબખૂબ લખું એમ થાય છે. પણ મને તેટલું લખીએ તો પણ મનમાં છે તે બધું કહેવાય છે ખરું ?

❖ નીલમ ❖

તમે ધરમાંથી ગયા ત્યારે મારી આંખ થોડી જીપડી, પણ વિહારીએ તેમાં ધૂળ નાખી. દાર પી તમે રસ્તામાં પડ્યા હતા તે તેણે મને ખાસ બતાવ્યું. હું અભિમાનથી આંધળી બની.

વિહારીએ મારા આ આંધળાપણાનો લાભ ઉઠાવ્યો. એક ચાંદની રાતે—

કાલેજમાં હતી ત્યારે તેને માટે જે આકર્ષણ હતું, જે વર્ષ-પ્રતિવર્ષ મનમાં દબાયું હતું તે તે ચાંદની રાતે સ્વચ્છંદતાથી નૂતન કરવા લાગ્યું.

તમારા પ્રત્યેના તિરસ્કાર અંગે હું તેનો ભોગ બની.

તે મશ્કરીમાં બાદ્યો,

‘કાલેજમાં આપણે હતા ત્યારે અંધારામાં મેં તને ચૂમી હતી ત્યારે તેં મું કહ્યું હતું તેની તને ખબર છે?’

આ મશ્કરીમાં કિન્નો છુપાયો હતો એમ મને લાગ્યું—પણ કેટલું મોહું?

એટલામાં પેલી મંજરી તેને મળી.

મને દિવસ રહ્યા છે તે ખબર છતાં તે મારી પાસે આવવાના વાયદા વીતાવવા લાગ્યો.

મને દુનિયાના બધા દેવ-દેવીઓ સાંભળ્યાં.

મેં તેને કેટલી વિનંતિ કરી! આપણે જ દૂર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જઈએ. ત્યાં પતિ-પત્ની તરીકે રહીએ—આપણા બાળકને રમાડવામાં આપણે દૂર દેશમાં આવ્યા છીએ તે વાત પણ જુલી નહીં.

✽ સતરમું ✽

બારંવાર, દિનપ્રતિદિન મેં વિહારીને વિનંતિઓ કરી, પણ એ પથ્થર પીગળ્યો નહીં.

તેણે શાંતિથી મને મલ'પાતની--

મારાં શમે શમે આમ બીડી. મારા પેટમાંનું આળક અંદર રડતું-કકળતું લાગ્યું,

‘નીલમ ! તું મારી મા નહીં ?’

હું શિક્ષિકા હતી ત્યારે જે-જે છોકરીઓને હું શીખવતી તેમાંની કેટલીકના ચહેરા એક પછી એક મને યાદ આવવા લાગ્યા. ટાઇ અને આખા જગતનું રાજ્ય આપે તોય તેમાંની એક પણ છોકરીનું મેં ખૂન ક્યું ન હોત તો--

તો મારા પેટમાંના જીવ તે છોકરીઓના જીવ કરતાં જુદો હતો?

વિહારીની એ રાક્ષસી સ્વયનાનો જવાબ મેં નકારમાં આપ્યો.

તેણે મારી પાસે આવવાનું છોડી દીધું.

આ વખતે તમે ગરીબ-ગુરખાંમાં કામ કરો છો, તે વાત અહીંના એક જાપામાં વાંચી.

મને આશ્ચર્ય થયું. મંજરીનો ખંમસો છોડી એક સાદા ધરમાં તમે કેમ રહેતા હશો, દારનું બ્યસન છોડી ગરીબની સેવા કરવામાં તમને કેમ આનંદ થતો હશે, તેનો હું વિચાર કરતી હતી.

ઉપાના સ્નેહે તમારો ઉદ્ધાર કર્યો તે મેં જાણ્યું. પહેલાં મને પુરાણો ખોટાં લાગતાં પણ હવે એક વાત રહી-રહીને મને યાદ આવવા લાગી: ‘અહલ્યા ક્રત્યા થઇ પડી હતી પણ

◆ નીલમ ◆

રામના પગની રજે તે સજીવ થઈ હતી.' મને લાગ્યું, 'સ્નેહ એ જન્મતનો પરમેશ્વર છે.' જે રામને કરતાં આવડ્યું તે પ્રેમને કરતાં આવડે છે.

મીરાંને લઈ હું એ મરીબ-ગુરમાંની વસ્તીમાં ફરવા આવી. ઘરડાં માણસોથી નાનાં છોકરાં સુધી બધાં તમને ભગવાનના માણસ તરીકે પ્રજ્ઞતાં તે મેં મારી નજરે જોયું. હિંદુ-મુસલમાનના ટંટા, આડોશી-પાડોશીના ઝંખડા, દોસ્તારોની તકરારો—આવાં-આવાં તે નાનકડી દુનિયાનાં નાનાંમિટાં દુઃખો તમે સ્નેહભાવથી અને કાયદાના જ્ઞાનથી કેવી રીતે મિટાવો છો તે જ્યારે જાણ્યું ત્યારે અભિમાનથી મારી જતી ગજ-ગજ ફૂલી.

કેટલા મહાન પુરુષની પત્ની હોવાનું ભાગ્ય મને મળ્યું હતું! પણ—

મારા અંગણમાં કદપશુ હતું ત્યારે ગુમાનમાં ને ગુમાનમાં હાથમાં કુહાડો લઈ મેં તેના મૂળમાં, ઘા કર્યો અને જ્યારે તે નહીંવત થયું ત્યારે તેની જાગામાં વિસામો ખાવા મળે તે માટે મારું મન જૂરવા માંડ્યું.

પણ તમારી પાસે આવવાનો, તમારા પ્રેમની બીજા ભાગવાનો મને શો અધિકાર છે?

જામ થયા પછી ભાષણો અને એવા નકામા કામોમાં મારો પોતાનો વખત બચાડી હું તમને 'બ્યેચ નથી, કર્તવ્ય નથી' એમ કહી ડાંબતી હતી—

પણ તમારી આ સેવા જોઈ હું શરમાવા લાગી. ધનસુખ-રામ થું? હું થું? બીજાં થું? અમે બધાં માંડાં માણસો

છીએ. ફિરીટને જેમ સિનેમા-નટીની ઘેલછા લાગી છે તેમ અમને દંબી સમાજ-સેવાનું ગાંડપણ લાગ્યું છે.

પણ જે ગાંડપણ પાછળ લાગ નથી પણ પોતાની મોટાઇ દેખાડવાનો ધંધો છે તે ગાંડપણ શું સમાજનાં દુઃખોને હલકાં કરી શકવાનું છે? સમાજમાં ક્રાંતિ કરવાની શક્તિ તેના શરીરમાં ક્યાંથી આવે? નીચલા વર્ગની સેવા કરવી હોય તો પોતાના વર્ગનું અભિમાન છોડવું જોઇએ, પોતાનાં સુખ-સગવડો છોડવાં જોઇએ, તે વર્ગ સાથે એકરૂપ થઇ જવું જોઇએ.

હિંમતે તમારા તરફ જેવો પ્રેમ સેવ્યો તેવો પ્રેમ સમાજ તરફ સેવનારા માણસો જ સમાજની ખરી સેવા કરી શકે.

તમારો ફોટો મારી પાસે ન હતો. ઉપા પાસેથી તે લઇ આવવા મેં મીરાંને મોકલી. તેણે તે આપ્યો નહીં. મને ખબર પડી કે તમારા ફોટા ઉપર પણ મારો અધિકાર નથી.

વિહારીને શરણે ગયા સિવાય બીજો એક રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો નહોતો. મારા કાગળનો તેણે જવાબ આપ્યો,

‘જગતમાં તત્કાળ જીવ લેનારી ધણી દવાઓ અસ્તિત્વમાં છે.’

મારા મનમાં એક જ વિચાર વારંવાર ધોળાવા લાગ્યો ‘ઝેર, ઝેર, ઝેર.’

કેટલા કાગળો ઉપર વિહારીનું એ વાક્ય લખ્યું! મારા હાથ આપેા દિવસ આ જ કરતા રહ્યા. દર વખતે હું તે વાંચતાં મૃત્યુના આનંદથી હસતી અને આપઘાતની બીકથી ચરચર કંપતી.

મેં ઝેર મેળવી લીધું.

❖ નીલમ ❖

રાત્રે સૂતાં પહેલાં તે પીવું એમ મેં નક્કી કર્યું.

નવ વાગતાં ફિરીટની ઝોરડીમાં અનિલ અને મીરાં લડવાં લાગ્યાં એટલે હું ત્યાં ગયું.

અનિલે એક વાર્તા સંભળાવવા હઠ પકડી હતી. મીરાં કહેતી હતી—

‘એક હતો રાજા. તેને હતી બે રાણી, એક ગમતી, બીજી અણગમતી.’

અનિલ કહેતો હતો,

‘મને આવી વાર્તા નહીં જોઈએ. એય રાણી રાજાને ગમતી હોય તેવી વાત કહેને ?’

મીરાં વારંવાર તેને સમજાવતી,

‘એવી વાર્તા હોય જ નહીં.’

હું મારી ઝોરડીમાં પાછી આવી. તમારી ગમતી રાણીનું માન ઉપાને હતું તે મારા મનને કબ્બલ કરવું પડ્યું.

પણ નીલમ અરુણની માનીતી નહીં તો પણ અણમાનીતી રાણી તો હતી જ. અણમાનીતી રાણી ઉપર રાજા પ્રેમ લાગે ન રાખે. પણ તે કાંઈ તેને રાજમંદિરામાંથી હાંકી કાઢતો નથી. મેં મનમાં કહ્યું,

‘અણમાનીતી રાણીને મરતાં પહેલાં કાંઈ વાર માટે રાજાને બોલે બેસવામાં થું હરકત છે ?’

પોતાના માણસનો હાથ હાથમાં લઈ જોમ જીવવામાં આનંદ છે, તેમ મરવામાં પણ છે.

❦ સત્તરમું ❦

સાડા નવ વાગે હું ઝેરની બાટલી લઈ નાસી ફૂટી. તમારું
ધર' મને મીરાંએ આગળ દરથી બતાવ્યું હતું.

હું દરવાજા બહાર બિભી રહી કાન દઈ સાંભળવા લાગી.

બહાર દસના ટકોરા વાગવા માંડ્યા. અંદર તમે અને ઉષા
મેટેથી બેઠાં હતાં. એમાં વારંવાર મારું નામ આવવા લાગ્યું.
હું ચકિત ચઈ.

નીલમ સાથે તમે તમારો સંસ્કાર સુખી કરો, એમ કહી
ઉષા બહાર આવવા નીકળી.

તેનું છેવટનું વાક્ય મારા કાનમાં ધૂમવા લાગ્યું,

‘સુખ બે જ માણસોના જન્મતમાં હોય છે.’

મારું મન કહેવા લાગ્યું—ઉષા કહે છે તે કાંઈ ખોટું નથી.
પણ સુખ બે માણસના જન્મતમાં હોય તો પણ આ ધરનાં તે
બે માણસો છે—ઉષા અને અરુણ.

હાથમાંની બાટલી હું મોં સુધી લઈ ગઈ. પણ ઉષાનું એ
વાક્ય કાનમાં ફરી સંભળાયું,

‘સુખ બે જ માણસોના જન્મતમાં હોય છે.’

ક્યાંકથી મને શબ્દ સંભળાયો,

‘બા !’

હું એકલી ન હતી. મારું જન્મત પણ બે માણસોનું હતું. એક
હું અને બીજું હજી માર પાંચ મહિના પછી આવનારું
મારું બાળક.

દરવાજા બહારથી મેં તમને પ્રણામ કર્યાં, ઉષાને આશીર્વાદ
આપ્યા અને સીધી સ્ટેશન તરફ દોડી.

❖ નીલમ ❖

જતાં-જતાં હાથમાંની ઝેરની બાટલી મેં રસ્તાની બાજુમાં ફેંકી દીધી. તેના કાચ ખડાંગ દેતા તૂટયા.

ઉપાએ અરુણના હાથમાંની દારૂની બાટલી અચિટ્ટી બાજુ ફેંકી દીધી હશે ત્યારે, તેના કાચ પણ આમ જ અવાજ કરતા ઝીડયા હશે એવો વિચાર મને આવી ગયો.

એ બાટલી ફૂટી ત્યારે અરુણનો પુનર્જન્મ થયો.

આ બાટલી ફૂટી ત્યારે નીલમનો પુનર્જન્મ થયો.

અરુણ ! નીલમની ચિંતા ન કરશો.

હું તમને મળવા આવીશ. પણ ક્યારે, શા માટે, તે તમને ખબર છે ?

ઉપાને એક વાત પાકી રીતે સમજાવવા—સુખ એ જ માણુ-સના જગતમાં હોય છે એમ નથી, તે ત્રણ માણુસના જગતમાં પણ હોઈ શકે છે, એ તેને અનુભવે શીખવ્યું છે કે નહીં તે જોવા.

તે ત્રીજા માણુસનું નામ તમે શું રાખશો ?

અરુણ ! તમારી પાસે બીજું હું કાંઈ મંગતી નથી. એક જ વાત—ઉપાને છોડરી આવે તો તેનું નામ નીલમ રાખશો કે ?

મને છોડરો થશે તો તેનું નામ હું શું રાખવાની છું ખબર છે ? અરુણ.

તમે કહેશો—છોડરી આવી તો ?

તેનું પણ નામ મારી પાસે તૈયાર પડ્યું છે—ઉપા.

(સમાપ્ત)

ધૂણવનાં પુર

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

મેળવું ત

શ્રી. ત્રિભુવન આશ્રમ દ્વારા
પ્રવાસી અને પ્રાસાદિક ગતવા
મળ શ્લોકો સાથે : સચિત્ર
રૂ. ૨-૮-૦

★

ગાંધી

શ્રી. જી. જી. રા. રા. રા.
પ્રાણનાનું ગાંધીજીનો સમ્ર
રૂ. ૨-૮-૦

★

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

શ્રી. વા. કાજ ગડિયાની
૨૧૭ વાર્ષિક વાર્તાઓ
રૂ. ૬-૮-૦

★

જિ. પા. ઠા : બુ. ક. સે. લ. સે. મું. બ. ઠ.

